

Theo Hermans

De wereld binnen taalbereik

Vertalen in de Lage Landen 1550-1700

INHOUD	
Voorwoord	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1. 1550-1600. Verdeeld modern	
1 Kennis opdoen	
Kennis, woorden, lijsten	7
De vertaler als ondernemer: Pieter Coecke van Aelst	9
Medische vertalingen van Paracelsus tot Carolus Battus	10
<i>Lambrecht van Tuyt en de beste taal ter wereld</i>	12
De groei van plantkundige kennis	13
Wetenschappelijk vertaler: Marten Everaert	14
2 Verscheurend vertaald	
De Nieuwe Wereld ingekleurd	16
<i>De Nederlander en de Tupi</i>	17
Confessionalisering	18
Bijbelvertaling: wetenschap, commercie en gezindte	19
3 De nieuwe vormtaal	
Klassieken in de volkstaal	23
Coornhert & Co.	26
<i>Beatus ille driemaal zalig</i>	28
Talen en genres: D'heere, Vander Noot, Van Hout	31
Het netwerk Van Mander	32
In ongeschuimde taal vertaald	34
Hoofdstuk 2. 1600-1650. De drukste baan	
1 Tolkendienst	
Overzeese contacten	36
<i>De kleine wonderlijke wereld van Jaques Joosten, tolk</i>	38
De trouwe tolk	40
2 Confessie en consolidatie	
Vertalen als missie	41
<i>Mirakels in Halle</i>	44
Geloofsbeleving en veelvertalers	46
De Statenvertaling	48
Psalmvertaling en vertaalkritiek	49

3 Vertaling als navolging	
Vertalen op de drukke baan	52
<i>Hugo de Groot vertaalt de Griekse Anthologie (H.-J. van Dam)</i>	54
Navolging in de praktijk	55
Imitatie­theorie en vertaalmetaforen	57
Populair proza	58
<i>De talen en vertalingen van David Beck</i>	60
4 Praktijkzaken	
Woordenboeken	61
Geld verdienen	63
Rond de Duytsche Mathematique	65
Hoofdstuk 3. 1650-1700. Kantelende hori­zonten	
1 Vertaald schouw­toneel	
Vondel en eigen vinding	68
Schouwburgvertalers	71
<i>Jeptha's onvertaalbaar woord</i>	72
Vertalerscollectief Nil	74
2 De wijde wereld	
De wereld binnen taalbereik	76
Tolken op Desjima en aan de Kaap	79
Het talenwonder Herbert de Jager	81
3 Andersdenkenden	
De aartsvertaler Jan Hendrik Glazemaker	83
<i>Hoe God verdweem uit Pinto (Patricia Couto)</i>	85
Radicaal purisme	87
Vertalers rond Spinoza	89
<i>Parafrastisch vertaald: Hobbes, Grindal, Van Berkel</i>	90
Anderstalige vertalers	95
Bibliografie	100
Naamregister	115

Voorwoord

De hierna volgende tekst maakt deel uit van een in aanmaak zijnde geschiedenis van het vertalen in de Lage Landen. Voor de andere delen van deze geschiedenis tekenen andere auteurs: Dirk Schoenaers (Middeleeuwen tot 1550), Inger Leemans (achttiende eeuw), Cees Koster (negentiende eeuw) en Ton Naaijens (twintigste en eenentwintigste eeuw). De tekstverzorging van de geschiedenis in zijn geheel is in handen van Caroline Meijer. Over een publicatie in boekvorm is overleg gaande met uitgeverij Boom in Amsterdam.

Het project dat moet uitmonden in een omvattende geschiedenis van het vertalen in de Lage Landen beoogt voor een breed publiek een leesbaar maar wetenschappelijk verantwoord overzicht te brengen van alle vormen van vertalen en tolken in de onderscheiden periodes. De opmaak van de tekst weerspiegelt deze doelstelling. In navolging van de achtdelige *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* die onder hoofdredactie van A.M. Musschoot en A.J. Gelderblom en onder auspiciën van de Nederlandse Taalunie tussen 2006 en 2017 bij uitgeverij Bert Bakker verscheen, doet de hoofdtekst het zonder voetnoten en staan bibliografische aantekeningen per onderafdeling bij elkaar. Bovendien zijn, ter verlevendiging, korte kaderteksten ingelast die specifieke detailpunten belichten. In het huidige deel zijn twee van deze kaderteksten afkomstig van andere auteurs, namelijk Patricia Couto (over Jan Hendrik Glazemaker) en Harm-Jan van Dam (over Hugo de Groot).

Dit deel van de vertaalgeschiedenis der Lage landen bestrijkt het tijdvak van ruwweg 1550 tot 1700. De onderverdeling in drie periodes van ieder ongeveer vijftig jaar komt overeen met verschuivingen op maatschappelijk gebied en met hiermee samenhangende vertaalspecifieke veranderingen. Omstreeks 1550 wordt de Oudheid voor het eerst op grote schaal in het Nederlands vertaald en beginnen laatmiddeleeuwse literaire vormen plaats te maken voor renaissancegenres. Kort daarna breekt de Opstand der Nederlanden uit, die tegen 1600 uitloopt in de territoriale scheiding tussen de Spaanse Nederlanden in het zuiden en de Republiek der Verenigde Nederlanden in het noorden. In de Republiek dragen vertalingen actief bij tot een ongekende culturele bloei, terwijl de expansie overzee om tolkwerk van een nieuwe orde vraagt. In het zuiden staat vertaalactiviteit ten dienste van de contrareformatie. Na 1650 bereikt de Republiek de grenzen van zijn groei, weerklinken voor het eerst kritische stemmen over de waarde van het vertalen en legt een kring onorthodoxe denkers, inclusief vertalers, de kiemen van de Radicale Verlichting. De nadruk in wat volgt ligt op vertaalwerk in het Nederlands, maar vertalingen in andere talen, voornamelijk Latijn, Frans en Spaans, komen eveneens aan bod.

Theo Hermans
Juni 2020

Inleiding

Vertalingen gedijen waar talen elkaar raken. Net als in de middeleeuwen waren de vroegmoderne Nederlanden meertalig, maar ze waren dat op een andere manier. Latijn bleef de taal van de elite maar breidde zich nu uit van clericus en adel naar de burgerij. Frans was gebruikelijk in de centrale administratie, maar in 1582 gingen in het noorden de Staten-Generaal over op het Nederlands als voertaal. In de zuidelijke gewesten maakte de administratie in de zeventiende eeuw gebruik van Frans, Nederlands en Spaans. Aan het eind van die eeuw won het Frans in noord én zuid terrein.

De onderscheiden talen genoten niet dezelfde status en de verhoudingen verschilden per regio en periode. Frans was in het zuiden gewoner dan in het noorden en fungeerde als de taal van handel en galanterie. Latijn had het grootste bereik. In 1633 had Jacob Cats zijn *Trouwingh* graag in het Latijn vertaald gezien door Caspar Barlaeus, 'nademaal onse taele sich niet seer wijt uijt en streckt' en een Latijnse versie 'in andere landen oock met aengenaemheijt soude mogen werden gelesen'. Het was de intellectuele taal bij uitstek maar boette na 1650 aan belang in, ten voordele van Frans en Nederlands. Het Nederlands maakte een opvallende evolutie door. Vóór 1600 wist het zich nog de mindere van de klassieke talen, al werd het opgehemeld door taalliefhebbers en gaandeweg meer ingezet als vehikel voor praktische kennis. Na 1600 nam het in de Republiek allengs de contouren van een nationale taal aan, terwijl het zuiden toekeek.

Latijn en Frans leverden de meeste teksten ter vertaling in het Nederlands. In de zeventiende eeuw werd er ook veel uit het Engels vertaald, al lijkt deze productie sterk aan omstandigheden gebonden, met pieken in de aanloop naar de Engelse Burgeroorlog van de jaren 1640 en, later in de eeuw, de overname van de Engelse kroon door Willem III. Na 1650 nam het belang van het Frans als brontaal toe, ten nadele van het Latijn, terwijl ook heel andere, met name Aziatische talen in zicht kwamen. Vertalingen uit het Nederlands bleven schaars, met uitzondering, vanaf ongeveer 1600, van zeevaartkundige werken en reisverhalen. Politieke gebeurtenissen met internationale weerklank gingen doorgaans vergezeld van publicaties in het Nederlands, Frans en Latijn.

Uiteraard was in de steden de meertaligheid het zichtbaarst, zoals Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* in 1567 reeds opmerkte. Immigratie en een verhoudingsgewijs hoge scholingsgraad speelden daarin een rol. In 1576 onderwezen de meeste Antwerpse schoolmeesters zowel Frans als Nederlands. In 1614 vertaalde de Brusselaar Philips Numan een Spaans mirakelboek eerst in het Frans en direct daarna in het Nederlands, 'om aen vele persoonen dienstich te wesen, besunder in dese Stadt daer soo groote verscheydentheyt es van Natien'. En zoals de stichter van de jezuïetenorde Ignatius van Loyola zich in het zestiende-eeuwse Antwerpen verwonderde over 'de ongelooflijke concentratie van vreemde nationaliteiten' (*ob incredibilem in ea exterarum gentium frequentiam*), zo spraken omstreeks 1660 de gebroeders De la Court in *Het welvaren van Leiden* van 'soo veelderleij Natien, Talen, Religien en occupatien, als hier bij een sijn'. Aan de Leidse universiteit was zowel de studentenbevolking als het professorenkorps internationaal. Omstreeks 1620 bestond de bevolking van Amsterdam voor een derde uit migranten.

Net als andere gedrukte boeken waren vertalingen ook handelswaar in een vroegkapitalistische economie en profiteerden ze van de snelle groei van de boekenmarkt. De verschuiving van het culturele en economische zwaartepunt van het zuiden naar het noorden en van Antwerpen naar Amsterdam omstreeks 1600, gold eveneens voor vertalingen. In de meeste gevallen namen uitgevers het initiatief om iets te laten vertalen en mikten zij daarbij op winst: boeken maken ging nu eenmaal om de lieve centen, *propter sanctum denarium*, aldus Cornelis Claesz, in de vroege zeventiende eeuw de grootste uitgever in Amsterdam. Concurrentie was dus heel gewoon, net als het hergebruik van dezelfde illustraties in een werk dat in verscheidene taalversies werd uitgebracht. Ook hervertalingen van reeds eerder vertaald werk hadden commerciële meerwaarde mits de afstand tot de voorgaande versies maar voldoende zichtbaarheid kreeg.

Vertalingen weerspiegelden en voedden de ongemene verruiming van de kennishorizon in de vroegmoderne periode, het gevolg van technologische, sociale, economische en intellectuele

ontwikkelingen die elkaar in veel opzichten aanvulden en zich laten samenvatten in begrippen als renaissance, reformatie, mercantilisme, overzeese expansie en wetenschappelijke revolutie. In principe kon de drukpers die kennis tot in iedere huiskamer brengen. Vertaling zorgde ervoor dat taalverschillen daarbij niet in de weg hoefden te staan.

Door de grote vertaalproductie en het feit dat nieuwe vertalingen en hervertalingen voortdurend naar elkaar verwezen, ontstond een zekere reflectie over vertalen, vooral in de voorredes waarmee vertalers hun werk aanprezen en verantwoordden. De terminologie om over vertalen te spreken, verschoof eveneens. In de middeleeuwen betekende 'vertalen' zoveel als 'vertellen', 'uitdrukken', 'rechtvaardigen'. Zijn moderne betekenis kreeg het woord in de zestiende eeuw en nog lange tijd bleef het bestaan naast 'overzetten' of, voor vertaling in de volkstaal, 'verduitsen' (d.i. 'vernederlandsen', aangezien 'Nederduits' slechts langzaam het veld ruimde voor 'Nederlands'). 'Translateren', nog courant in de zestiende eeuw, raakte in de zeventiende eeuw in onbruik.

Vertalen hoorde bij het onderwijs, vooral als het curriculum ook Latijn inhield. De jonge prins Willem II vertaalde Julius Caesar als schooloefening en later in de eeuw had de koopmansdochter Elisabeth Hoofman met haar huisleraar reeds alle oden van Horatius vertaald toen ze zestien was. Voor aankomende schrijvers was vertaling een bijna noodzakelijke eerste stap, zoals Vondel in zijn bekende 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste' (1650) beklemtoonde. Daarna kwam navolging, een meer zelfstandige onderneming maar evenzeer onderdeel van de veelomvattende *imitatio*, die de hele vroegmoderne periode door hoger in aanzien stond dan eigenmachtige schepping.

Vertaalbaarheid en het nut van vertalen golden als vanzelfsprekend. Er waren bovendien voorbeelden te over. De Romeinen hadden zich immers op de schouders van de Grieken omhoog gewerkt en recentelijk hadden de Italianen en Fransen cultureel aanzien verworven door op grote schaal uit de Klassieken te vertalen. Bezwaren tegen vertaling in de volkstaal rezen aanvankelijk wel: het Nederlands zou onvoldoende toegerust zijn om verfijnd cultuurgoed aan te kunnen, en professionele of onchristelijke kennis was voor de massa ongeschikt. Die bezwaren verloren aan kracht naarmate de status van het Nederlands steeg, de middenklasse aan invloed won en het aantal vertalingen bleef toenemen. Ze verdwenen overigens nooit geheel, en bleven op gespannen voet staan met de democratiserende agenda die in veel vertaalwerk tot uitdrukking kwam. Puristische vertalers onderschreven deze agenda nadrukkelijk.

Over de vraag hoe men moest vertalen, bestonden uiteenlopende meningen. Het ideaalbeeld van de getrouwe vertaler stelde een onderscheid voorop tussen eigenlijke betekenis en interpretatie of intentie, maar verschillen in context en taalstructuur zetten dit soort onderscheidingen onder druk. Vaak bepaalden materiële omstandigheden en het zelfbeeld van de vertaler net zo goed als genre en het beoogde doel van de vertaling de aanpak en werkwijze. Het gevolg was een breed gamma, zowel in opvattingen als in de praktijk, dat zich uitstreekte van vertalingen die zich vastzogen aan de vreemde tekst tot bewerkingen en adaptaties losgezongen van hun anderstalige herkomst.

In de zestiende eeuw werden de Latijnse en Griekse klassieken voor het eerst op grote schaal in het Nederlands vertaald en waren vertalingen medebepalend voor de moderne literaire vormtaal die zich in de tweede helft van de eeuw ontwikkelde. Niet mindeer cruciaal was de rol van vertalingen in de confessionele scheuringen en de oorlogspropaganda tijdens de troebelen die we samenvattend kennen als de Opstand der Nederlanden. De afloop hiervan is bekend. Nadat in de jaren 1580 de zuidelijke bastions van de Opstand – de calvinistische regimes in Brussel, Antwerpen, Mechelen, Gent en Brugge – door Spaanse troepen weggevaagd waren, ontstond de politieke scheiding tussen de noordelijke Republiek en de Spaanse Nederlanden in het zuiden. De religieuze polemieken bleven aanhouden maar kregen nu een territoriaal karakter.

Intussen verplaatste het economische en culturele zwaartepunt zich in korte tijd van Antwerpen naar Amsterdam. Voor de Republiek was de eerste helft van de zeventiende eeuw een periode van ongekende groei. De oprichting van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) in

1602, de Westindische Compagnie (wic) in 1621 en de directie van de Levantse handel (1625) stuwden de expansie overzee en deden de behoefte voelen aan tolken en vertalers voor de contacten met tot dan toe weinig of niet bekende werelden. In de Republiek was vertalen niet weg te denken uit het intellectuele leven, waarbij Latijn doorgaans de hogere sferen van geleerdheid beheerste en vertalingen in de moedertaal dienden ter verspreiding van praktische kennis en populaire genres zoals de nieuwe uit Frankrijk en Spanje overwaaiende romans.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw zag de Republiek zich geconfronteerd met de grenzen van zijn macht. De overzeese expansie hield op en hoewel in 1648 de oorlog met Spanje was beëindigd, maakten nieuwe oorlogen met Engeland en Frankrijk de Republiek tot een verzwakte mogendheid. Het culturele leven daarentegen bleef bruisend en leidde in sommige sectoren tot een gestroomlijnd vertaalbedrijf met semiprofessionele vertalers die de vraag nauwelijks konden bijhouden. Tegelijk wierp de betrekkelijk tolerante intellectuele sfeer in de Republiek zijn vruchten af, zij het voorlopig in de marge: de hugenootse en joodse gemeenschappen vertaalden in hun eigen taal, en vertalers en vertalingen in het Nederlands waren ten nauwste – zij het wellicht op een onverwachte manier – betrokken bij het ontkiemen van wat vandaag de Radicale Verlichting heet.

Meertaligheid in de Nederlanden: Frijhoff 2010; Guépin 2003; Joby 2014, 19-48. Talen in de administratie van de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden: Vermeir 2012. Frans meer verspreid in de zuidelijke gewesten: Van Selm 2001, 32. Kennis van vreemde talen in de Nederlanden: Guicciardini 1567, 27. Pieken in de productie van vertalingen uit het Engels: Burke 2012; Inger Leemans, persoonlijke communicatie op basis van cijfers uit de STCN. Antwerpse schoolmeesters: Frijhoff 2010, 40-41. Jacob Cats, 'nademael onse taele...', geciteerd naar Worp 1886, 20. Het citaat van Philips Numan, 'om aen vele personen...': De Soto 1614, [Aivr]; ook in Hermans 1996, 14. Ignatius van Loyola geciteerd naar De Landtsheer 1998, 16, 25. De gebroeders De la Court, 'soo veelderleij natien...', geciteerd naar Weststeijn 2013, 111. Cornelis Claesz, 'propter sanctum denarium', geciteerd naar Lesger 2006, 238. De jonge Willem II vertaalt Julius Caesar: Keblusek 1997, 175. Elisabeth Hoofman vertaalt Horatius: Schenkeveld-Van der Dussen 1997, 441. Termen voor 'vertalen' en discussies over nut, functies en stijlen van vertalen: Hermans 1996, 5-25. Over de Republiek in het algemeen: vooral Israel 1995 en Helmers & Janssen 2018. Over de vroegmoderne Nederlandse aanwezigheid overzee: Emmer & Gommans 2012. Over het literaire leven in de vroegmoderne Nederlanden: vooral Porteman & Smits-Veldt 2008.

Hoofdstuk 1

1550-1600. Verdeeld modern

1 Kennis opdoen

Kennis, woorden, lijsten

Voor zover vertalingen in de zestiende eeuw niet verwickeld waren in de confessionele en politieke troebelen van die tijd, brachten ze in hoofdzaak nieuwe kennis en nieuwe cultuurvormen over. Vooral waar het om praktische kennis ging, drong de volkstaal zich op. Dat stuitte soms op bezwaren. Net zoals Erasmus zich moest verantwoorden voor zijn bemoeienis met de heidense geschriften van de Klassieken, zo kregen vertalers in het Nederlands te horen dat men bepaalde soorten kennis niet in de volkstaal voor iedereen te grabbel moest gooien. Een dergelijk voorbehoud gold veel minder op literair gebied, waar nieuwe vormen zich manifesteerden in vertalingen uit het Latijn en in de navolging van Franse voorbeelden. Dit proces vereiste tijd: klassieke genres als epen en epigrammen, en moderne als sonnetten en emblemen, kwamen van elders en dienden aan het Nederlands gewend te raken. Vertalers, werkend op het raakvlak van de betreffende talen, beten daarbij de spits af.

Doordat het Nederlands niet het aanzien van de klassieke talen genoot maar zijn gebruikssfeer desondanks verbreedde, ontstond de nood aan bewuste taalopbouw. Sommige vertalers markeerden de maakbaarheid van de moedertaal met woordenlijsten of marginale noten, andere door nadrukkelijk puristisch te vertalen. Heel courant waren vertalingen gemaakt op grond van bestaande vertalingen in een andere taal. Het Nieuwe Testament niet meegeteld kwamen in de zestiende eeuw alle vertalingen uit het Grieks op deze indirecte manier tot stand, doorgaans via Latijnse of Franse bewerkingen. Een mogelijke uitzondering was *Den spiegel des houwelicks* (Middelburg 1575), naar Plutarchus, een anonieme versie die volgens het voorbericht 'uut den Griekschen inden Vlaemschen' vertaald zou zijn. De weg via tussenvertalingen kon lang zijn. Het Italiaanse origineel van Lodovico Varthema's *Itinerario* (Rome 1502) kreeg een Latijnse vertaling die aanleiding gaf tot een Duitse versie die in 1563 in het Nederlands werd omgezet. Nog tot diep in de zeventiende eeuw kwamen dergelijke ketens voor. De anonieme Qur'anvertaling die in 1641 zogezegd in Hamburg maar waarschijnlijk in Amsterdam verscheen, ging terug op een Duitse versie die terugging op een Italiaanse versie die terugging op een middeleeuwse Latijnse vertaling uit het Arabisch.

Tot de laatste decennia van de eeuw gaf Antwerpen als centrum van boekproductie de toon aan. Hier bevonden zich ook de kooplieden met hun behoefte aan praktische kennis, bijvoorbeeld de dubbele boekhouding Italiaanse stijl. Jan Ympyn Christoffels (ca. 1485-1540) had twaalf jaar in Venetië doorgebracht en bewerkte naar het Italiaans de *Nieuwe instructie ende bewijs der looffelijcker consten de rekenboecks* (Antwerpen 1543), na zijn dood bezorgd door zijn weduwe Anna Swinters (?-na 1552). Zij vertaalde de *Nieuwe instructie* meteen in het Frans (*Nouvelle instruction et remonstration de la tres excellente science du livre de compte*, 1543) en is daarmee één van de vroegste met naam bekende vrouwelijke vertalers in de Nederlanden. Van haar vertaling verscheen vier jaar later, eveneens in Antwerpen, een Engelse versie (*A notable and very excellent worke [...] to kepe a boke of accomptes or reconynges*, 1547).

In het polyglotte Antwerpen kwamen ook de eerste Nederlandse woordenboeken tot stand. Omdat de vraag het aanbod stuurde, kwamen vertaalwoordenboeken er eerder dan eentalige woordenboeken, net zoals gespecialiseerde woordenlijsten voorafgingen aan algemene woordenboeken. In de Nederlanden waren in de late middeleeuwen de eerste zogenoemde Franse scholen ontstaan, moderne handelsopleidingen voor de stedelijke middenklasse, met praktische

vakken als rekenen en Frans, de taal van administratie en commercie. Voor dit publiek verscheen een groot aantal tweetalige conversatieboekjes, voornamelijk bestemd voor schoolgebruik maar ook nuttig voor reizigers en kooplieden. Het oudst bekende voorbeeld gaat overigens verder terug: reeds omstreeks 1370 schreef een Brugse schoolmeester het tweetalige *Livre des mestiers Bouc vanden ambachten*, dat een veelheid aan bondige dialogen over dagelijkse bezigheden bood en zich voor zowel het leren van Frans uitgaande van het Nederlands liet gebruiken als andersom. Naarmate in de zestiende eeuw het internationale handelsverkeer toenam en de grote steden in de Nederlanden kosmopolitischer werden, kwam er een markt voor meertalige gespreksboekjes. Het meest succesrijke werk van dit type was het *Vocabulare* van de Antwerpse schoolmeester Noël van Berlaimont dat alleen al tussen 1527 en 1579 zo'n honderdvijftig drukken en bewerkingen doormaakte. Oorspronkelijk nog tweetalig opgezet, kwamen er in latere edities voortdurend talen bij, tot acht toe in een Delftse druk uit 1598. De inhoud van de dialogen was afgestemd op reizende kooplieden en handelaren. Vaak bevatten deze leerboeken tevens enige grammaticale informatie en een lexicon.

In het verlengde hiervan lagen de twee- of meertalige terminologische registers toegevoegd aan vakpublicaties die in toenemende mate in het Nederlands werden geschreven. Zo gaf Jan Wouters in zijn naar Vesalius bewerkte *Epitome ofte Cort Begrip der Anatomien* (Brugge 1569) een lijst met Nederlandse termen en hun Latijnse equivalenten, en deed David van Mauden hetzelfde in zijn *Bedieninghe der anatomien* (Antwerpen 1583). Het eerste – en vaak herdrukte – Nederlandstalige boek over notariaat, Jacques Thuys' *Ars notariatus* (Antwerpen 1583), dat goeddeels op Latijns en Frans werk terugging, opende met een lijst van bijna dertig bladzijden met aan vreemde talen ontleende en voor de leek moeilijk te begrijpen vaktermen. Met glossaria van dit type konden vertalers zich behelpen, maar ze pasten tegelijk in de bewuste opbouw van het Nederlands als intellectueel vehikel in deze periode. Dit onderwerp komt straks aan bod.

Uiteraard hadden ook de Latijnse scholen behoefte aan glossaria. Zo bestonden er reeds vóór 1500 schappelijk geprijsde Latijns-Nederlandse woordenlijsten die zich uitdrukkelijk op scholieren en studenten richtten. Bijzonder handzaam bleek de *Nomenclator omnium rerum* (1567) van de Hollandse medicus Hadrianus Junius, dat naar onderwerp ingedeeld was en Latijnse ingangen vertaalde in het Grieks, Duits, Nederlands, Frans, Italiaans en Spaans.

Op grond van dergelijke glossaria rees de mogelijkheid om tot een omvattende en systematische ordening van de hele woordenschat te komen. Dat hield een vorm van mechanisering in vergelijkbaar met de drukpers. Zoals de drukpers het in principe mogelijk maakte grote aantallen eenvormige teksten te produceren, zo konden woordenboeken betekenisovereenkomsten tussen talen niet slechts registeren maar systematisch reproduceren, waarmee ze de eenvormigheid van verdere vertalingen in de hand werkten. Met zijn formeel georganiseerde kolommen fungeerde het woordenboek als een machine voor het spuien van vertaalequivalenten.

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw kwamen, veelal naar Frans voorbeeld, de eerste grote vertaalwoordenboeken tot stand. Het meest beroemde en ambitieuze was het werk dat Cornelis Kiliaan voor Plantijn verwezenlijkte en dat in 1562 begon met het viertalige *Dictionarium tetraglotton* (Latijn, Grieks, Frans, Nederlands) en in 1599 uitmondde in het monumentale *Etymologicum Teutonicae linguae* van 1599, dat echter voor vertalers minder te bieden had omdat het op de beschrijving van het Nederlands meer dan op vertaalequivalenten was toegespitst. Vertalers die met moderne vreemde talen werkten, moesten het voorlopig stellen met glossaria. Alleen voor het Frans was een redelijk omvattend woordenboek voorhanden, de *Dictionaire ou promptuaire* (1587) van Elcius Mellema waarvan al spoedig zowel Nederlands-Franse als Frans-Nederlandse versies in omloop kwamen.

Het citaat uit de *Spiegel des houwelicks*, 'uut den Griekschen...': Plutarchus 1575, 'Totten leser', Aiiiv; dit voorbericht ook in Hermans 1996, 59-60. Lodovico Varthema's *Itinerario*: Hamilton 2001, 35-36. De Qur'anvertaling van 1641: Den Hollander 2015, 211-216. Over Jan Ympyn Christoffels en Anna Swinters: De Roover 1937; Parker 2004. Over Franse scholen: Frijhoff 2017. Over Noël van Berlaimont: Van der Sijs 2000, 11-31; Van der Sijs 2004. Over Jan Wouters en David van Mauden: Van den Branden 1967, 52-53, 145-146. Over Jacques Thuys: Pitlo 1948, 25-27. Woordenboeken: Van Sterkenburg 1984. Een lijst van woordenboeken tot 1600: Claes 1971.

De vertaler als ondernemer: Pieter Coecke van Aelst

De nieuwe kennis die zich gaandeweg verspreidde, kon niet zonder vertalingen. Onder de afnemers bevond zich immers een toenemend aantal Latijnkundigen. Vaak ging het bij deze vertalingen om specialistisch werk voor medici, plantkundigen of bouwmeesters, maar soms waren de publicaties gericht op bredere groepen zoals kooplieden of de schoolgaande jeugd. In sommige gevallen, zoals dat van Pieter Coecke van Aelst, bleek het werk van een enkele vertaler beslissend, maar vaker groeide een corpus doordat verschillende vertalers ieder hun eigen keuzen maakten uit buitenlandse auteurs die er uiteenlopende en soms onverenigbare ideeën op nahielden, zodat vertalers tegen elkaar op werkten. Overigens beoefenden de meeste vertalers zelf het vak waar hun vertaalwerk betrekking op had. Daarbij werd niet altijd aangegeven dat een boek vertaald was. Af en toe restten er alleen de sporen van, bijvoorbeeld in een overmatig gebruik van leenwoorden, wat in rekenboeken voor de Franse scholen geregeld voorkwam.

Pieter Coecke van Aelst (1502-1550) was niet alleen goed opgeleid en veelzijdig – schilder, ontwerper, architect, ondernemer, drukker en vertaler – maar ook bemiddeld en bereisd. Omstreeks 1525 trok hij rond in Italië en in 1533-1534 bracht hij een jaar in Constantinopel door. Volgens de levensbeschrijving die Karel van Mander in het *Schilder-boeck* (1604) aan hem wijdde, zou hij daar zelfs enig Turks geleerd hebben.

Als eerste introduceerde Coecke in 1539 een klassiek auteur in het Nederlands, en wel Vitruvius. Diens manuscripten over architectuur waren omstreeks het midden van de vijftiende eeuw ontdekt. Een Latijnse editie met illustraties verscheen in Venetië in 1511, gevolgd door een Italiaanse vertaling in 1521. Op grond van deze versies stelde Coecke *Die inventie der colommen* samen, ten behoeve van al wie het ‘niet gelegen en is anders dan zijn moederlike tale te leeren oft veel boecken te hebben’. Het bescheiden deeltje – de tekst belooft een vijftigtal bladzijden – bood niet echt een vertaling maar eerder een synopsis waarin Coecke over de denkbeelden van Vitruvius rapporteerde. Wel dook hier voor het eerst het woord ‘architect’ op, door Coecke verduidelijkt als ‘overbouwmeester’.

In zijn voorwoord ‘Aen den leser’ verklaarde Coecke dat hij uit Vitruvius alleen het allernoodzakelijkste had gelicht, ‘want ic tot grooten saken niet geschickt en bin’. Hoe onwaar dit laatste was, bleek nog in hetzelfde jaar 1539 toen Coecke het eerste volume van een reeks vertalingen uitbracht. Deze omvangrijke en gedurfde onderneming – naast Bijbelvertalingen het eerste grote vertaalproject van de vroegmoderne tijd – had een voorgeschiedenis. Omdat Vitruvius moeilijk te begrijpen bleek, had de Italiaan Sebastiano Serlio een meerdelig maar praktisch bruikbaar handboek samengesteld. Het bestond uit acht delen, die in een ongewone volgorde verschenen: eerst boek vier, over zuilen (Venetië 1537), daarna boek drie, over antieke gebouwen in Rome (Venetië 1540), allebei in het Italiaans. In 1540 trok Serlio naar Parijs en daar verschenen in 1545, en nu tweetalig Italiaans-Frans, de boeken één (over geometrie) en twee (over perspectief) en vervolgens boek vijf (over kerkelijke gebouwen). Het manuscript van de boeken zes tot en met acht verkocht Serlio, en ze zouden pas dertig jaar later gedrukt worden.

Serlio’s architectuurboeken kenden onmiddellijk succes. Dat moet Coecke vroeg ter ore gekomen zijn, want reeds in 1539 gaf hij in Antwerpen boek vier in Nederlandse vertaling uit. Het rijk geïllustreerde werk was een kostbare onderneming, en in 1542 gebruikte Coecke de illustraties opnieuw voor een Duitse versie, die hij met de hulp van Jakob Rechlinger uit Augsburg samengesteld had. Nog eens drie jaar later, in 1545, kwam hij met een Franse versie, ‘imprimé et translaté par Pierre van Aelst’ en opgedragen aan de landvoogdes Maria van Hongarije. Vooral deze – uiteraard ongeautoriseerde – Franse vertaling schoot Serlio in het verkeerde keelgat, want in Parijs was hij net begonnen zijn werk tegelijk in het Italiaans en het Frans te laten verschijnen. Hij dreigde met gerechtelijke stappen. Daar kwam niets van, alleen al omdat het Franse koningshuis en de Habsburgers in onmin met elkaar leefden. Coecke had niet voor niets de steun van Maria van Hongarije gezocht en ging onbekommerd door. Van boek drie, dat ook alleen in het Italiaans bestond, verscheen in Antwerpen in 1546 Coeckes Nederlandse vertaling en in 1550 zijn Franse. Van

de bestaande versies van boek vier kwamen verbeterde edities. Na Coeckes overlijden in 1550 bezorgde zijn weduwe Mayken Verhulst nog Serlio's boeken één, twee en vijf in Nederlandse vertaling.

Zo kwam omstreeks het midden van de zestiende eeuw een omvattend en handzaam overzicht van de renaissance-architectuur ter beschikking van bouwmeesters van alle slag. Gemakkelijk was het niet gegaan, om zowel commerciële als taalkundige redenen. Coecke produceerde dure boeken voor een beperkt publiek en maakte zich zorgen dat er wellicht 'der liefhebbers te weynich zijn om mijn onkosten te verhalene'. Hij had ook gearzeld, zei hij, om een onderwerp als architectuur in de moedertaal te behandelen 'midts dat haer de sprake niet verre genouch en stret', zodat hij de bestaande woordvoorraad moest oprekken met nieuwvormingen of het binnenhalen van vreemde termen. Dergelijke overwegingen uitten ook vertalers op andere vakgebieden die tot dusver geheel of grotendeels buiten het bereik van het Nederlands gelegen hadden. Hoe dan ook, met zijn vertalingen, zo meende Van Mander in het *Schilder-boeck*, had Coecke 'op den rechten wech geholpen de verdwaelde const van metselrije'. De belangrijkste Nederlandse bouwmeester van de tweede helft van de zestiende eeuw, Hans Vredeman de Vries, leerde het vak uit Coeckes werk. In 1611 zou de Engelse vertaler van Serlio, Robert Peake, zich op Coeckes Nederlandse versie baseren.

Over Pieter Coecke van Aelst en zijn vertalingen: De la Fontaine Verwey 1975. De citaten van Coecke: 'niet gelegen en is anders dan sijn moederlike tale ...' en 'want ic tot grooten saken...': Vitruvius 1539, 'Aen den leser', a3v. De voorwoorden bij Coeckes vertaling van Serlio's eerste en derde boek in Hermans 1996, 29-31. Coeckes gebruik van het woord 'architect': Miedema 1980. Van Mander over Coecke: Van Mander 1604, 218v. Architectuurvertalingen in de zestiende eeuw: De Jonge 2012 (in de Nederlanden), Burke 2015 (in Europa).

Medische vertalingen van Paracelsus tot Carolus Battus

Geneeskundige werken in het Nederlands hadden reeds een lange traditie omdat heelmeesters en chirurgijns nu eenmaal niet zonder praktische handleidingen konden. Naast boeken met remedies en recepten ter genezing van allerhande aandoeningen, bestonden er ook werken die meer gevorderde kennis en ingrepen behandelden. Tot het midden van de zestiende eeuw waren de belangrijkste medische werken van dit type in het Latijn gesteld. Ze werden ook vertaald, soms meer dan eens. Zo was de *Chirurgia magna* van de gezaghebbende veertiende-eeuwse arts Guy de Chauliac in 1507 in Antwerpen verschenen als *Die cyrurgie van meester Guido de Chauliac* en maakte de Gentse geneesheer Judocus Sterthemius (?-1604) er omstreeks 1580-1588 een nieuwe vertaling van, op haar beurt in 1617 in Amsterdam aangepast door Pieter Rutgersz van Nieustadt (?-?), die meende dat Sterthemius te dicht op het Latijn was blijven zitten en bovendien allerlei Vlaamse wendingen had gebezigd die in het noorden onbekend of inmiddels in onbruik geraakt waren. Vaak werd medische kennis ook bijeengebracht in compilaties. Een voorbeeld hiervan was de *Practica in arte chirurgie copiosa* die Giovanni da Vigo in 1514 in Rome samenstelde en die in 1533 in Antwerpen als *Dat chyrurgijlijck werk* verscheen en vervolgens in het noorden als *Medecynboec ende chirurgie* (Dordrecht 1614 en Amsterdam 1648). Een verzamelwerk als *Tfundament der medicinen ende chyrurgien* (Antwerpen 1530) van Petrus Sylvius beriep zich op diverse auteurs vanaf Hippocrates, Galenus en Avicenna, en bevatte onder meer een traktaat over pokken dat terugging op Vigo; nog in 1622 kreeg *Tfundament* een herdruk in Rotterdam.

Vanaf ongeveer 1550 verloor deze op de klassieken gebaseerde kennis haar monopolie. Tegen die tijd waren auteurs aangetreden als de beroemde Franse arts Ambroise Paré, die in zijn moedertaal schreef omdat hij het Latijn niet machtig was, of zoals Paracelsus, die in Bazel weliswaar Erasmus ontmoette maar ook publiekelijk de boeken van Galenus en Avicenna verbrandde en in het Duits zijn controversiële nieuwe ideeën verkondigde. Zowel Paré als Paracelsus stelde eigen ervaring en waarneming boven het gezag van de klassieken en voedde op die manier een ontluikend scepticisme en een groeiende waardering voor experimenteel onderzoek.

Paracelsus was van mening dat alle materie, en dus ook het menselijk lichaam, uit kwik, zwavel en zout was opgebouwd en dat chemie de sleutel bood tot al het stoffelijke en tot de

geneeskunde. Zijn belangrijkste werk op medisch gebied, *Die grosse Wundarzney*, dateerde van 1536. Het vond spoedig vertalers in het Nederlands. Philippus Hermanni (?-?) bracht in 1552 een ingekorte versie uit, *Die peerle der chirurgien*. De volledige vertaling kwam van Pieter Volck Holst (?-?), die zich in *Die groote chirurgie* (Antwerpen 1556), opgedragen aan de magistraat van Delft, een overtuigd aanhanger van Paracelsus toonde en tegelijk Hermanni's versie afkamde. Volck Holst werd enkele decennia later op zijn sympathie voor Paracelsus aangevallen door de hierboven genoemde Judocus Sterthemius in diens voorwoord bij zijn vertaling van Guy de Chauliac. Het mag ironisch heten dat zowel Volck Holst als Sterthemius er zich op beriepen hun respectievelijke auteur met de grootste nauwkeurigheid vertaald te hebben, in beide gevallen ter verbetering van een voorganger.

Mogelijk als gevolg van Paracelsus' hang naar hermetisme en alchemie doofde de belangstelling voor zijn werk na enige tijd uit. Jan Pauwelsz Vriese (of Phrisius, ?-?), die in 1580 in Delft het filosofisch getinte *Vanden eersten dry principiis* uitbracht en zich op het titelblad als wiskundeliefhebber aandienende, meende dat 'gheen medecijn noch chyrurgijn bestaen en mach, hy en behoort te voren een astronomijn te zijn', waarbij hij meer op astrologie dan op astronomie doelde. Een late vertaling als de *Meteora of hemelsche konsten* (Leiden 1631) van David Willemssz Camerling ging van dezelfde opvatting uit en duidde bijvoorbeeld kometen zonder meer als voortekens, geheel in overeenstemming met de traditie.

Ook de uit Gent afkomstige Carolus Battus (Karel Baten, ca. 1540-ca. 1617) stond in zekere zin tussen traditie en moderniteit. Hij studeerde medicijnen in het Noord-Duitse Rostock en vestigde zich als geneesheer eerst in Hamburg en vervolgens, omstreeks 1578, in Antwerpen. Indien hij niet al veel vroeger protestant was moet hij het rond deze tijd geworden zijn. Kort na de inname van Antwerpen door Farnese werd hij stadsgeneesheer in Dordrecht. In 1602 verhuisde hij naar Amsterdam.

Zijn naam vestigde Battus toen hij in Dordrecht woonde en daar drie omvangrijke medische werken liet verschijnen. Behalve zijn eigen *Handboec der chirurgyen* (1590) waren dat het *Medecyn-boeck* (1589) vertaald naar het Duits van Christoph Wirsung en *De chirurgie en alle de opera ofte werken* (1592) vertaald naar het Frans van Ambroise Paré. Elk van deze werken – respectievelijk zo'n 500, 700 en 1100 pagina's – kende tot ongeveer 1660 minstens acht uitgaven, wat op aanzienlijk succes wijst. Een in Amsterdam in 1649 gedrukte editie van Battus' vertaling van Paré belandde in de Nederlandse handelspost op het Japanse eiland Desjima, waar in de jaren 1671-1675 de arts Willem Hoffman vriendschappelijk omging met de Japanse tolk Chinzan Narabayashi (1648-1711). Die bracht in 1706 het eerste Japanse boek over Europese geneeskunde uit, *Koigeka-soden* (Compendium van Europese chirurgie). Het werd destijds niet gedrukt en de auteur noemde geen bronnen, maar zijn verhaal steunde goeddeels op het werk van Battus.

Op initiatief van uitgever Abraham Canin vertaalde Battus ook het boek van Ambroise Parés leerling Jacques Guillemeau over oogziekten (*Tracktaet van alle de ghebreken der oogen*, 1597); het werd nog in 1678 herdrukt, met aanvullingen door de Middelburgse medicus Joannes Verbrigge. Bij dezelfde uitgever, en volgens diens zeggen naar een handgeschreven exemplaar vertaald, verscheen in 1598 het *Medecijn-boeck* van de Duitse arts Oswald Gabelhouer (ook Gabelhover, Gäbelkover). De vertaler bleef anoniem, maar het jaar daarop bracht de uitgever een Engelse versie uit die op de Nederlandse terugging en Battus als de tussenvertaler aanwees. De vertaler van dit *Boock of Physicke* (1599) tekende slechts met zijn initialen A.M. en vergoelijkte zijn 'abrupt translation' met de bedenking dat hij een sinds lang uit Engeland teruggekeerde Nederlander was en dat het Engels niet meer zo vlot uit zijn pen vloeide. De kans is dus groot dat hij in de tijd van de beroerten als vluchteling was weggetrokken. Deze A.M. had een jaar eerder ook al *The French Chirurgerye* van Jacques Guillemeau vertaald op basis van een Nederlandse versie, vrijwel zeker *De fransoysche chirurgie* (1598) in de vertaling van Carolus Battus, hoewel diens naam ongenoemd bleef.

Behalve met dit serieuze medische werk deed Battus zich ook van een meer populaire kant kennen. Zijn *Secreet-boeck* (1600) bood 'diversche secreten ende heerlicke consten' voor dagelijks gebruik. Naast remedies die zich op tientallen summier aangeduide antieke, middeleeuwse en moderne auteurs beriepen, bevatte het boek keukenrecepten van appeltaart tot wijnpap alsmede

raadgevingen voor zaken als het onderhoud van gereedschap en het aanmaken van verf en inkt. Nog in 1694 werd het *Secreet-boeck* in Leeuwarden herdrukt.

De keerzijde van deze 'heerlicke consten' liet Battus zien met zijn *Warachtighe Historie van Doctor Johannes Faustus*. Deze eerste Nederlandse vertaling van het Duitse volksboek over Faust verscheen in 1592 eveneens in Dordrecht, ditmaal zonder uitgeversnaam. Ook de vertaler identificeerde zich slechts als 'Carol. B. Medic.'. Zijn voorwoord wees er met enige angstvalligheid op dat het verhaal van Faustus over een duivelspact en zwarte magie ging en dus een verwerpelijk voorbeeld ten tonele voerde. Voor de zekerheid had hij bovendien bezweringsformules en ander mogelijk bezwarend materiaal weggelaten. Dat althans Karel van Mander het boek kende, blijkt uit diens afscheidslied aan admiraal Wolfaert Hermansz, die in 1601 van de rede van Texel naar de Molukken uitvoer. Van Manders lied, dat in 1610 in *Den Nederduytschen Helicon* gedrukt werd, prijst de schepen die de overzeese wilden het licht van het ware geloof zullen brengen, zoveel beter dan het goud waarvoor Faust, blijkens Battus' vertaling, zijn ziel verkocht.

Geneeskundige werken en hun zestiende-eeuwse vertalingen: Broos 2014, 29-65, 145-168. Het voorwoord van Pieter Volck Holst in Paracelsus, *Dir groote chirurgie* in Hermans 1996, 38-42. Het commentaar van Judocus Sterthemius op Volck Holst in Chauliac 1580-1588, 'De overzetter totten beminders des chirurgyen', s.p. Het citaat van Jan Pauwelsz Vriese, 'gheen medecijn noch chyrurgijn...': Paracelsus 1580, 'Totten leser', s.p. Paracelsus over kometen: Paracelsus 1631, 159-160. Over het geloof in kometen als voortekens: Jorink 2007, 115-155.

Over Carolus Battus: Van de Velde 1933. De Japanse tolk Chinzan Narabayashi: Cook 2007, 348; Goodman 2013, 38-39; Clements 2015, 147-148, 154. De 'abrupt translation' van A.M. in *The Boock of Physicke*: Gabelhouer 1599, 'To the benevolente and curteous Reader', s.p. Het afscheidslied van Karel van Mander: Thijs 2004, 63.

Lambrecht van Tuyt en de beste taal ter wereld

In 1567 verscheen bij Jan van Waesberghe in Antwerpen *Der chirurgyen instructie oft onderrechtinge*, vertaald uit het Latijn van de Franse arts Jean Tagault en diens leerling Jacques Houllier. De vertaling was het werk van Lambrecht van Tuyt, die zich op het titelblad 'medecijn ende prelecteur der chirurgijen' te Antwerpen noemde. De *praelector* of voorlezer, meestal een geneesheer, was van stadswege belast met het anatomisch onderricht aan de chirurgijns of heelmeeesters. Chirurgijns konden alleen uitwendige kwalen behandelen en kleine operatieve ingrepen uitvoeren, inclusief het verzorgen van wonden en botbreuken. Ook barbiers behoorden tot het chirurgijns-gilde.

Over Lambrecht van Tuyt is weinig bekend, maar zijn opdracht aan de Antwerpse magistraat bevat enkele opmerkelijke uitspraken, zeker als we in overweging nemen dat die opdracht opvallend vroeg gedateerd is: 8 februari 1558.

Jean Tagault was docent anatomie in Parijs toen Vesalius daar in de jaren 1530 ging studeren. Zijn Latijnse *De chirurgica institutione* verscheen in 1543, werd een jaar later door Jacques Houllier met een extra hoofdstuk uitgebreid en kende al spoedig vertalingen in het Frans (1549) en Italiaans (1550). Van Tuyt's Nederlandse versie zou voor het eerst in 1559 zijn verschenen, maar de oudst bekende druk dateert van 1567. In 1621 verscheen in Dordrecht een herdruk, met nieuwe illustraties. In beide edities volgt op de opdracht en het register nog een lofdicht van vijfendertig regels van de Antwerpse rederijker Cornelis van Ghistele, in de jaren 1550 de belangrijkste vertaler van de klassieken in de Nederlanden.

In zijn opdracht memoreert Van Tuyt zijn aanstelling tot *praelector* of voorlezer van de plaatselijke chirurgijns. Als blijk van dankbaarheid, en ten behoeve van diegenen die geen vreemde talen machtig zijn, heeft hij besloten iets waardevols te vertalen. Op deze traditionele aanhef volgt een verrassend mini-traktaatje over het Nederlands.

Aangezien de taal ons toegang verleent tot de werkelijkheid, aldus Van Tuyt, verkrijgen wij beter inzicht in de aard der dingen naarmate de woorden van de taal ons beter bekend zijn. Nu is ons geen taal is meer vertrouwd dan de moedertaal. Die moeten wij dus het meest gebruiken. Indien iemand oppert dat niet alle talen gelijk zijn en dat het er op aankomt de beste taal te vinden, dan bezit het Nederlands eigenschappen die in andere talen zo gauw niet voorkomen. Volgens Plato's *Cratylus* is die taal de beste die de dingen het helderst uitdrukt. Welnu, onze taal 'soo seer na de natuere der dinghen nakende is, dattet schijnt datse ons eyghentlijcken vander natuere verleent ende ghegeven [is].' Ook onze zegswijzen voegen zich op een natuurlijke manier naar datgene wat wij willen uitdrukken. Daar komt nog 'de groote cortheyt onser talen' bij, waardoor 'wy dicwils met een wordeken meer sins connen beteekenen, dan andere talen met vele ende langhe woorden, sonder nochtans van yemants anders tale yets te ontleenen, ende de onse eensighsins te verduysteren noch te vercrimpen.' Tenslotte gebruiken wij, andere naties hierin navolgend, onze taal met

zoveel bevalligheid dat de toehoorders er evenveel genoeg in scheppen als destijds de Attici. Dit alles in aanmerking genomen verwondert Van Tuylt zich over de algemene verwaarlozing van de moedertaal, ook door de overheden. Het is dringend van node, besluit hij, niet alleen dat wij onze taal in ere houden, 'deselve met een daghelijcsche oeffeninghe verbeterende, vercierende, ende rijcker makende,' maar ook dat wij, zoals elders reeds gebeurt, 'vande goede Consten ende gheleertheden' in de moedertaal handelen.

De roep om meer aandacht voor de moedertaal had eerder in de jaren 1550 weerklonken. Van Tuylts taal filosofische beschouwingen blijven echter merkwaardig. Niet alleen dat, ze sluiten bijzonder goed aan bij die van zijn stadsgenoot, de arts Joannes Goropius Becanus (1519-1573), die in zijn *Origines Antwerpianae* (1569) wilde aantonen dat het Kimbrisch, een voorloper van het Nederlands, de oudste taal ter wereld was, nog ouder – en beter – dan het Hebreeuws.

Zowel in zijn *Origines* als in zijn postuum verschenen *Opera* (1580) verwees Becanus herhaaldelijk naar de *Cratylus* van Plato. 'Woorden zijn aanduidingen voor de beelden die in de geest worden opgevangen en op de dingen zelf gelijken' (*verba notae sunt earum imaginum, quae in animo sunt depictae, ad rerum similitudinem*). Die taal is de beste die de eigenschappen der dingen optimaal uitdrukt (*Est sane is optimus sermo, qui verbis componitur, rerum proprietates quam optime exprimentibus*). De eerste mens, Adam, benoemde de dingen met hun meest toepasselijke naam (*atque nullum nomen dedisse, quod rei non optime conveniret*), zodat het leek of de namen niet bedacht waren maar uit de aard der dingen voortkwamen (*adeo, ut non facta nomina, sed cum rebus ipsis nata viderentur*). Hij deed dit in de oertaal, het Kimbrisch, dat het Hebreeuws overtreft in rijkheid aan éénlettergrepige woorden (*copia*) en het Latijn en Grieks in bondigheid (*brevitas*). Nu nog zien wij in het huidige Nederlands verwerkelijkt wat Plato als de volmaakte taal beschreef (*tam admirabilis vis ad veritatem perspiciendam, ut in ea sola id inveniatur observatum, in quo Plato dixit linguae contineri perfectionem*). Des te betreurenswaardiger is het dat in Antwerpen, waar zovelen vreemde talen spreken, deze taal in zo laag aanzien staat (*Ut enim nostrates peregrini sermonis sunt studiosissimi; ita suam linguam veluti plebeiam & vilem contempserunt*).

De overeenkomst tussen Van Tuylt en Goropius Becanus kan geen toeval zijn. Van Tuylt onder tekende zijn opdracht tien jaar voordat Goropius' *Origines* verscheen, maar aangezien het boek van Goropius meer dan duizend bladzijden beslaat moet er lang aan gewerkt zijn. Goropius was in 1554 naar Antwerpen teruggekeerd als leermeester in het college van chirurgijns. Van Tuylt volgde hem in die functie op. Die twee artsen moeten elkaar gesproken hebben.

Van Tuyls vertaling: Tagault 1567. De citaten van Van Tuylt komen uit de opdracht van het boek. Over de datering van de opdracht en de edities van Van Tuylts en andere vertalingen naar Tagault: Biesbrouck e.a. 2017. Over de verheerlijking van het Nederlands in de zestiende eeuw: Van den Branden 1967. Over Goropius Becanus: Frederickx & Van Hal 2014. De citaten uit Goropius Becanus naar de bloemlezing in Nederlandse vertaling van De Glas 2014 (p. 265-266, 369, 371, 47) en naar Goropius Becanus 1569 (p. 538, d2r, d2v) en 1580 (24, 25).

De groei van plantkundige kennis

De interesse voor planten en kruiden betrof voornamelijk hun geneeskundige kracht. Omdat ook gewone apothekers en heelmeeesters in staat moesten zijn medicijnen te bereiden, was het van belang in vertaalde botanische werken lijsten met plantennamen in verscheidene talen aan te leggen, de volkstaal inbegrepen. Rembert Dodoens verklaarde dat hij in zijn *Cruijde-boeck* van 1554 het Nederlands en niet het Latijn had gebruikt om dienstig te zijn aan zowel leken als geleerden, zoals ook David van Mauden voor zijn *Bedieninghe der anatomien* van 1583 de Latijnonkundige studenten van de chirurgijnschool bewust in hun moedertaal tegemoet trad. Achter in Van Maudens boek stond een lijst met Latijnse termen en hun Nederlandse equivalenten. Als wetenschapstak bleef de botanica een meertalige aangelegenheid. Carolus Clusius, op dat moment aan het begin van zijn carrière, vertaalde het *Cruijde-boeck* in het Frans (*Histoire des plantes*, Antwerpen 1557), terwijl Dodoens zelf zijn boek later in het Latijn overdeed (*Stirpium historiae... libri XXX*, 1583).

Verscheidene botanische werken vermeldden namen van planten en kruiden in meerdere talen, bij het betreffende gewas of in alfabetisch geordende lijsten. Zo gaf Dodoens' *Cruijde-boeck* plantennamen, behalve in het Nederlands, ook in het Latijn, Grieks, Frans, Duits, Engels en Tsjechisch ('Boheems'). Hij had eerder precies hetzelfde gedaan in *Den nieuwen herbarius* (1543), bewerkt naar het *New Kreuterbuch*, op zijn beurt een bewerking door Leonard Fuchs van een Latijns

origineel. Matthias Lobelius (de l'Obel, 1538-1616) vertaalde de 1500 bladzijden van zijn eigen *Plantarum seu stirpium historia* (1576) in het Nederlands (*Kruydtboeck*, 1581), inclusief registers met plantennamen in het Nederlands, Latijn, Frans, Duits, Italiaans, Spaans, Portugees en Engels. Zo kregen de landstalen een plaats gelijkwaardig aan het Latijn.

Bij dit alles kwam dat in de loop van de zestiende eeuw de kennis van geneeskrachtige gewassen sterk toenam doordat Portugese en Spaanse schepen specimens uit Azië en Amerika aanvoerden. Pieter van Coudenberghe legde in 1548 buiten de Antwerpse stadsmuren een plantentuin aan die tien jaar later al vierhonderd exotische planten telde en als een bezienswaardigheid gold. Aan het eind van de eeuw kon de Leidse hortus botanicus de dan internationaal befaamde Carolus Clusius aantrekken.

Clusius (Charles de l'Ecluse, 1526-1609) was de grootste botanicus van zijn tijd maar ook een taalman en vertaler van formaat. Zijn carrière voerde hem van de Zuidelijke Nederlanden naar Augsburg, Wenen, Frankfurt, Londen en ten slotte Leiden, met ophoudens tussendoor in Spanje, Portugal en Hongarije. In zes talen wisselde hij brieven met driehonderd correspondenten. Hij vertaalde uit het Nederlands, Italiaans, Spaans, Portugees en Frans in het Latijn, uit het Nederlands en Latijn in het Frans, en uit het Engels in het Latijn en Frans. Er zat enig verloop in die weelde, en het ging niet alleen over gras en struiken. De bewerkingen naar het Frans hoorden bij het oudere werk: behalve Dodoens' *Cruijde-boeck* vertaalde Clusius uit het Latijn twee parallelle levensbeschrijvingen van Hannibal en Scipio, omstreeks 1500 door Donatus Acciaiolus in de trant van Plutarchus bedacht; ze werden vanaf 1565 opgenomen in de beroemde Franse Plutarchusvertaling van Jacques Amyot (*Les vies des hommes illustres Grecs et Romains*, 1559). Toen Adam van Zuylen van Nyevelt (?-ca. 1596) dit werk van Amyot in het Nederlands omzette als *Levens der doorluchtige Grieken ende Romeynen* (Leiden 1603), vertaalde hij de door Clusius vertaalde levens tegelijk mee.

Clusius' vertalingen in het Latijn betroffen overwegend Portugees en Spaans werk over Indische en Amerikaanse flora. Ze verschenen bij Plantijn in Antwerpen en vaak herschikte Clusius het materiaal op eigen gezag of laste hij aantekeningen en aanvullingen in. Die interventies laten zien dat het Clusius als vertaler minder te doen was om het doorgeven van kennis dan om het voorhelpen en aanscherpen ervan. Zijn bewerking (1567) van Garcia da Orta's dialogen over Indische botanica werd al spoedig voortvertaald in het Engels, Italiaans en Frans. Later vertaalde hij in opdracht van uitgever Theodore de Bry in Frankfurt enkele reisbeschrijvingen in het Latijn, en voor de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz het verslag van Gerrit de Veer over de drie Hollandse expedities op zoek naar een noordoostelijke doorgang naar Azië, inclusief het verhaal van de overwintering op Nova Zembla.

Botanica in de zuidelijke Nederlanden: De Nave & Imhof 1993. Meertalige woordenlijsten in plantkundige werken: Cockx-Indestege & De Nave 1989, passim. De tuin van Pieter van Coudenberghe: De Nave & Imhof 1993, 14. Over Carolus Clusius: Egmont e.a. 2007; Ommen 2009; De Nave & Imhof 1992, 134-141; Selosse 2012. Clusius' bewerking van Da Orta voortvertaald: Beekman 1981, 109. Clusius' vertalingen voor Theodore de Bry: Van Groesen 2008, passim. Clusius als vertaler van De Veer: Tiele 1867, 109

Wetenschappelijk vertaler: Marten Everaert

Marten Everaert (1540?-1601?) bezat noch de faam noch de internationale contacten van een Clusius, maar als wetenschappelijk vertaler kon hij zijn man staan. Over zijn leven is weinig bekend, al moet hij een goede opleiding genoten hebben. Hij was afkomstig uit Brugge en schreef zijn initialen soms als M.E.B., Marten Everaert Brugensis. In 1563 was hij in Antwerpen, waar hij de komende twintig jaar geregeld opdrachten zou vervullen voor Plantijn. Hij vertaalde vooral wetenschappelijk en medisch werk uit het Latijn, Frans, Duits, Spaans en Italiaans. Behalve in het Nederlands vertaalde hij ook in het Latijn. Net als Battus en Clusius bestreek hij een verbazend aantal genres.

Hij zette zijn carrière in met twee vertalingen uit het Duits van Paracelsus, de *Labyrinthus ofte Doolhof vande dwalende medecijns* (1563) en *De cleyne chirurgie ende tgasthuys boeck* (1567-

1568). Wanneer hij precies met Plantijn in contact kwam, is onduidelijk, maar in 1566 verscheen *De landtwinninge*, vertaald uit het Frans van Charles Estienne dat Plantijn een jaar eerder uitgegeven had. Everaerts naam komt in het boek niet voor, maar het Plantijnse archief laat zien dat de vertaling in opdracht van de uitgever tot stand kwam en in 1600 exemplaren gedrukt werd, een grote oplage. Everaerts vertaling van Giambattista della Porta's *Magia oft de wonderlicke wercken der naturen* verscheen in hetzelfde jaar 1566, eveneens zonder vertalersnaam. In dat jaar belastte Plantijn Everaert met de vertaling van de uitleg bij de prenten in Juan Valverdes *Anatomie oft levende beelden*, een duur volume dat in 1568 in 450 exemplaren zou verschijnen. Van dit werk had Plantijn in 1566 de Latijnse versie uitgegeven, die terugging op de oorspronkelijk Spaanse editie van tien jaar eerder. Everaert verrichtte ook andere klussen voor Plantijn. Voor het mooie *Florum et [...] herbarum historia* (1568), een Latijns werk van Rembert Dodoens, liet Plantijn een gedeelte van het manuscript door Everaert herschrijven. In een ander botanisch werk, het tweedelige *Kruydboeck* (1581) van Mathias Lobelius, dat reeds registers in het Nederlands, Latijn, Frans, Duits, Italiaans, Spaans, Portugees en Engels bevatte, werd nog een door Everaert samengesteld Nederlands register van aandoeningen toegevoegd.

In de loop van de jaren 1570 moet Everaert de katholieke Kerk vaarwel gezegd hebben. Dat blijkt uit de voorrede bij zijn eerste vertaling van een werk over navigatie, Pedro de Medina's *De zeevaart oft const van ter zee te varen* (in Antwerpen niet door Plantijn maar door Heyndrick Heyndricksen gepubliceerd in 1580). Het Spaanse origineel dateerde van 1545 en was reeds in het Italiaans, Frans, Duits en Engels verschenen. Voor zijn vertaling maakte Everaert naar eigen zeggen gebruik van zowel de Spaanse tekst als de Franse versie. De in het Duits gestelde opdracht van de vertaler, ondertekend Martinus Everartus Mathematicus, is gericht aan aartshertog Matthias van Oostenrijk, de jongere broer van de Duitse keizer Rudolf II. Deze Matthias was van 1577 tot 1581 landvoogd der Nederlanden, in die positie naast Willem van Oranje benoemd door de opstandige Staten-Generaal. De Spaanse koning Filips II erkende de aanstelling uiteraard niet. In 1580 was Antwerpen in calvinistische handen. Het feit dat Everaert zijn vertaling aan Matthias opdroeg, wijst erop dat hij de Opstand goed gezind was.

Nog in Antwerpen publiceerde Everaert in 1583 zijn enig bekende eigen werk, *Ephemeridae meteorologicae anni*, waaruit nogmaals zijn kennis van astronomie bleek. Na de inname van de stad door het Spaanse leger van Alexander Farnese in 1585 week Everaert, zoals tienduizenden andere Zuid-Nederlandse protestanten, naar het noorden uit. Hij vestigde zich in Leiden en vond daar een nieuwe werkring.

Zo verscheen nog in 1586, bij het door Franciscus Raphelengius geleide Plantijnse filiaal in Leiden, Everaerts Latijnse vertaling van het eerste deel van de *Spiegel der zeevaerdt* van Lucas Janszoon Waghenaer. In de daaropvolgende jaren lijkt hij voornamelijk voor de uitgever Cornelis Claesz te hebben gewerkt. Die specialiseerde zich in zeekaarten en reisbeschrijvingen. Everaert vertaalde voor hem uit het Italiaans een beschrijving van Congo van Filippo Pigafetta (1596) en, uit het Spaans, *Cort onderwijs vande conste der seevaart* van Rodrigo Zamorano (1598). Maar ook andere vertalingen van Everaert verschenen bij Cornelis Claesz, zo bijvoorbeeld Jacob Ruffs *t'Boeck vande vroet-wijfs* (1591), een vertaling uit het Duits van een praktische handleiding voor vroedvrouwen die in de loop van de zeventiende eeuw nog minstens negen keer herdrukt zou worden, en het farmaceutische *Dispensatorium, dat is, De maniere vande medicynen te bereyden* (1592) van Valerius Cordus, waarin de auteur, ietwat paradoxaal, in het Nederlands betoogde dat apothekers een grondige kennis van het Latijn dienden te bezitten.

Nadat in 1598 Gerrit de Veers verslag van de overwintering op Nova Zembla bij Cornelis Claesz was verschenen, raakte Everaert betrokken bij een dispuut over dit boek. In een passage die in De Veers dagverhaal niet in een gotisch maar in een romeins lettertype stond en dus bedoeld was voor geleerden, had de auteur verteld dat hij en zijn maats op Nova Zembla na de lange poolnacht de zon op 24 januari 1597 voor het eerst weer hadden gezien. Dat was veertien dagen eerder dan de tabellen in werken als Everaerts *Ephemeridae* hadden voorspeld. De Veer had benadrukt dat de bewoners van het Behouden Huis de hele winter de tijd nauwkeurig hadden bijgehouden met

behulp van zandlopers. Ook de berekening van hun plaatsbepaling had hij in detail aangegeven. Voor het twee weken te vroeg verschijnen van de zon had hij geen verklaring en hij liet de waarneming voor wat ze was. Verscheidene theoretici, onder wie Willem Jansz Blaeu, Marten Everaert en de zeevaartonderwijzer Robert Robbertsz, hielden het erop dat De Veers tijdmeting onzorgvuldig gebeurd moest zijn. Pas in de negentiende eeuw vond het probleem een oplossing: in het hoge noorden kan de straalbuiging ervoor zorgen dat de zon soms al te zien is terwijl ze in feite nog onder de kim staat. Dat Everaert zich in deze discussie mengde, wijst op wetenschappelijk allure. Dat weerhield er hem niet van om nog in hetzelfde jaar 1598 een deel van de populaire *Histoires tragiques* van François de Belleforest – die zelf de Italiaanse novellenverzameling van Matteo Bandello had nagevolgd en uitgebreid – uit het Frans te vertalen.

Over Marten Everaert: Cockx-Indestege & De Nave 1989, 83, 85, 94, 101, 123; Keersmaekers 1981, 26-37; Meskens 2009, 237-239 en 2013, 145-146; Serrure 1858, 1859-60, 1861 en 1863. Het dispuut met De Veer: Schilder & Mörzer Bruyns 1976, 186.

2 Verscheurend vertaald

De Nieuwe Wereld ingekleurd

De kennis van de Nieuwe Wereld die de Nederlanden bereikte, inclusief die over de onderwerping van het Azteekse rijk door Hernán Cortés in 1519-1521 en van het Incarijk door Francisco Pizarro in 1532-1533, steunde aanvankelijk vooral op Spaanse bronnen, die in de oorspronkelijke taal of in het Latijn circuleerden. Doordat deze berichten en brieven sensationele nieuwigheden bevatten, was de belangstelling groot. Bijzonder succesvol was het relaas van Hans Staden over zijn gevangenschap bij de kannibalistische Tupinambá in Brazilië. Het boek, oorspronkelijk verschenen in het Duits in 1557, kreeg reeds het jaar daarop een door Plantijn bestelde Nederlandse vertaling (het door de overheid verleende ‘privilege’ dat de uitgever enige bescherming bood tegen nadruk, gold een Franse én een Nederlandse editie). In zijn voorwoord kondigde de uitgever meteen zijn volgende publicatie over Brazilië aan – een teken dat hij kopers verwachtte. Inderdaad kwam hij een jaar later met *Singularitez de la France antarctique* van André Thevet, die eind 1555, een goed jaar na Staden, in Brazilië geweest was. De titel van Stadens boek mat zowel het bizarre van de beschreven wereld als de authenticiteit van het verslag breed uit. Het ging om een ‘warachtige historie’ van iemand die ‘selver in persoone’ ter plekke vertoefd had, in een land ‘wiens inwoonders wilt, naeckt, seer godloos, ende wreede menschen eters sijn’. Stadens boek bleef nog de hele zeventiende eeuw populair.

Vertalingen van dergelijke werken haalden de uitzonderlijke ervaringen van overzeese reizigers als het ware de woonkamer van de lezer binnen, in de vertrouwde inkleding van de eigen taal. Ze dienden als exotische specimens die zich nu van nabij lieten inspecteren. Daarmee vervulden ze dezelfde functie als de voorwerpen in de rariteitenkabinetten die juist ook in deze periode overal in Europa ingericht werden. Jan Huygen van Linschoten, die in Goa verbleven had en daarover schreef, en die de jezuïet José de Acosta over Peru vertaalde, stuurde zijn vriend Bernardus Paludanus in Enkhuizen buitenissige voorwerpen voor diens verzameling – een vedertooi uit Brazilië, twee fluiten gemaakt van mensenbeenderen, drie lendendoeken uit Mexico.

In de verslaggeving over Amerika stuitte de manier waarop de Spaanse *conquistadores* de nieuw ontdekte gebieden gekoloniseerd hadden aanvankelijk op weinig bezwaar. Het boek van Augustin de Zárate over de ontdekking en verovering van Peru, waarvan de originele Spaanse editie in Antwerpen in 1555 door Martinus Nutius gedrukt was, verscheen in 1563 in een Nederlandse versie van Rumoldus de Bacquere (?-?), met een inleiding die keizer Karel v en de kerstening van Amerika nadrukkelijk lof toezwaaide. Toch lieten zich tegen die tijd ook andere geluiden over het Spaanse optreden in de Nieuwe Wereld horen. De scherpste kritiek kwam van Bartolomé de las Casas, wiens beroemd geworden *Brevíssima relación* reeds in 1542 op papier stond en in 1552 werd gedrukt. De eerste vertaling van het boek was de Nederlandse van 1578, *Seer cort verhael van de*

destructie van d'Indien, uitgebracht zonder vertalers- of uitgeversnaam, vermoedelijk in Antwerpen of Brussel gezien de verwijzing in het voorwoord naar 'onse Brabantsche tale (waer God ooc zijn geessel laet vallen)'. Indien de vertaling een politieke bedoeling had in de context van de Opstand, dan bleek die intentie een stuk duidelijker in de Franse versie die een jaar later in Antwerpen het licht zag. Voor *Tyrannies et cruautéz des Espagnols* – alleszins een pakkender titel dan de Nederlandse – tekende de predikant en Oranje-aanhanger Jacques de Miggrode (of Miggerode, ?-?), die het boek een waarschuwing voor de Zeventien Provinciën noemde omdat het de Spaanse wreedheden zo onverholen toonde. De waarschuwing was gericht aan de Franstalige provincies van de Nederlanden die zich juist in 1579 weer met Spanje verzoenden.

De versie van De Miggrode vond herdrukken in Frankrijk en Zwitserland en werd voortvertaald in het Latijn, Duits en Engels. De ruime verspreiding van de zogeheten 'zwarte legende', oorlogspropaganda die de Spanjaarden afschilderde als van nature bloeddorstig, arrogant en louche, was op deze vertalingen gebouwd. In de Nederlanden kleurde de Opstand alle opeenvolgende versies, waarvan er tot 1648 vijftientig verschenen, de meeste met een titel als *Spiegel der Spaensche tyrannie* en sommige voorzien van ijzingwekkende illustraties van marteling en verminking. Na 1648 bestond er aan anti-Spaanse stemmingmakerij geen politieke behoefte meer.

Over beschrijvingen van de Spaanse en Portugese aanwezigheid in Amerika, origineel en vertaald: Lechner 1992; Schmidt 2001; López-Terrada & Pardo-Tomás 2012. De titel van Hans Stadens *Warachtige historie*: Staden 1558. Stadens boek nog de hele zeventiende eeuw populair: Van Groesen 2017, 20. Linschoten en het rariteitenkabinet van Paludanus: Jorink 2006, 276-287. Beeldvorming over Spanje en de vertalingen van *Las Casas*: Meijer Drees 1997; Martínez Luna 2018. De Miggrodes vertaling als politieke interventie: De Nave & Imhof 1992, 162-163; López-Terrada & Pardo-Tomás 2012, 68-69.

De Nederlander en de Tupi

Vandaag geniet de *Histoire d'un voyage fait en la terre du Bresil* (1578) van de Fransman Jean de Léry (1534-1613) veel waardering als ethnografisch document. Op grond van nauwkeurige observatie en met een mengeling van fascinatie en afschuw maar ook bewondering beschrijft de auteur de inheemse bevolking van de streek rond Rio de Janeiro en hun kannibalistische rituelen. Het is zo goed als zeker dat Michel de Montaignes beroemde essay 'Des cannibales' aan De Léry's relaas over de Tupinambá schatplichtig is. Destijds was De Léry's boek echter ook een fel antikatholieke interventie in de Franse godsdienstoorlogen. De eerste editie was opgedragen aan François de Coligny, zoon van de hugenootse leider Gaspard de Coligny die in de Bartholomeusnacht van 1572 vermoord werd. Vanaf de vierde editie (1599) gold de opdracht Louise de Coligny, de weduwe van Willem van Oranje.

Jean de Léry reisde in 1556 – hij was pas tweeëntwintig – met een groep hugenoten uit Normandië naar Brazilië af om daar een Franse kolonie te gaan versterken die kort voordien op een eiland in de baai van Rio de Janeiro was gesticht. De Fransen dreven er handel met bevriende Tupi op het vasteland. Met de kolonie ging het niet goed. Als gevolg van onenigheid tussen de katholieken en calvinisten trokken deze laatsten, onder wie De Léry, zich op het vasteland terug. De Léry woonde enige maanden onder de Tupi, tot een schip hem en zijn maats in 1558 terug naar Frankrijk bracht. Het manuscript van zijn reisverslag raakte zoek maar dook vijftien jaar later toch weer op en verscheen tenslotte in 1578. Een Latijnse bewerking volgde in 1586, een Duitse in 1593. De Nederlandse versie, *Historie van een reyse ghedaen inden lande van Bresillien*, door een anonieme vertaler, verscheen bij Cornelis Claesz in Amsterdam in 1597.

Tijdens De Léry's verblijf onder de Tupi verliepen zijn contacten met hen via tolken. Reeds bij zijn vertrek uit Frankrijk had hij genoteerd dat het schip zes weesjongens aan boord had die meegestuurd waren om in Brazilië de Tupi-taal te leren zodat ze later als tolk zouden kunnen optreden. Een van de jongens komt hij later toevallig weer tegen in een Tupi-dorp. Van andere tolken weet hij te vertellen dat ze al zes of acht jaar onder de Tupi wonen.

Het twintigste hoofdstuk van De Léry's *Histoire* bestaat grotendeels uit een dialoog tussen een Tupi en een Fransman. De Fransman lijkt De Léry zelf te zijn, bijgestaan door een tolk. Twee hoofdstukken eerder had de tolk De Léry duidelijk gemaakt dat de Tupi namen als Pierre, Guillaume of Jean niet konden uitspreken of onthouden, maar dat Léry toevallig ook een Tupi-woord was dat 'oester' betekende. Door de Tupi naar zijn naam gevraagd had De Léry dus geantwoord 'que je m'appellois *Lery-oussou*: c'est à dire une grosse Huytre' ('dat ghenaemt was *Lery-oussou*, dat is te segghen, groote Oester').

De dialoog in hoofdstuk 20 pakt dit gegeven weer op. Het gesprek tussen de Tupi en de Fransman moeten we ons voorstellen als in het Tupi gevoerd, maar voor het gemak van de lezer verschijnt het tweetalig, in het Tupi en het Frans. Al direct na de eerste begroeting vraagt de Tupi de bezoeker naar zijn naam, en die zegt: '*Lery-oussou, Une grosse huitre.*' In de marge staat er voor de duidelijkheid bij: '*C'est le nom de l'auteur en langage sauvage.*'

In de Nederlandse versie is met deze passage, en met de hele dialoog, iets aan de hand. Hier verloopt het gesprek namelijk tussen een Tupi '*oft Wilde*' en een Nederlander. Dat als gesprekspartner opeens een Nederlander opduikt, is bijzonder. De Léry's boek, ook in de Nederlandse vertaling, laat er geen twijfel over bestaan dat de auteur een Fransman is die deel uitmaakt van een Franse kolonie. De Nederlandse vertaler heeft hier dus een bewuste keuze gemaakt, maar waarom? Mogelijk beschouwde hij de dialoog als min of meer losstaand van de rest van het boek. Ook andere verklaringen zijn denkbaar. Het gesprek heeft plaats in de inheemse taal en maakt de onverstaanbare Tupi-woorden begrijpelijk door ze een vertaling mee te geven. Misschien kwam het de vertaler ongerijmd voor om deze verduidelijking aan een Fransman toe te schrijven, want die had allicht van zijn eigen taal gebruik gemaakt. De verzwegen illusie die het hele boek – ja iedere vertaling – beheerst, dat ondanks het taalverschil een anderstalige auteur ons in onze eigen taal toespreekt, zou daardoor naar de voorgrond gerukt worden en onder druk komen te staan.

Hoe dan ook, zodra de Tupi de naam van zijn bezoeker wil weten, komt de vertaler in de problemen:

Wilde: *Mara pe derere?* Hoe zijt ghy ghenoeemt?

Nederlander: *Lery-oussou.* Een groot Oester.

Wilde: *Ere-iacassou piene?* Hebt ghy u Vaderlandt verlaeten om hier te comen?

Nederlander: *Pa.* Jae ick.

Bij *Lery-oussou* staat in de marge: '*Dit is den bynaem vande Autheur op der Wilden sprake.*' Die noot voert ons onherroepelijk terug naar De Léry. Door meteen daarna het land van herkomst van de bezoeker als 'u Vaderlandt' te bestempelen, werkt de vertaler zich nog verder, en ditmaal nodeloos, in de nesten, want het Frans sprak hier slechts van '*ton pays.*' Te vermijden was het probleem overigens niet, want verderop in het gesprek vraagt de Tupi hoe de woonplaats van de bezoeker heet. In het Franse origineel antwoordt de Fransman: '*Rouen. C'est une ville ainsi nommee.*' Hij noemt dus de naam van de stad en legt uit, allicht in het Tupi maar het staat er alleen in het Frans, dat *Rouen* de naam van een stad is. In de Nederlandse versie zegt de Nederlander: '*Rouen. Rouaen.*' Hij noemt de Franse naam van de stad en zet daar vervolgens de Nederlandse naam bij. Dat is een heel ander soort substitutie dan het vertalen dat zich in de rest van het gesprek afspeelt. Bovendien, als de gesprekspartner een Nederlander is en de stad ook een Nederlandse naam bezit, waarom dan die Franse naam genoemd?

Léry 1597; de citaten uit hoofdstuk XX ('Colloque ofte tsamensprekingen, belangende de eerste aencomste in de Lande van Brilsillien ... in der Wilde ende Nederlandsche Tale'), z[iv]-Aaiii[v]. De Franse citaten naar Léry 1580, 306-327.

Confessionalisering

Door de Reformatie in de eerste helft van de zestiende eeuw kwamen Bijbelvertalingen in een stroomversnelling. Aan het begin van deze ontwikkeling stonden Desiderius Erasmus en Martin Luther. Nadat duizend jaar lang in heel West- en Midden-Europa de Latijnse Vulgaatvertaling vrijwel zonder tegenspraak voor de authentieke Bijbel was gehouden, presenteerde Erasmus in 1516 (met een herziene versie in 1519) de oorspronkelijke Griekse tekst van het Nieuwe Testament tegelijk met een filologische kritiek op de Vulgaat. Luther koos Erasmus' editie als onderlegger voor zijn ophefmakende Duitse vertaling van het Nieuwe Testament in 1522. Zijn vertaling van het Oude Testament uit het oorspronkelijke Hebreeuws volgde in 1534, al bleef hij eraan schaven tot aan zijn dood in 1546.

Wat de Nederlanden betreft: alleen al tussen 1522 en 1545 verschenen zo'n tachtig Nederlandstalige Bijbeldrukken. Behalve enkele volledige Bijbels op groot formaat en met illustraties, dure boeken dus, bestond het gros van deze edities uit Nieuwe Testamenten op klein formaat, die zich ofwel op Luther ofwel op Erasmus beriepen. In minder dan een halve eeuw, tussen 1520 en 1566, en bij een bevolking van ten hoogste vijf miljoen, kwamen er zo'n

tweehonderdduizend Nederlandstalige Nieuwe Testamenten op de markt – één voor iedere vijftwintig inwoners.

De toevloed aan vertaalde Bijbels vond haar oorzaak in de confessionalisering die de Hervorming met zich meebracht. Iedere gezindte, van lutheranen en wederdopers tot calvinisten en katholieken, wilde een Bijbel waarin zij haar eigen waarden herkende. Ook de belangrijkste gangmakers van de nieuwe ideeën, Luther en Jean Calvin (Calvijn), werden druk vertaald. Ondanks officiële verboden verschenen nog tijdens Luthers leven tachtig van zijn geschriften in het Nederlands. Van zijn Nieuwe Testament uit 1522 kwam reeds een jaar later tegelijk in Amsterdam en Antwerpen een Nederlandse vertaling uit én een Franstalige in Doornik. Calvijn publiceerde zijn *Instituties* in 1539 in het Latijn en twee jaar later in het Frans. De predikant Joannes Dyrkinus (?-voor 1592) bezorgde er in 1560 een Nederlandse bewerking van. Andere confessionele geschriften, zoals de Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus, werden eveneens vertaald en herhaaldelijk herdrukt.

Voor hun polemieken hadden de scherpslijpers in de verschillende gezindten niet per se behoefte aan vertalingen, maar ze maakten er wel gebruik van, deels om hun ideeën een ruimer bereik te geven, deels omdat vertaling een ondergeschoven auteurschap mogelijk maakte. Zo vertaalde de Brusselse dominicaan Jan vander Haegen in 1554 het *Cort begryp der warachtigher Christelijcker leeringhen* van zijn ordegenoot Pedro de Soto, de biechtvader van Karel v, niet alleen ‘om dat veel gheruster is te ghebruycken eens anders aerbeyt dan iet nieus selfs te maken’, maar ook omdat het werk zijn waarde immers al bewezen had, ja Vander Haegen betwijfelde ‘datmen iet bequamers tot desen tijde soude hebben moghen vinden’.

Dat een ketterhater weinig moeite had elders iets te vinden dat ‘tot desen tijde’ geschikt was, liet Jacop van de Velde (1526-1580/83), de prior van de augustijnen in Brugge, een jaar na de Beeldenstorm zien. Hij vertaalde, op grond van Erasmus’ Latijnse versie, een traktaat van de kerkvader Athanasius van Alexandrië gericht tegen de arriënen, die in hun tijd ook kerken en kloosters in beslag hadden genomen voor hun eigen eredienst, ‘zoo men nu heeft zien doen ons Beeldestoormers ende sacrament-schenders, int jaer 1566’. Net zoals Athanasius Bijbelse verhalen gebruikte om parallellen met zijn eigen situatie te trekken, zo paste Van de Velde het werk van Athanasius toe op wat er in zijn eigen omgeving gebeurde. De vertaler omhing zijn tekst met marginale noten waarin hij opriep de protestanten met alle middelen te bestrijden. Ook in andere geschriften toonde hij zich een verwoed apologet voor de moederkerk. Toen in 1578 een calvinistisch bewind aantrad in Brugge, werd Van de Velde de stad uitgezet.

De cijfers over Nederlandstalige Bijbeldrukken: Den Hollander 2002, 7. Confessionalisering en Bijbelvertaling: François 2015. Luther in Nederlandse vertaling: Visser 1969. Luthers Nieuw Testament in het Nederlands: François 2015, 209. De vertalingen van belijdenisgeschriften: Bakhuizen van den Brink 1976. De citaten van Jan vander Haegen: De Soto 1554, aiiiv. De citaten van Jacop van de Velde: Athanasius 1567, titelblad en *passim*. Over Van de Velde: Vandamme 1989, 366-367.

Bijbelvertaling: wetenschap, commercie en gezindte

Katholieken en protestanten vertaalden wel dezelfde Bijbel, maar niet dezelfde tekst. Reeds kort na de aanvang van het Concilie van Trente (1545-1563), het begin van de katholieke contrareformatie, bevestigden de kardinalen de Latijnse Vulgaat, al was het dan een vertaling, als de authentieke Bijbel. Protestanten wilden terug naar de grondteksten, Grieks voor het Nieuwe en Hebreeuws voor het Oude Testament. Over de vraag hóe de Bijbel vertaald diende te worden, bestonden onder de protestanten grote meningsverschillen. Luther streefde naar een voor iedereen toegankelijke taal die aansloot bij de spreekgewoonten van het volk. Jan Utenhove huldigde de tegenovergestelde opvatting, zoals we zullen zien.

Zelfs het grootste typografische monument van de eeuw vond zijn oorsprong in confessionele en politieke troebelen. In het jaar van de Beeldenstorm was Christoffel Plantijn betrokken geraakt bij een clandestiene antikatholieke drukkerij in Vianen. Doodsbenauwd dat de zaak uit zou komen, stelde hij aan de secretaris van Filips II voor om, onder vorstelijke bescherming,

een heruitgave te bezorgen van de viertalige, zesdelige Bijbeleditie die in 1514-1517 in het Spaanse Alcalá de Henares was verschenen. Het was een vlucht naar voren, maar het opzet slaagde. Filips beloofde financiering en stuurde zijn hofkapelaan, de geleerde theoloog Benito Arias Montanus, naar Antwerpen. Die drong aan op vijf talen in plaats van vier (Latijn, Grieks, Hebreeuws, Aramees en tevens Syrisch), plus een uitgebreid kritisch apparaat. Al de teksten in de grondtalen moesten bovendien zo letterlijk mogelijke Latijnse vertalingen meekrijgen. Daar zorgden de beste oriëntalist van hun tijd voor, onder wie Guy Lefèvre de la Boderie en Plantijns schoonzoon Franciscus Raphelengius, de latere zaakvoerder van het Plantijnse filiaal in Leiden, alsook Andreas Masius, kenner van het Hebreeuws en Syrisch. Het resultaat, bekend als de Biblia Regia, verscheen tussen 1568 en 1572 in acht monumentale delen: vier delen Oud Testament, een deel Nieuw Testament, drie delen apparaat, inclusief grammatica's en glossaria. Deel zes, dat de Hebreeuwse Bijbeltekst bevatte met tussen de regels een woordgetrouwe Latijnse vertaling, liet een merkwaardig staaltje van filologische acribie zien. Omdat geschreven Hebreeuws van rechts naar links loopt, begint de tekst achterin dit deel. Van het interlineaire Latijn, dat gelijk met het Hebreeuws opgaat, zijn de woorden bijgevolg in omgekeerde volgorde afgedrukt. Het Boek Genesis opent met: 'terram et caelos DEUS creavit principio In' (aarde en hemel GOD schiep beginne den In).

In 1575 schonk Willem van Oranje de Biblia Regia aan de pas opgerichte universiteit van Leiden, het eerste boek van de nieuwe universiteitsbibliotheek. Door toedoen van de jezuiten kwam het werk al spoedig in India en China terecht. Reeds in 1580 kreeg de derde Grootmogol Akbar zeven van de acht delen aangeboden, en op verzoek van Matteo Ricci werden alle acht delen in 1605 naar Beijing verscheept. Het was dan ook een werk dat in Europa zijn weerga niet kende.

De eerste volledige Bijbel in het Nederlands verscheen in 1526 in Antwerpen bij uitgever Jacob van Liesvelt. Wie voor de vertaling tekende is onbekend, maar de uitgave ging terug op Luthers Duitse versie voor zover die op dat moment beschikbaar was. Edities in de jaren daarna volgden telkens de nieuw verschenen afleveringen van Luthers vertaling. De editie van 1542 voegde bovendien verklarende kanttekeningen toe die er niet om logen, zoals bij 1 Petrus 2:5, 'opten steen getimmert zijn, is alle onse hope setten op cristum alleen'. Dit soort evangelische commentaren in de marge van de Bijbeltekst waren de overheid een doorn in het oog, en de verbodsbepalingen op Nederlandse vertalingen van de Bijbel volgden elkaar op. Van Liesvelt, die al een paar keer eerder met het gerecht in aanraking was gekomen wegens drukken zonder toestemming, werd in mei 1545 nogmaals aangehouden en in november onthoofd.

Uitgevers konden met het drukken van Bijbels goed geld verdienen. In april 1546 onthield het Concilie van Trent zich van een uitspraak over volkstalige versies van de Bijbel en liet het die beslissing over aan de plaatselijke overheden. Reeds een maand later besloot de Universiteit van Leuven in overleg met uitgever Bartholomeus van Grave tot de uitgave van de volledige Bijbel in het Latijn, Nederlands en Frans. Omdat een aan de nieuwste inzichten aangepaste Vulgaat als basistekst moest dienen, ging die editie voorop. Ze verscheen anderhalf jaar later, in november 1547. Wat men in Leuven niet wist, was dat in Keulen de drukker Jaspas van Gennep ook al anderhalf jaar eerder de karmeliet Alexander Blanckart (?-1555) had opgedragen een Nederlandse vertaling van de Vulgaat klaar te stomen. Toen die gereed was, in oktober 1547, stuurden de Keulenaren hun versie ter controle naar Leuven. Daar toonde uitgever Van Grave zich bepaald niet opgetogen, want de onverwachte concurrentie dreigde hem commercieel de wind uit de zeilen te nemen. Hij kreeg gedaan dat de Leuvense theologen wat onbestemde opmerkingen over de vertaling naar Keulen stuurden, tegelijk met de nieuwe Vulgaat, en engageerde inderhaast de augustijn Nicolaus van Winghe (ca. 1495-1552) om zijn eigen Nederlandse versie te maken. Van Winghe klaarde de omvangrijke klus in acht maanden. De Keulse vertaling van Alexander Blanckart verscheen nog eind 1547, de Leuvense van Van Winghe in september 1548. Voor de Franse vertaling van de Vulgaat, door Nicolas de Leuze, nam uitgever Van Grave iets meer tijd, allicht omdat in Frankrijk volkstalige Bijbels verboden waren en er dus minder concurrentie te duchten viel. De Franstalige *Bible de Louvain* verscheen in 1550.

Dat Van Winghe in zo'n hoog tempo had kunnen werken, kwam doordat hij veel overnam uit eerdere Nederlandse versies, van de Delftse Bijbel uit 1477 tot die van Willem Vorsterman uit 1528. Overigens haalde uitgever Van Grave zijn slag thuis: de Leuvense Bijbel, mede dankzij het prestige van de universiteit, stelde de Keulse in de schaduw. In 1599 volgde een revisie, waarna de Leuvense Bijbel – ook de Moerentorbijbel geheten, naar de drukker Jan Moretus of Jan Moerentorf – tot in de negentiende eeuw de belangrijkste katholieke Bijbel bleef.

In zijn voorrede verklaarde Van Winghe dat hij, gevolg gevend aan de wens van zijn opdrachtgever, zich zo dicht mogelijk bij het Latijn van de Vulgaat had gehouden. De gereformeerde vertaler Jan Utenhove (1516?-1565) ging niet alleen veel verder in zijn hang naar letterlijkheid, hij deed het uit overtuiging. Zijn eigenzinnige standpuntbepaling en de voortvarendheid waarmee hij zijn ideeën vormgaf, maakten hem tot de meest radicale vertaler van de zestiende eeuw. Een kleine honderd jaar later zou een andere radicaal, Johan van Groenewegen, op een vergelijkbare manier zijn taal naar zijn ideeën plooiën, in een seculiere context en met even weinig commercieel succes.

Utenhove had zijn geboortestad Gent al in 1544 om geloofsredenen verlaten en bracht zijn leven door in de vluchtelingengemeenten in Londen, Emden, Frankfurt en elders in Duitsland en Polen. Hij was goed opgeleid en kende uitstekend Latijn en Grieks. Zijn psalmvertaling, die op bestaande versies in verscheidene talen terugging en stukje bij beetje gedrukt werd over een periode van vijftien jaar, rondde hij kort voor zijn dood af. Voor zijn in 1556 in Emden verschenen Nieuw Testament kreeg hij hulp van de predikant Godfried van Wingen (?-1590). Het was de eerste Nederlandse Bijbelvertaling rechtstreeks uit de grondtaal.

Bladzijde uit een van Jan Utenhoves eerste proeven van psalmvertaling. De illustratie komt uit het enig bewaarde exemplaar van deze editie, gedrukt in Emden in 1557 en nu in het bezit van de Universiteit Gent. Utenhove was de eerste vertaler van het Geneefse psalter in het Nederlands. Zijn boekje was ook de eerste Nederlandse publicatie met melodieën uit hugenootse psalters. Bron: Googlebooks.

In zijn voorwoord bij het Nieuwe Testament zette Utenhove zijn vertaalopvatting uiteen. Aangezien de Bijbel het woord Gods bevatte en onze zaligheid daarvan afhing, was absolute letterlijkheid geboden, zodat de lezer zo precies mogelijk kon zien wat er in het Grieks stond, niet meer en niet minder. Om dit te bereiken vertaalde Utenhove niet zomaar woord voor woord, maar waar mogelijk ook morfologisch, zoals in de weergave van Griekse samenstellingen: ‘tweezeesch’ voor *dithalasson* (de zee aan beide kanten hebbend) of ‘wijnzuchtig’ voor *paroinon* (tot de wijn genegen). In de volgende eeuw zouden de vertalers van de Statenbijbel, die vertaalprincipes huldigden die dicht bij Utenhoves opvatting stonden, lang niet zo ver gaan. Ook in andere opzichten liep Utenhove op de Statenbijbel vooruit, bijvoorbeeld wanneer hij in de marge plaatsen markeerde waar andere lezingen van het origineel bestonden of waar het Grieks meer dan één betekenis kon hebben. Tot aan de spelling toe besteedde hij grote aandacht, en hij voerde ongebruikelijke diakritische tekens en lettercombinaties in. Maar hij schoot zijn doel voorbij. Ervan uitgaand dat het Nederlands in verval was geraakt en zijn vroegere vormenrijkdom diende te herwinnen, verzon hij op het Duits geïnspireerde naamvallen (‘in dem zelven’). Hij was zich bewust van de veelheid aan dialecten die in de Nederlandse vluchtelingengemeenten te horen waren en wilde een bovenregionale taal schrijven, die op dat ogenblik echter nog niet bestond en die hij dus zelf maar verzon. Het gevolg was dat hij achter in het Nieuwe Testament een lijst moest opnemen met ongewone woorden die niemand begreep, zoals ‘zamp’t’ (tegelijk met), ‘treurzichtig’ (met droef gezicht), ‘spalting’ (tweespalt) en ook het beruchte ‘aver’ (echter, maar), dat op bijzonder veel weerstand stuitte.

Een indruk van Utenhoves taalgebruik biedt de vergelijking van Johannes 18:25-27 met twee onmiddellijke voorgangers:

Liesveltbijbel, 6de druk, 1542: *Simon Petrus stont ende wermde hem. Doen seyden si tot hem, En zijt ghi niet een van sinen discipulen? Hi loochendet ende seyde, ic en bens niet. Een van des hooghens priesters knecht, een maech oft vrient des geens, die Petrus dat oor afgeslagen had, seide, En sach ic u niet inden hof bi hem? Doen loochendet Petrus weder, ende terstont craeyde de haen.*

Leuvense Bijbel, 1458: *Ende Simon Petrus stont ende wermde hem. Hierom hebben sij tot hem gheseyt, Sijt ghy ooc een van sijnen discipulen? Hy heuet gheloochent ende gheseyt, Ick en bens niet. Een van des ouerste priesters dienaers die neve van hem wiens oore Petrus afghehouwen hadde seyt hem, En heb ick u inden hof niet ghesien met hem? Hierom hevet Petrus wederom gheloochent, ende ter stont heeft den hane ghecraeyt.*

Utenhove, Nieuw Testament, 1556: *Simon Petrus aver stond dar, end wærmde zick: zo zeyden zy tot hem: Bist du oock niet zyner leęriongheren eęn? Hy loochende’t, end zeyde: Ick bin’s niet. Zo zegt des Overpriesters dienstknechten eęn, die dar was eęn bloedvriend deß, dem Petrus de oor afggehauwen had: Heb ick dy niet ghezien in dem gaerden by hem? Wederom dan loochende’t Petrus: end van stonden an krayde’r eęn haan.*

Behalve ‘aver’ en ‘du’ valt Utenhoves gebruik van ‘leerjongeren’ op (waar zijn voorgangers ‘discipulen’ hebben), en ‘bloedvriend’ (een bestaand woord, in Cornelis Kiliaans *Etymologicum* uit 1599 vertaald als *cognatus, consanguineus*, d.i. bloedverwant). Verder zijn er de Duits aandoende naamvallen: ‘een bloedvriend deß, dem Petrus...’, ‘in dem gaerden’, alsook de genitiefconstructies: ‘zyner leęrjongheren eęn’, ‘des Ouerpriesters dienstknechten eęn’.

Een herdruk van Utenhoves Nieuw Testament kwam er niet. Zijn psalmvertaling legde het al spoedig af tegen die van Peter Datheen (ca. 1531-1588) uit 1566, die op de Franse versie van Clément Marot en Théodore de Bèze terugging. Desondanks week Utenhove geen duimbreed van zijn principes. In

het voorwoord bij *Hondert Psalmen*, gedrukt in Londen in 1561, bezwoer hij vertalers en drukkers onder geen beding aan zijn versie te tornen.

Toch bleven Utenhoves vertalingen doorwerken. Zijn collega Godfried van Wingen herzag, op verzoek van de Emdense uitgever Gillis van der Erven, het Oude Testament van Van Liesvelt, terwijl de hoger genoemde Joannes Dyrkinus de buitenissigheden in Utenhoves Nieuwe Testament enigszins afzwakte. Tezamen vormden die twee delen de zogenoemde Deux-Aesbijbel, die in 1562 gereed was en, ondanks zijn hybride karakter, tot het verschijnen van de Statenbijbel in 1637 de belangrijkste gereformeerde Bijbel bleef. Wat de psalmen betreft kwam de staatsman en polemist Philips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598) in 1580 met een eerste en in 1591 met een herziene vertaling, die Utenhoves gebruik van 'du' ter aanspreking van God overnam, ook al was deze persoonsvorm inmiddels geheel in onbruik geraakt. Net als Utenhove hield Marnix, ondanks alle tegenwerpingen, vast aan zijn keuze.

Over de Antwerpse Polyglot: Voet 1989, 26-30; Langereis 2014, 245-301. De Biblia Regia in India: De Nave & Imhof 1992, 16; in China: Golvers 2009, 300; Hsia 2010, 257-258. Vroege Bijbelvertalingen in Antwerpen: Arblaster 2004a. Over de Liesveltbijbel van 1526: Den Hollander 2015a. De Leuvense en de Keulse Bijbels: François 2015a; De Bruin 1993, 137-149; Van Herreweghen 1949. Van Winghes voorwoord bij zijn Bijbelvertaling in Besamusca & Sonnemans 1999, 130-134. Psalmberijmingen in de zestiende eeuw, inclusief die van Jan Utenhove: Lenselink 1959. Utenhove en de Deux-Aesbijbel: François 2015b. Utenhoves woordvormingen: Hans Beelen in de inleiding bij de digitale editie van Utenhoves Nieuw Testament 1556. Marnix' psalmberijming: Lenselink 1968. De tekstvergelijking tussen Utenhove en zijn voorgangers steunt op de volgende digitale bronnen: Liesveltbijbel (1542): Nederlands Bijbelgenootschap, Bijbels digitaal; transcriptie onder leiding van Nicoline van der Sijs en Hans Beelen, 2010. Leuvense Bijbel (1548): Nederlands Bijbelgenootschap, Bijbels digitaal; transcriptie onder leiding van Nicoline van der Sijs, 2008. Utenhove (1556): *Het Nieuwve Testament*, Emden 1556; transcriptie en inleiding Hans Beelen (DBNL).

3 De nieuwe vormtaal

Klassieken in de volkstaal

Enkele ruwe cijfers kunnen de snelle toename van Nederlandse vertalingen van Latijnse en Griekse klassieken in de tweede helft van de zestiende eeuw illustreren. Van de in totaal 87 vertalingen van klassieken die in de loop van de zestiende eeuw het licht zagen, dateren er 72 van na 1550. Alleen al in de tien jaar van 1550 tot 1559 verschenen er vijftien vertalingen uit de oude talen, evenveel als in de hele eerste helft van de eeuw tezamen. Terwijl in de periode 1500-1550 werk van zes verschillende klassieke auteurs in vertaling verscheen, liep dat aantal in de daaropvolgende twintig jaar op tot zestien.

De voorloper van de vertalingen die kort na 1550 op de markt kwamen, was Livius' Romeinse geschiedenis, die in 1541 bij de Antwerpse uitgever Jan Gymnick als *Roemsche historie* verscheen en waarvoor de onbekende vertaler een Duitse versie bewerkte. In zijn opdracht aan de Antwerpse magistraat prees Gymnick het werk van Livius omdat het, 'ghelijck in eenen spiegel', tal van exempelen liet zien die jong en oud tot praktisch en moreel nut strekten. Belangrijker was wellicht dat hij zich tevens afzette tegen het vooroordeel dat het Nederlands ongeschikt zou zijn voor intellectuele onderwerpen. Hij besefte echter dat historiografisch werk van deze aard nog niet in het Nederlands bestond en dat de taal bijgevolg, juist door middel van vertalingen, gekneed en opgekweekt diende te worden. Met die opmerkingen zette Gymnick een ontwikkeling in gang die een halve eeuw zou aanhouden.

Het duurde even voordat de Liviusvertaling navolging vond, maar toen ging het ineens hard. Binnen enkele jaren tijd verschenen in Antwerpen Flavius Josephus, Ovidius, Vergilius, Terentius en zelfs Sophocles in het Nederlands. Nicolaus van Winghe (ca. 1495-1552), die in Leuven gestudeerd had en daar in het klooster getreden was, vertaalde aan het eind van de jaren 1540 de Vulgaat en de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis, maar nam vervolgens twee historische werken van Flavius Josephus ter hand, *Die joetsche oorloghe* (1552) en *Vanden ouden gheschiedenissen der joden* (1553), die hij allebei via Latijnse versies omzette. Een van de spelen vertoond op het Antwerpse landjuweel van 1561 verwees naar Flavius Josephus, vermoedelijk in Van Winghes vertaling. De proloog bij *Die joetsche oorloghe* zette de morele verheffing die uit historische waarheid te puren

viel af tegen de onnutte verzinsels in populaire volksboeken zoals *De vier heemskinderen*, *Amadis* en *Karel ende Elegast*. Cornelis van Ghistele en Dirck Coornhert zouden zich in dezelfde zin uitlaten.

Johannes Florianus (1522-1585) had zijn *Herscheppinghe oft veranderinghe*, een prozavertaling van Ovidius' *Metamorphoses*, al gereed toen hij nauwelijks dertig was. Het boek verscheen in 1552 en kende de eerstvolgende eeuw gemiddeld om de tien jaar een herdruk, in zuid en noord. Zowel Karel van Mander als Bredero maakte er gebruik van. Toch moet er ook kritiek op gekomen zijn. Toen Van Mander in 1604 een uitgebreide allegorische verklaring van de *Metamorphoses* uitbracht, merkte hij op dat veel lezers die niet beter wisten de bevreedende verhalen over gedaanteveranderingen als ordinaire leugens hadden weggezet. Van Manders redenering hield in dat vertalen niet altijd volstond: het stelde dan wel een tekst beschikbaar, maar niet-ingewijden hadden behoefte aan nadere uitleg en duiding.

Florianus zelf liet na Ovidius de klassieken achter zich. Wel bleef hij vertalen, maar de oorlogsomstandigheden na de komst van Alva dreven hem andere richtingen uit. In 1556 had hij nog een Latijnse versie bezorgd, waarschijnlijk via het Frans, van de aanvankelijk in 1526 in het Italiaans bekend geworden beschrijving van Afrika van Leo Africanus. Florianus' Latijn diende in 1600 als legger voor de Engelse vertaling van dit werk. Mogelijk is hij ook de Franse vertaler van een tweetalig Nederlands-Franse schooluitgave van de *Reinaert* die in 1566 in Antwerpen verscheen. Omstreeks die tijd moet hij naar het calvinisme zijn overgegaan. Hij week uit naar Emden en vestigde zich na de inname van Den Briel in 1572 in Holland, waar hij met vertalingen bijdroeg aan de polemieken tussen katholieken en gereformeerden. In 1583 trok hij als predikant naar Brussel, dat sinds twee jaar een calvinistisch bewind kende. Hij maakte het beleg van de stad door Farnese mee en trok na de overgave in 1585 met het Staatse garnizoen naar het noorden. Onderweg werd hij door Spaanse troepen opgepakt en na enkele weken gevangenschap ter dood gebracht.

De belangrijkste vertaler van de klassieken omstreeks het midden van de zestiende eeuw was Cornelis van Ghistele (1510/11-1573), de factor, of artistiek leider, van de Antwerpse rederijkerskamer De Goudbloem. Hij had in Leuven gestudeerd en kende uitstekend Latijn, voldoende om poëzie in die taal te schrijven, onder andere in 1554 een gedicht met epische allure over het offer van Ifigenia. Dit verhaal had Van Ghistele niet rechtstreeks uit Euripides maar uit de Latijnse vertaling in metrische verzen die Erasmus in 1506-1507 van het Griekse stuk gemaakt had. Vanaf 1553 kwam Van Ghistele in rap tempo met een reeks vertalingen uit het Latijn. Het eerst in de rij waren de *Clachtige Sendtbrieven*, naar de *Heroides* of heldinnenbrieven van Ovidius. Ze waren gedrukt door Hans de Laet, die een jaar eerder Johannes Florianus' prozaversie van Ovidius' *Metamorphoses* had uitgebracht. In beide boeken prijkte dezelfde houtsnede op het titelblad. De *Clachtighe Sendtbrieven* kenden nog meer succes dan de *Herscheppinghe* van Florianus: tien herdrukken in iets meer dan vijftig jaar.

Aan de vijfde editie (1559) voegde Van Ghistele twaalf brieven 'ghemaect door den translateur' toe, werk van eigen vinding dus, en in de zevende druk (1570) deed hij er nog eens twee bij, een mooi voorbeeld van het samengaan van vertaling en navolging, *translatio* en *imitatio*. In een van deze zelfverzonnen brieven, waarin Menelaos aan zijn inmiddels in Troje verblijvende vrouw Helena schrijft, citeert de Spartaanse koning uit de brieven die Helena en haar minnaar Paris eerder gewisseld hadden en die in het vertaalde gedeelte van de *Clachtige Sendtbrieven* te lezen stonden: hier citeerde de vertaler dus zijn eigen vertaling. Waar in Van Ghisteles toevoegingen antieke mannelijke briefschrijvers het woord voerden, varieerde Andreas Alenus (1510-1578) hierop met een bundeling Latijnse epistels van Bijbelse vrouwen (*Sacrarum heroidum libri tres*, 1574). Omstreeks 1640 zou Vondel Van Ghisteles procedure omdraaien, toen hij een – onafgewerkt gebleven – prozavertaling van Ovidius' heldinnenbrieven uitschreef als voorbereiding op zijn *Maagdenbrieven*, ofwel brieven van christelijke martelaressen: waar Van Ghistele een vertaling maakte die uitlopers kreeg, diende Vondels vertaling als opwarmertje voor eigen werk.

In 1554-1556 verscheen, in afleveringen, Van Ghisteles vertaling van de *Aeneis* van Vergilius, een omvangrijk werk uitgevoerd in opdracht van de uitgever Hans van Liesvelt, zoals het privilege in de eerste aflevering te kennen gaf. De onderneming kende lang niet het succes van de *Clachtighe*

Sendtbrieven, want het duurde nog bijna twintig jaar voor de volledige *Aeneis*-vertaling samengebracht in één boek uitkwam.

Bijna als tussendoortje vernederlandsde Van Ghistele in 1555 Erasmus' traktaat *Lingua* uit 1525, over de gevaren van een losse tong. Doordat het hele werk van Erasmus kort daarna op de index van verboden boeken kwam te staan, duurde het geruime tijd voordat herdrukken en aanpassingen konden verschijnen, maar tussen 1583 en 1633 zijn toch acht drukken bekend, die alle in het noorden verschenen en op het titelblad aangaven dat het boek juist 'in deze zorgelijke tijden' van nut was.

Nog in hetzelfde jaar 1555 bracht de uitgever Simon Cock Van Ghisteles vertaling van de zes komedies van Terentius uit. Op Latijnse scholen werden Terentius en Plautus veel gelezen en door leerlingen in de oorspronkelijke taal opgevoerd, terwijl hun leraren zich geregeld aan imitaties waagden. Dat hij nu Terentius voor Latijnonkundige lezers toegankelijk maakte, verantwoordde Van Ghistele in zijn bericht aan de lezer met de opmerking dat 'gheleerde Poeten' toch zeker te verkiezen waren boven 'Ulespieghels beuselen' en andere bedenkelijke volksboeken.

Ongewoon in Van Ghisteles productie was zijn *Antigone*, in 1556, een van de vroegste vertalingen van Sophocles in een Europese landstaal. Van Ghistele vertaalde naar de Latijnse versie die de uit Leeuwarden afkomstige Georg Rataller (1528-1581) in 1547-1548 als student in Leuven gemaakt had en die in 1550 in Lyon was gedrukt. Van Van Ghisteles vertaling is slechts één enkel exemplaar bekend en het boek kende destijds geen enkele herdruk.

Na 1556 viel Van Ghistele als vertaler geruime tijd stil. Hij was met andere dingen in de weer, zoals het grootse rederijersfeest van 1561 waarmee de stad Antwerpen haar welvaart breed liet hangen. Van het hierboven genoemde spel dat naar Flavius Josephus verwees was hij, wellicht niet toevallig, de auteur. Maar de troebele tijden die kort daarop aanbraken met de beeldenstorm van 1566 en het grimmige bewind van Alva dat erop volgde, maakten de werking van de rederijerskamers vrijwel onmogelijk. Nu hij als factor van De Goudbloem weinig meer omhanden had, leverde Van Ghistele in 1569 zijn laatste vertaling, het eerste boek van Horatius' *Satiren*.

Wat de vorm betreft sloot Van Ghisteles Horatius geheel aan bij zijn Ovidius en Vergilius. Er zaten twee kanten aan die vorm. De vertaler bood zich aan als een betrouwbare gids door met geregelde tussenpozen de originele Latijnse verzen in de marge van zijn vertaling te citeren. Die werkwijze hield tevens in dat de vertaler lezers wilde bereiken die enig Latijn in hun achterhoofd hadden en misschien de Latijnse tekst zouden willen naslaan. Voor hen schreef Van Ghistele bij sommige van zijn vertalingen ook Latijnse drempeldichten. Voor wie niet met Latijn vertrouwd was gaf hij telkens bij het begin van een nieuwe afdeling een samenvatting van een viertal regels in het Nederlands.

Aan de stijl van zijn Latijnse voorbeelden ging Van Ghistele straal voorbij. Bijna al de titelbladen van zijn vertalingen vermeldden dat het oorspronkelijke werk 'rhetorijckelijck overgheset' was, dus met gebruikmaking van het arsenaal aan handgrepen dat de rederijerskamers kenmerkte: nadrukkelijke rijmen, Franse leenwoorden, stereotiepe stoplappen en stichtelijke lering. Vooral die Franse leenwoorden nam Bredero hem later kwalijk. In de 'Reden aande Latynsche-geleerde' die hij aan zijn *Moortje* (1617) liet voorafgaan, viel hij honend uit tegen de 'krommelappen, en ander uytheemsche geleende snipperingen' die hij in Van Ghisteles Terentius op iedere bladzijde had aangetroffen. In Van Ghisteles eigen tijd viel de retorische vorm van de vertalingen juist in goede aarde. Het werk oogde vertrouwd en verscheidene van Van Ghisteles vertalingen verkochten goed. Retoricaal vertalen betekende niet alleen dat de morele lessen er dik bovenop lagen maar ook dat Van Ghistele waar mogelijk strofen van een vijftiental regels creëerde die direct aansloten bij de refrains van de rederijers, vaak inclusief een markante slotregel die de morele boodschap nog eens inpeperde. Van Ghisteles manier van vertalen is dan ook terecht beschreven als vertalend navertellen. Door de vrijmoedigheid waarmee hij te werk ging liet hij het compacte Latijn doorgaans royaal uitdijen – de vijftig regels van Horatius' achtste satire werden er bij Van Ghistele meer dan honderd – maar daar stond tegenover dat de vertalingen toegankelijk en leesbaar waren.

Terwijl Van Ghistele dus de klassieken tot rederijersproporties reduceerde, liet hij evengoed zien dat de geijkte retorische vormen in staat waren de Oudheid tot leven te wekken en liet hij Nederlandstalige lezers voor het eerst kennismaken met klassieke genres. In zijn voorwoord bij Terentius ging hij in op het onderscheid tussen tragedies en komedies en op de indeling van Terentius' stukken in vijf bedrijven, wat hij afzette tegen de gangbare technieken van het rederijkerstoneel. Een jaar later wees hij er met klem op dat hij nu, na de komedies van Terentius, met zijn *Antigone* een beroemde tragedie in het licht gaf die alle kenmerken van het genre vertoonde. Die genres werden in de volgende eeuw gemeengoed.

Ook anderen vertaalden klassieke auteurs. Een buitenbeentje was de *Ars amandi* van Ovidius, in 1564 door Marius Laurier (ca. 1530-?) in rederijersverzen vertaald als *De conste der minnen*. De vertaler wilde de 'amoreuse ghesellen ende joncvrouwen' gerieven maar had voorzichtigheidshalve een aantal 'onreynne onnutte propoosten' in Ovidius' boude Latijn overgeslagen. Bovendien verscheen de bewerking anoniem en onder een gefingeerde uitgevernaam en plaats van uitgave (zogezegd Doesburg, in feite de vrijplaats Vianen). Het mocht niet baten. *De conste der minnen* belandde al in 1570 op de eerste in de Nederlanden gedrukte index. Omstreeks 1587 kwam in Antwerpen een gekuiste prozabewerking uit.

De cijfers over vertalingen van de klassieken afgeleid uit Geerebaert 1924, Geerebaert 1925 en De Rynck & Welkenhuysen 1992. Over de Liviusvertaling van 1541: Vanderheyden 1959; Veenman 2009, 67; Besamusca & Sonnemans 1999, 123-129. Het voorwoord bij Nicolaus van Winghes *Die joetsche oorloghe* in Besamusca & Sonnemans 1999, 137-145. De verwijzing naar Flavius Josephus in het spel van 1561: Ryckaert 2011, 409; Vandommele 2011, 246. Van Mander over de *Metamorfofen*: Van Mander 1604a, 'Voor-reden'. Over Johannes Florianus: Willems 1922. Over Cornelis van Ghistele: Vinck-van Caekenberghe 1996. Over 'rhetorijckelijck' vertalen: Hermans 1991a. Van Ghisteles Ovidius: Van Marion 2005, 61-82. Christelijke heldinnenbrieven: Arens 1964-1965. Van Ghisteles Vergilius: Smit 1975, 251-272. Van Ghisteles voorwoorden bij Ovidius en Terentius in Hermans 1996, 32-37. Opvoeringen van Terentius en Plautus op Latijnse scholen: Worp 1888; Veenman 2009, 60-63. Andreas Alenus: Arens 1964-1965, 213. Bredero's uithaal naar Van Ghistele: Jansen 2011, 200, 204. Van Ghisteles vertalend navertellen: Smit 1975, 261. Marius Laurier en zijn *ars amandi*: Kossmann 1941; de gekuiste prozabewerking hiervan: Arens 1958.

Coornhert & Co.

Was Cornelis van Ghistele een rederijker met een goede kennis van het Latijn, dan bewoog Marcus Antonius Gillis (?-?), zoon van een bekende Antwerpse drukker, zich in kringen van uitgevers en humanisten. Onder zijn vrienden rekende hij de befaamde schoolmeester Peeter Heyns en de cartograaf Abraham Ortelius. Uit de voorwoorden bij zijn vertalingen spreekt vertrouwdheid met stoïsche wijsbegeerte. In 1564 verschenen drie korte, oorspronkelijk Griekse prozawerkjes die dicht bij het curriculum van de Latijnse scholen stonden en die Gillis via Latijnse versies omzette: Isocrates' vermaning aan Demonicus, *Cebes' tafereel* en *Epictetus handboecxken*. Ze vormden het begin van een Nederlandstalige moraalfilosofische traditie die twintig jaar later in D.V. Coornherts *Zedekunst* (1585) een hoogtepunt bereikte. In tegenstelling tot de rederijers ging Gillis het gebruik van leenwoorden uit de weg, zodat zijn versies stilistisch een heel andere sfeer ademden. Ook in dit opzicht vond hij aansluiting bij Coornhert.

Gillis vertaalde tevens modern werk. In 1564 en 1565 verschenen bij Christoffel Plantijn twee geleerde Latijnse embleemboeken van respectievelijk de Hongaar Joannes Sambucus (Janos Zsamboky, 1531-1584) en de in Haarlem gevestigde medicus Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe, 1511-1575). Plantijn had van beide werken meteen ook Nederlandse en Franse versies besteld, zodat de dure illustraties meer rendement opleverden. De Franse vertalingen, het werk van Jacques Grévin, verschenen in 1567, die van Gillis in respectievelijk 1566 en 1567. Ze behoorden tot de eerste volwaardige embleemboeken in het Nederlands. Aangezien emblemata een nog weinig bekende en intellectueel veeleisende dichtsoort vertegenwoordigden, gebruikte Gillis de inleiding bij zijn Sambucus om – ook weer op verzoek van Plantijn – de aard van het genre en de bijbehorende stijlfiguren toe te lichten. Na 1567 zijn helaas geen gegevens meer over hem bekend.

In zijn belangstelling voor ethiek en moraalfilosofie stond M.A. Gillis niet alleen. Het op 8 november 1562 gedateerde voorwoord bij zijn Isocratesvertaling maakte melding van Coornherts

een jaar eerder in Haarlem verschenen bewerking van Cicero's *De officiis*. Coornhert had voor deze bewerking zijn kort daarvoor aangevatte vertaling van Seneca even opzij gezet. De Senecavertaling, *Vanden weldaden*, rolde van de pers in 1562. Net als Gillis, maar nadrukkelijker en consequenter, kante Coornhert zich tegen het gebruik van Franse en Latijnse leenwoorden in het Nederlands. Nog geen tien jaar nadat Van Ghistele begonnen was zijn vertalingen in rederijkersstijl uit te brengen verschenen zo, vrijwel gelijktijdig in Antwerpen en Haarlem, vertalingen van een nieuw type: niet zozeer literatuur als wel praktische wijsbegeerte, verpakt in een bewust gezuiverd Nederlands.

Als vertaler had de veelzijdige en al even eigenzinnige Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) meer pijlen op zijn boog. Overigens maakte vertalen slechts een klein deel uit van zijn drukke activiteit tijdens een bewogen leven dat behalve ambtelijke taken en verbeterde polemieken tegen onverdraagzaamheid en voor godsdienstvrijheid ook gevangenschap, verbanning en publicatieverbod kende. Anders dan Van Ghistele of Gillis leerde Coornhert pas Latijn op latere leeftijd, toen hij al in de dertig was. De reeds genoemde vertalingen van Cicero en Seneca waren mogelijk als oefening bij die pas verworven kennis bedoeld. Ze hielpen tegelijk het fonds uitbouwen voor een nieuwe uitgeverij die in 1560 in Haarlem met steun van het stadsbestuur was opgezet. Het bedrijf was geen lang leven beschoren: al na vier jaar en tien titels hield het op te bestaan. Onder die tien titels waren echter Coornherts twee omvangrijkste vertalingen, namelijk *De dolvinghe van Ulysse* (1561), naar Homerus, en *Vijftich lustighe historien* (1564), naar Boccaccio. In beide gevallen betrof de vertaling de helft van het oorspronkelijke werk en voltooiden anderen de taak – op hun manier.

In *De dolvinghe van Ulysse* gaf Coornhert de eerste twaalf boeken van de *Odyssee* weer, vertaald naar twee Latijnse versies. De versvorm herinnerde aan Van Ghistele, maar Coornhert schreef een veel beeldender idioom, wars van stoplappen en uitheemse woorden, en daardoor een stuk moderner aandoend. Na deze eerst twaalf boeken vertaalde hij er nog een vijftal maar stakte toen plotseling, waarschijnlijk omdat andere bezigheden al zijn tijd opslokten. Pas na zijn dood, in 1605, zag de volledige Nederlandse *Odyssee* het licht, zij het in een ongelukkige editie. De verder onbekende B.D. nam de vertaling op waar Coornhert was vastgelopen, maar in de bijna vijftig jaar sinds het eerste verschijnen van de *Dolvinghe* was er op verstechnisch gebied te veel veranderd. Dichters telden nu het aantal lettergrepen in iedere regel en de besten onder hen componeerden afgewogen alexandrijnen in jambische versmaat. B.D. probeerde dat wel maar het ontbrak hem aan talent, zodat zijn versie gewrongen en hier en daar onbegrijpelijk overkwam. Voor de tweede editie, in 1609, nam de uitgever daarom een andere verzenmaker in de arm, I.G.H., die voor het merendeel – maar niet overal – het telvers van B.D. tot alexandrijnen omsmeedde. Zo stonden in deze editie drie verschillende, chronologisch opeenvolgende versvormen bij elkaar: Coornherts rederijkersvers, het telvers van B.D. en de alexandrijnen van I.G.H.

Coornherts Boccaccio steunde op de Franse versie van Antoine le Maçon uit 1545, die op haar beurt tot gekuiste bewerkingen had geleid. In overeenstemming hiermee maakte Coornhert een brave selectie, mogelijk om de stichtelijke boodschap beter te doen uitkomen, misschien ook om commerciële redenen, teneinde zo min mogelijk aanstoot te geven. In het begin van de zeventiende eeuw vertaalde Gerrit Hendricksz van Breughel (ca. 1573-1635) de resterende vijftig verhalen. Die werden als een apart boek uitgebracht, en niet tezamen met Coornherts selectie, wellicht omdat er van deze laatste nog te veel exemplaren verkrijgbaar waren. Vanaf 1605 bestond dus ook de volledige *Decamerone* in het Nederlands, maar over twee boekdelen gespreid.

Coornhert vertaalde nog veel meer. Zo pakte hij historisch werk aan, en niet alleen antieke geschiedenis zoals het overzicht van twaalf Romeinse keizers door Herodianus, maar ook recente, met name het relaas van Paolo Giovio (Paulus Jovius) over Europa in de eerste helft van de eeuw, een pil van bijna 900 foliobladzijden waarvan Coornhert een gedeelte vertaalde (hoeveel precies is onzeker) en dat in 1604 werd afgemaakt door Jacques Heyns, een zoon van de reeds genoemde schoolmeester Peeter Heyns.

Beatus ille driemaal zalig

In 1569 had de Antwerpse rederijker Cornelis van Ghistele zijn laatste vertaling laten verschijnen, het eerste boek van de *Satiren* van Horatius. Dertig jaar later verscheen hiervan in Leiden een heruitgave. Achter Van Ghisteles vertaling was in deze editie nog het een en ander opgenomen, 'soo overgeset als selfs ghemaect', aldus het titelblad, dat het boek aanpreeft als 'niet alleen ghenoechelijck maer waert ende profijtelicken met verstant te lesen'.

De uitnodiging om met verstand te lezen was terecht. Meteen na Van Ghisteles vertaling was nog meer Horatius afgedrukt, met name 'Ode Horatij 2. Lib. Epo. Beatus ille, &c. Vertaalt Door Dieryck Volckertsoon Coornhert'. Op dit gedicht volgde de aankondiging: 'Volghen noch sommige andere dingen, overgeset deur A.V.M.', de initialen van Abraham van der Myl (1563-1637). Van hem waren drie vertalingen opgenomen, alle uit Horatius: eerst twee oden, en daarna 'Den loff eens Landtmans levens. Horat. Lib. Epodon Ode 2.' Heeft de samensteller van het boek het niet gezien? Doordat er twee andere gedichten en vier bladzijden zaten tussen het vers van Coornhert en deze derde vertaling van Van der Myl viel het misschien niet direct op, maar het ging wel degelijk om twee keer hetzelfde gedicht, namelijk Horatius' tweede epode, die in het Latijn begint met de regel 'Beatus ille qui procul negotiis.'

Nu hoeft de samensteller niet geslapen te hebben, want hoewel Horatius in de zestiende eeuw zeker geen onbekende was, zagen de twee vertalingen er heel verschillend uit. Als ijkpunt voor een vergelijking kunnen we Vondels prozavertaling uit 1654 nemen, aangezien die het Latijn van nabij schaduwet. De eerste drie regels van Horatius gaf Vondel weer als: 'Geluckigh is hy, die verre van alle handeling, gelijck de eerste weerelt, de vadelijcke ackers met zijn eigene ossen ploeght'. Ongetwijfeld is 'handeling' hier te verstaan als 'koophandel, zakendoen, besognes', de 'negotiis' van Horatius. Coornhert begon zo:

Zaligh leeft hy met ons voor-Ouders rustigh
Die los en vry, van handeling onlustigh
Met ossen sterck bouwt vaderlycke Landen

En Van der Myl:

O! Wel is dien die verr' vant Stadts-rommoer
Met lust bebout als een rechtveerdich Boer
Sijn lant end haef, dwelc hem heeft nagelaten
Sijn vader cloec, oft voor hem zijn voorsaten
Gelijck t'out volck des eersten werelts plach

Het kan onbenullig lijken maar in de late zestiende eeuw was het van belang: Coornherts verzen tellen ieder elf lettergrepen en eindigen alle op een onbeklemtoonde syllabe, en dat gaat zo het hele gedicht door, terwijl Van der Myl telkens twee regels op een beklemtoonde en dan twee op een onbeklemtoonde laat eindigen, wat hem verzenparen oplevert van afwisselend tien en elf lettergrepen. Die afwisseling maakt Van der Myl wat moderner dan Coornhert.

Coornherts gedicht was ook ouder. Dat van Van der Myl verscheen voor het eerst in 1593 als bijlage bij *Den slach van Lepanten*, zijn vertaling uit het Schotse Engels van koning Jacobus VI van Schotland. Coornherts versie stond reeds in diens *Lied-boeck* van omstreeks 1575, met de aanduiding van een wijs: psalm 23, die inderdaad in de versie van Datheen (1566) uit verzen van elf lettergrepen bestond, de laatste telkens onbeklemtoond.

Het *Lied-boeck* was opgedragen aan Maria Hannemans, de vrouw van Coornherts vriend Anthonis Hofslach (of Hofslagh). En dat is van belang voor de manier waarop Coornhert zijn vertaling laat eindigen.

Horatius' gedicht houdt de lezer voor de gek. Het zingt omstandig de lof van het genoeglijke landleven, om in de laatste strofe de idylle onderuit te halen als het kortstondig droombeeld van de geldschieter Alfius die zijn centen meteen weer gaat beleggen. Vondel geeft: 'Na dat Alfius, de woekeraer dit gesproocken hadde, heeft hy, alsof hy datelick een ackerman wilde worden, al zijn gelt ter halve maent ingetrocken, en zoekt het op den eersten dagh der nieuwe maent, weder uit te zetten.'

Van der Myl heeft het maar half begrepen, want bij hem wil Alfius zijn geld echt in een landhuis steken:

Als Alphius de groote woekenaer
Dit aldus seyde' (gemaect een boer volvaer)

Heeft hy zijn gelt alom vergaert met hoopen
Om stracks daer meed' een Lanthof te gaen coopen

Coornhert bevindt zich bijna op een andere planeet:

*Raast al wereld, dees man leeft stil in luste,
Velt Godt het hoogh, hy houdt hem neer in ruste.
Hoflicke pracht haat hij, en draagt hem buurlyck:
Slachtende heel, ons Voorouders natuurlyck.
Coorn wyn en kleed vernoegt zyn Lijf gestadich
Hert zin en moet danckt God, diet geeft genadich*

Geen woekerende Alfius. Integendeel, de gecursiveerde lettergrepen aan het begin van de regels spellen de namen Raasvelt, Hofslach en Coornhert. De predikant Raasvelt was, net al de jurist Hofslach, een vriend van Coornhert. Wat de betekenis betreft resonanceert in de slotstrofe de opening van het gedicht ('in ruste', 'Voorouders'), maar het meest lijken de verzen op het type rhetorische afzwaai met vernuftig woordspel waarmee de rederijders hun toneelstukken plachten te besluiten.

In overeenstemming met deze oriëntatie op de rederijders is de manier waarop Coornhert het gedicht naar zijn eigen wereld toe trekt. Vondel en Van der Myl tekenen een bergachtig landschap, met een kudde grazend respectievelijk in 'een boghtigh dal' en 'inde leegte eens dals'. Bij Coornhert staan de koeien – functioneel omschreven als 'vette melck-fonteynen' – te herkauwen op 'grasrycke pleynen', een vlak landschap dus. Van der Myls boer heeft een Sabijnse vrouw, die van Coornhert gewoon een 'Huysvrouw'. Ook de Romeinse goden heeft Coornhert weggewerkt. Hij maakt er een rederijdersvers van, compleet met woordspelingen van eigen vinding ('De valsche strick bestrict den Kraan hooghvluchtigh./ Wie zoude niet in zulcke lust ghezeten,/ Wellustelyck des drux onlust vergheten?').

De beide vertalingen van Coornhert en Van der Myl kregen nog een naleven, en wel in de *Nederduytschen Helicon* van 1610. Het bekendste gedicht in de *Helicon* is 'Bauw-heers wel-leven' van Pieter Janssoon Schaghen, een lof van het landleven ('bauw-heer' staat voor boer, landbouwer). Het gaat grotendeels terug op een passage uit een van de *Semaines* van Guillaume du Bartas, die op zijn beurt omkeek naar Vergilius en Horatius, maar Schaghen kende ongetwijfeld ook de bundel uit 1599 met Coornherts en Van der Myls Horatius-vertalingen. Drie regels uit Van der Myl nam hij vrijwel woordelijk over ('Oft een salaed' versch uyster aerd' gepluckt,/ Een kervelmoes daer in veel groenicheden / Den mensch gesondt, gescheerft zijn end gesneden' worden bij Schaghen: 'Oft een salaaden versch ghepluckt, end' self ghezeyt [gezaaid],/ Oft wel een kervelmoes, daar in veel groenigheden,/ Tot 's Mensch gesontheit goed, gescherft zijn en gesneden') en in zijn slotverzen klonk Coornhert door:

*Want of de wereld vast raast, dees man leeft stil in ruste,
Ghebruykend' eerlijck van zijn haaf zijns herten luste,
En danckt Godt, die hem gheeft te leven (tot zijn deel)
Hier als in 't Aerdsh, end' hier na Hemels lust-hof eel. [Voor 'als', lees 'alles']*

Later in de eeuw zouden Jacob Westerbaen, Hendrik Bruno en anderen het 'Beatus ille' van Horatius nog vaker vertalen en verpakken, maar reeds de eerste bewerkingen laten zien hoe gastvrij de literatuur van dit tijdvak teksten van elders verwelkomde.

De vertalingen van Coornhert en Van der Myl: Horatius 1599, 98-100 en 104-106. Coornherts vertaling in zijn *Lied-boeck*: Coornhert [ca.1575], A7v-A8r. 'Bauw-heers wel-leven': Schaghen 1610. Over Coornherts vertaling: Koopmans 1910. Over 'Bauw-heers wel-leven': Vermeer 1978. Over *Den Nederduytschen Helicon*: Thijs 2004.

Coornherts belang als vertaler lag echter bij zijn moraalfilosofische werk en zijn bemoeienissen ter bevordering van de moedertaal. In beide gevallen was zijn vertaalwerk onscheidbaar van zijn eigen geschriften. Nog vóór hij zich omstreeks 1560 over Cicero en Seneca boog, had Coornhert een oudere Nederlandse vertaling van Boethius' *De consolatione philosophiae* (Over de troost van wijsbegeerte) gemoderniseerd. In 1585 bracht hij, op verzoek van de Amsterdamse rederijderskamer De Eglentier, zijn eigen versie uit. In hetzelfde jaar verscheen, in een tweetalig Latijns-Nederlandse uitgave, *Recht ghebruyck ende misbruyck van tydycke have*, vertaald naar de Friese historieschrijver

Bernardus Furmerius, maar om onbekende redenen zonder vermelding van diens naam, zodat het hele werk geregeld aan Coornhert werd toegeschreven. Kort daarvoor had hij nog een traktaat van Philo Judaeus omgezet als *Van edelheydt*.

Anderen in Coornherts onmiddellijke omgeving namen soortgelijk werk ter hand. Cornelis van Beresteyn (1517-1595), die een tijdlang in Spanje had verbleven en zich daarna in Haarlem vestigde waar hij behalve met Coornhert ook met Karel van Mander bevriend raakte, vertaalde in 1565 en 1583 twee meditatieve werken van de Spaanse franciscaan Antonio de Guevara. Coornhert zelf had graag Justus Lipsius' *De constantia* (Over standvastigheid, 1583) willen vernederlandsen maar Plantijn gaf de opdracht aan zijn schoonzoon Jan Moretus (Jan Moerentorf; 1543-1610), die tegelijk met de Franse vertaler Clovis Hestean de Nuysement op de proefdruk van de Latijnse tekst werkte; de beide vertalingen lagen reeds enkele maanden na het Latijnse origineel in de winkel. De wat jongere Cornelis Boomgaert (1558-1626), die in Delft woonde, behalve Coornhert ook H.L. Spiegel tot zijn vrienden rekende en in 1612 het eerste deel van Coornherts verzameld werk bezorgde, kwam in 1613 met *Van de gerustheuydt des gemoedts*, een traktaat van Plutarchus bewerkt op basis van een Franse versie. Ook buiten Coornherts kring bestond belangstelling voor dergelijk werk. Zo vertaalde de militair Adam van Zuylen van Nyevelt (?-1596) eerst de *Cyropaedia* van Xenophon (1592) en publiceerde hij daarna de (postuum verschenen) *Parallele levens* van Plutarchus (1603), beide naar Franse voorbeelden. Vertalingen als deze voedden de moraalfilosofische interesse die Coornhert deelde met de Amsterdamse kring rond Spiegel en Roemer Visscher. Tegelijk scherpten ze de volkstaal als vehikel voor beschouwend proza.

Coornhert was niet de eerste die meer aandacht voor de volkstaal en in het verlengde hiervan een gezuiverd taalgebruik bepleitte. Reeds Jan Gymnick had zich in 1541 in die zin geuit. Nadrukkelijker had Jan van Mussem in het voorbericht van zijn *Rhetorica dye edele const van welseghene* (Antwerpen 1553), bewerkt naar Cicero, Quintilianus en anderen, erop gewezen dat de zo geroemde meertaligheid van veel intellectuelen tot een overmatig en slordig gebruik van vreemde woorden en daarmee tot de corruptie van de eigen taal leidde. Ten behoeve van diegenen die geen vreemde talen kenden, en om een zorgvuldiger woordgebruik te bevorderen, voegde hij aan zijn *Rhetorica* een lijst van een goede duizend leenwoorden toe, met hun verklaring in meer begrijpelijke termen. De verklaring hield een vorm van intralinguaal vertalen in: niet of maar half begrepen uitheemse woorden vormden als het ware een vreemd idioom in de eigen taal, ze waren immers maar ten dele vertaald of halverwege tussen de talen blijven steken. Van Mussens lijst was de eerste in een lange reeks. Een aparte lijst was overigens niet altijd nodig. Tal van andere vertalingen die noodgedwongen van vaktermen of nieuwvormingen gebruikmaakten, zetten de corresponderende vreemde woorden stelselmatig in de marge, zodat de lezer kon zien dat voor ieder vreemd begrip een Nederlands woord bestond of gevormd kon worden. Omstreeks 1650 zouden vertalers als A.L. Kok en Jan Hendrik Glazemaker hier zeer ver in gaan, terwijl de lijst die Adriaan Koerbagh in 1668 samenstelde tot spectaculaire en tragische resultaten zou leiden.

Na Van Mussem won de bekommernis om de opbouw van een zuivere moedertaal spoedig veld. Coornhert vroeg aandacht voor de kwestie in het voorwoord bij zijn Cicerovertaling van 1561 en bleef zijn verdere leven aan de weg timmeren, het duidelijkst in de heldere en puristische taal die hij bezigde in vertalingen en eigen werk, maar ook in zijn steun voor de eerste gedrukte Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* die in 1584 onder auspiciën van de Amsterdamse kamer De Eglentier verscheen en waar Coornhert het voorwoord bij leverde. Dat de *Twe-spraack* en de bijbehorende dialectica en retorica (*Ruygh-bewerp vande redenkaveling*, 1585, en *Rederijck-kunst*, 1587) een gezuiverd taalgebruik voorstonden, spreekt voor zich. Over dit alles straks meer.

Over M.A. Gillis: Bostoen 1991; Porteman & Smits-Veldt 2008, 42-45. Gillis en stoïsche denkbeelden: Buys 2005. Over Coornherts vertalingen: Bonger 1978, 358-98. Coornherts herziening van de Boethiusvertaling van 1485: Becker 1938; Gerritsen 1981. Coornherts Boccacciovertaling: Van Stipriaan 1996. Coornherts *Odyssee*-vertaling: Weevers 1934; Smit 1975, 272-294. Over de vertalingen van Lipsius' *De constantia*: Meeus 2006. Over C.A. Boomgaert: Boas 1924. Het streven naar zuivering en opbouw van de moedertaal in de zestiende eeuw: Van den Branden 1967.

Talen en genres: D'heere, Vander Noot, Van Hout

Lucas d'Heere (1534-1584), nagenoeg tweetalig Nederlands en Frans, was een dubbeltalent, schilder en dichter. Als schilder telde hij Karel van Mander onder zijn pupillen. De dichter D'Heere staat bekend als auteur van de eerste in druk verschenen Nederlandse sonnetten. Die waren bij elkaar geplaatst in de middelste afdeling van zijn *Hof en boomgaard der poesien* (Gent 1565), een gevarieerde bundel die behalve traditionele rederijkersgenres als refrainen ook nieuwigheden als epigrammen en elegieën bevatte. De ondertitel liet weten dat de dichter 'naer d'exempelen der Griecsche, Latijnsche en Fransoische Poëten' gewerkt had, maar dat was te breed uitgemeten want voor het merendeel gingen de verzen terug op Clément Marot, die in Frankrijk vóór het aantreden van de Pléiadegeneratie de toon aangaf. In hetzelfde jaar als *Den hof en boomgaard* publiceerde D'Heere, eveneens in Gent, een navolging van de psalmen van Marot. Beide werken bevatten de uitdrukkelijke vermelding dat de verzen telkens uit een vast aantal lettergrepen bestonden.

Met het schrijven van sonnetten moet D'Heere al omstreeks het midden van de jaren 1550 begonnen zijn, nog voor hij in 1559-1560 enige tijd in Parijs doorbracht. Ten minste één sonnet (en waarschijnlijk veel meer) componeerde hij in het Frans: het werd voor *Den hof en boomgaard* uit die taal vertaald door zijn echtgenote Eleonora Carboniers.

Tegen de tijd dat Alva in 1567 in de Nederlanden aankwam, was D'Heere tot het calvinisme overgegaan. Hij week uit naar Londen, waar hij zich in de vluchtelingengemeente voor de Opstand inzette maar toch de tijd vond om voor Engelse aristocratische kringen, en in samenwerking met een kalligraaf, een handgeschreven Franstalige poëziebundel samen te stellen. Het boek bevatte, in geactualiseerde vorm, het Franse sonnet dat zijn echtgenote in *Den hof en boomgaard* vertaald had. Na de Pacificatie van Gent (1576) keerde hij terug in de Nederlanden en was hij politiek actief in het calvinistische regime dat van 1578 tot 1584 in Gent aan de macht was. In dit kader paste zijn vertaling, in 1580, van een traktaat over de ware Kerk dat de hugenootse voorman Philippe de Mornay (of: du Plessis-Mornay) een jaar eerder in het Frans en Latijn had laten verschijnen. De vertaling, naar D'Heeres eigen zeggen in overleg met de auteur gemaakt, was opgedragen aan Willem van Oranje.

Was D'Heere nagenoeg tweetalig, de Antwerpse patriciër Jan vander Noot (ca. 1539-1595/1601) was het helemaal. Hij werd de drukste zelfvertaler van de eeuw, en legde eenzelfde intensiteit aan de dag bij het bewerken, ontlenen, nabootsen en bij tijd en wijle plagiëren van anderen. Anders dan D'Heere richtte hij zich naar de modernste Franse dichters, die van de Pléiade, met voormannen als Pierre de Ronsard en Joachim du Bellay. Tegelijk met D'Heere was hij als balling in Londen, waar hij kort na elkaar twee opmerkelijke poëziebundels uitbracht. *Het theatre* (1568) bevatte epigrammen van Petrarca bewerkt via Marot en sonnetten ten dele vertaald naar Du Bellay en ten dele geënt op het Bijbelboek Openbaring, alsook een uitvoerig antikatholiek prozacommentaar bij de gedichten, geparafraseerd naar een aantal protestantse auteurs. Van *Het theatre* verscheen vrijwel gelijktijdig een Franse editie, een jaar later gevolgd door een Engelse versie waarvoor Dirk Roest het proza had vertaald en de toen zeventienjarige Edmund Spenser de verzen. In 1572 volgde een ingekorte Duitse bewerking door Balthasar Froe. Inmiddels was, eveneens in Londen, *Het bosken* (1571) verschenen, met daarin een grote verscheidenheid aan moderne poëtische vormen en navolgingen van hoofdzakelijk Ronsard. De bundel besloot met een reeks psalmberijmingen gemodelleerd naar zowel de versie van Marot en De Bèze als die van Datheen.

Kort na de publicatie van *Het bosken* verruilde Vander Noot Londen voor Keulen. In 1578 was hij weer in Antwerpen, en aangezien hij daar ook na 1585 bleef, moet hij op een gegeven moment tot de moederkerk teruggekeerd zijn. Vrijwel al zijn latere werk verscheen in twee- of meertalige vorm. Zo waren het *Cort begryp der XII boeken Olympiados/Abrégé des douze livres Olympiades* (1579) en de *Lofsang van Braband/Hymne de Braband* (1580) Nederlands en Frans. In de *Poetische werken* die hij in de jaren 1590 in telkens wisselende samenstellingen voor verschillende mecenasen uitbracht, stonden gedichten nu eens in het Nederlands en dan weer in het Frans, vaak

vergezeld van interpretaties in proza in het Frans, Spaans en Italiaans. Een zo opzichtige uitstalling van meertaligheid had de Nederlandse letterkunde niet eerder meegemaakt.

Net als Coornhert wilde Jan van Hout (1542-1609) de moedertaal opschonen door vreemde woorden te weren, al dacht hij wat literatuur betreft anders dan Coornhert en de leidende figuren in De Eglentier. Waar die in poëzie een middel zagen om in argumentatieve stijl ethische vragen te behandelen, onderschreef Van Hout de platonische visie van de creatief bevlogene dichter. In navolging van de Franse Pléiadedichters stond hij het gebruik van metrische verzen voor en vertaalde dan ook een ander type auteurs dan Coornhert. Helaas is van zijn vertalingen nauwelijks iets overgeleverd.

Van Hout en zijn vriend de latinist Janus Dousa (1545-1604) hadden een hoofdrol gespeeld tijdens het beleg van Leiden in 1573-1574 en waren daarna nauw betrokken bij de oprichting van de nieuwe universiteit in die stad. In de jaren daarop lijken de twee, samen met de hoogleraar Justus Lipsius, de kern te hebben gevormd van een literair gezelschap dat ook actief aan vertalen deed. Zo werkten ze gezamenlijk aan de *Basia* van Janus Secundus, vertaalde Dousa verzen van Philippe Desportes op aandringen van Van Hout en boog Van Hout zich over Plautus onder invloed van Dousa. Twee van deze Plautusfragmenten, van vóór 1585, zijn bewaard gebleven, het ene in proza, het andere in viervoetige jambaen – de oudste toneeltekst in metrische verzen in het Nederlands. Dousa was vertrouwd met het werk van Martialis (hij schreef Latijnse verzen in de trant van Martialis en had Hadrianus Junius geholpen bij een teksteditie in 1568) en wist ongetwijfeld dat in Amsterdam Roemer Visscher (1547-1620) diens epigrammen naar het Latijn of naar Franse versies had nagevolgd voor een collectie die in 1614 *Brabbeling* zou gaan heten. Toen in 1599 de Leidse uitgever Jan Orlers een heruitgave van Van Ghisteles Horatiusvertaling bracht, voegde hij daar, allicht door bemiddeling van Van Hout of Dousa (of beiden), enkele andere vertalingen naar Horatius alsook – zij het zonder auteursnaam – een ruim aantal van Visschers imitaties van Martialis aan toe.

Van Hout zelf vertaalde verder uit Petrarca, Ronsard en de Schotse humanist George Buchanan. In 1585 vernederlandste hij een essay van Michel de Montaigne, wiens werk in 1580 in Bordeaux voor het eerst was gedrukt; mogelijk was Spiegel in Amsterdam omstreeks die tijd ook met Montaigne in de weer, maar Van Houts vertaling is de oudst bekende in welke taal ook. Zijn belangstelling voor de herkomst van het Nederlands bleek uit zijn gedeeltelijke vertaling van een Oudfrankisch gedicht van Otfred uit de negende eeuw. Deze op het eerste gezicht bizarre keuze paste bij de herwaardering van de landstaal en haar herkomst. Zo had Joannes Goropius Becanus in zijn *Origines Antwerpianae* (1569) het Gotische Onzevader becommentarieerd en zou Lipsius de Wachtendonckse Psalmen mét hun Oudnederlandse glossen gedeeltelijk afschrijven nadat hij in 1591 aan Dousa en Van Hout had laten weten dat hij in Luik deze opmerkelijke teksten onder ogen had gekregen.

Voor de genoemde werken van Lucas D'Heere: D'Heere 1565, 1969 en 2016; Mornay 1580. Het sonnet vertaald door Eleonora Carboniers staat in D'Heere 1969, 54; Waterschoot 1994; D'Heeres Franstalige origineel in D'Heere 2016, 155 en 234-235. Over Van der Noot: Porteman & Smits-Veldt 2008, 45-48, 57-65. Over Jan van Hout en zijn vertalingen: Koppenol 1998, 103-190. Poëtische verschillen tussen Amsterdam en Leiden: Spies 1993; Fleurkens 1994. Het Leidse 'gezelschap': Heesakkers 1997; Heesakkers & Reinders 1994. Van Hout, Spiegel en Montaigne: Koppenol 2007. Van Houts versies naar Plautus en Montaigne: Koppenol 1994 en 1995. Lipsius, Dousa, Van Hout en de Wachtendonckse Psalmen: Heesakkers 1997, 109-111.

Het netwerk Van Mander

Zoals aan het eind van de jaren 1570 de Leidse kring rond Jan van Hout zich met het vertalen van de Klassieken en de moderne Fransen bezighield, zo lijkt er kort nadien in Haarlem een soortgelijke kring te zijn ontstaan rond Karel van Mander (1548-1606). Daarbij bleken Van Manders eigen vertalingen van minder belang dan de inspirerende rol die hij vervulde.

Van Mander stamde uit een welgestelde Vlaamse familie, kreeg een schildersopleiding en bracht drie jaar in Italië door (1573-1577). Wegens de onveilige tijden verliet hij in 1583 zijn geboortestreek en vestigde zich in Haarlem. Hij is bekend gebleven als de auteur van het *Schilder-boeck* (1604), dat een groot aantal schildersbiografieën bevatte, ten dele teruggaand op het

Italiaanse werk van Giorgio Vasari, maar met toevoeging van levens van Nederlandse en Duitse schilders. Onder zijn dichtwerk zijn verscheidene vrije bewerkingen, veelal naar Franse voorbeelden (Ronsard, Du Bellay, Du Bartas). Hij leverde de eerste gedeeltelijke vertaling in het Nederlands van de *Ilias*. Die verscheen pas na zijn dood, in 1612, maar moet veel eerder gemaakt zijn, mogelijk al in de eerste jaren dat hij in Haarlem woonde. Enthousiast kan hij er niet over geweest zijn: hij volgde getrouw de Franse versie van Hugues Salel maar toen hij Boek XII had afgesloten, 'verdroot my de reys, op den halven weg' en hield hij ermee op.

Zijn vertaling van de *Bucolica* en *Georgica* van Vergilius als *Ossen-stal en landt-werck* (1597) zag er moderner uit omdat hij hier een nieuwe versmaat hanteerde, vijfvoetige jamben. Maar het boek is ook van belang omdat het iets van de interesse voor vertalen laat zien die in Van Manders vriendenkring bestond. In het voorwerk had Van Mander een sonnet opgenomen dat, onder verwijzing naar het pionierswerk van Coornhert en Van Ghistele, een algemene oproep tot vertalen verwoordde. Van de acht lofdichten die volgden kwamen er zes van vier vrienden uit Hoorn, namelijk Theodoor Velius, Petrus Hogerbeets, Cornelis Taemsz en Israel van der Meersch. Van buiten Hoorn droeg ook Abraham van der Myl, predikant in Vlissingen, een gedicht bij, alsmede de verder weinig bekende Jacques (of Isaac?) de la Rue. Allen hielden zich op de een of andere manier met vertaling bezig en minstens twee van hen bezaten er ervaring mee. In 1594 kwam Van der Myl (1563-1637) met *Den slag van Lepanten*, een gedicht van koning Jacobus VI van Schotland (later ook Jacobus I van Engeland) waarvan het origineel twee jaar eerder in het Engels tegelijk met de Franse versie door Du Bartas verschenen was. Cornelis Taemsz (1567-1600) had in 1594 in Hoorn de *Schat des Deuchts* uitgebracht, een voor de jeugd bestemde compilatie stichtelijke spreuken in tweetalig Frans-Nederlandse vorm die terugging op het eveneens tweetalige – maar dan Frans-Italiaans – *Trésor de Vertu* (1555) van Pierre Tredehan. Israel van der Meersch had een lofdicht voor de *Schat* geschreven. Taemsz, Velius en Hogerbeets droegen nog in 1596 lofdichten bij aan het *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten, wiens portret Van Mander in hetzelfde jaar tekende. Taemsz en Hogerbeets leverden twee jaar daarna eveneens lofdichten voor Van Linschotens *Historie naturael ende morael van West Indien*, vertaald naar het werk van de Spaanse jezuïet José de Acosta. Op zijn beurt onderhield Van Linschoten goede contacten met de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz, tot wiens vrienden ook Taemsz zich mocht rekenen.

Van Mander lijkt de lofdichten op zijn *Ossen-stal en Landt-werck* beantwoord te hebben. In een uniek exemplaar van het boek zijn deze individuele responsen aan de Hoornse vrienden afgedrukt tezamen met verzen gericht aan Van Manders Amsterdamse contacten Gideon Fallet, Hendrik Laurenzoon Spiegel, Jacques Razet en Cornelis Jacobsz van Campen. Van deze groep zou Spiegel behalve met een vertaling van Montaigne ook met Seneca's *Thyestes* bezig zijn geweest, maar daarvan is niets bewaard gebleven.

In vier van zijn responsgedichten verwees Van Mander naar de berg Helicon, vooruitlopend op *Den Nederduytschen Helicon*, een omvangrijke bloemlezing nieuwe poëzie die pas in 1610 verscheen maar waarvoor Van Mander de inspiratie leverde. *Den Nederduytsche Helicon*, goed voorzien van vertalingen uit en navolgingen van het Frans, werd bezorgd door Jacob van der Schuere, die in 1611 ook Van Manders halve *Ilias* drukklaar maakte. Van der Schuere (1576-na 1642), evenals Van Mander, Van der Myl en waarschijnlijk ook Israel van der Meersch uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig, had zich omstreeks 1590 als Frans schoolmeester in Haarlem gevestigd. In 1612 publiceerde hij daar *Tristium ofte de truerdichten van P.Ovidius Nazo*, berijmd naar een prozavertaling die Theodoor Schrevelius, de rector van de Latijnse school in Haarlem, op aandringen van Van Mander had gemaakt. Hijzelf had deze versie bij Van Mander thuis ingezien en, ook weer op verzoek van de meester, op rijm gesteld. De vertaling hield zich aan hetzelfde aantal regels als Ovidius, hanteerde metrische verzen waarvoor Van der Schuere hulde bracht aan Jan vander Noot, en beriep zich onder verwijzing naar Coornhert, Spiegel en Simon Stevin op een puristisch taalgebruik. Taalpurisme kenmerkte de hele *Nederduytsche Helicon*, die aan Stevin was opgedragen.

Nog een andere leerling van Van Mander, Joannes de Hemelaer (1570-1655), publiceerde, eveneens in Haarlem in 1612, een vertaling uit het Latijn, *Vande wel-dichtens kunst*, naar de *Ars poetica* van Horatius. Het titelblad zelf droeg het bescheiden boekje – de vertaling besloeg twintig bladzijden – aan Van Mander op. Achterin stond een sonnet van de meester op De Hemelaers anagrammatische kenspreuk ‘Na eirde hemel’, overgenomen uit *Den Nederduytschen Helicon*.

Veel weerklink lijken Van der Schueres *Tristium* en De Hemelaers *Wel-dichtens kunst* niet te hebben gevonden. Er zijn geen herdrukken van bekend. Desondanks leverde de experimenteerzucht die bleek uit het onverdroten vertalen, bewerken, voortzetten en emuleren, door zowel eenlingen als gezelschappen, van een grote verscheidenheid aan antieke en moderne modellen de onderbouw van de literaire vernieuwing die zich in deze jaren voordeed.

Over Karel van Manders netwerk: Porteman & Smits-Veldt 2008, 164-65. Zijn *Ilias*-vertaling: Smit 1975, 295-316. Het citaat uit Van Manders *Ilyadas*: Homerus 1611 (in feite 1612), 392 en Smit 1975, 295. De liminaria en responsgedichten in *Ossen-stal en landt-werck* in Hermans 1996, 69-75. Over Van der Myls *Slag van Lepanten*: Stilma 2005, 127-158. Cornelis Taemsz en de kring van Cornelis Claesz: Van Selm 1987, 251. Spiegel mogelijk vertaler van Seneca: Worp 1892, 56. Jacob van der Schuere en *Den Nederduytsche Helicon*: Thijs 2004. Van der Meersch’ *Tristium*: Ovidius 1612. De Hemelaers *Vande wel-dichtens kunst*: Horatius 1612.

In ongeschuimde taal vertaald

Het taalpurisme dat auteurs en vertalers als Coornhert, Van Hout en Stevin voorstonden, was een wezenlijk nieuw element en hield, zoals hierboven reeds aangegeven, twee onderscheiden en bewuste stappen in. Enerzijds vermeden vertalers het gebruik van voor de hand liggende, direct op de anderstalige termen geënte leenwoorden, anderzijds vertaalden ze, intralinguaal, de maar half ingeburgerde uitheemse woorden in ‘ongeschuimd’ Nederlands. De motivatie was dezelfde als voor de meeste vertalingen in die tijd: kennis ter beschikking stellen van een breder publiek. Dat leenwoorden net zo goed als ongeschuimde in staat waren kennis bij te dragen en er aan purisme dus geen behoefte bestond, pareerde Stevin met het argument dat de ‘natuurlijk’ gevormde Nederlandse woorden doorzichtiger en dus bevattelijker waren. In de praktijk bleek dit laatste niet altijd het geval te zijn, vooral wanneer de nieuwvormingen te zeer tegen het algemeen gebruik indruisten.

De achtergrond van de aandacht voor de moedertaal lag in het toenemend gebruik van het Nederlands in intellectueel verkeer. De stijging van het aantal vertalingen was in dit opzicht symptomatisch. Met deze functie-uitbreiding van de volkstaal ging een vorm van statusverhoging gepaard. Goropius Becanus’ *Origenes Antwerpiana* (1569) had het Nederlands al opgehemeld in het Latijn, Stevins ‘Uytspraeck vande weerdicheyt der Duytsche tael’ voorafgaand aan zijn *Beghinselen der weeghconst* (1586) deed het in het Nederlands. De opwaardering motiveerde een puristische vertaalstijl zoals onder anderen Coornhert en Van Hout die toepasten.

De neiging tot purisme deed zich behalve bij taalbewuste literatoren ook op praktijkgerichte terreinen voelen, al bleef het altijd een kwestie van individueel handelen. Rekenboeken lieten dit goed zien. De eerder genoemde Fries Elcius Mellema (1544-1622), in 1569 als poorter van Antwerpen ingeschreven, stelde niet alleen een Frans woordenboek samen, hij was ook cijfermeester en gaf les in boekhouden. Dat er in de steden behoefte bestond aan wiskundige basisvorming ligt voor de hand. De Franse scholen verzorgden uiteraard taalonderwijs maar besteedden ook aandacht aan rekenen en boekhouding. De meeste handboeken voor deze vakken spraken tot zowel scholieren als kooplieden. De toename van dit soort doorgaans vrij goedkope werken na 1550 is opvallend. De werken in het Latijn en Frans niet meegerekend, kwamen er in de eerste helft van de eeuw zes Nederlandstalige rekenboeken op de markt, in de tweede helft 27, met in totaal meer dan honderd edities. De meeste waren bewerkt naar Latijnse en Franse bronnen, al spiekten de schoolmeesters ook bij elkaar. Het gevolg was dat de gebruikte terminologie sterk varieerde, soms zelfs binnen één en hetzelfde boek – een teken dat de veelheid aan termen de auteurs niet deerde. Zo duidde Adriaen van de Gucht in zijn *Cijferbouck* (Brugge 1569) het begrip

optelling met vier synoniemen aan: ‘additie, vergaerderijnghe, sommerijnghe ofte toe-doenijnghe’. Voor een begrip als ‘noemer’ waren minstens negen synoniemen in omloop.

De uitzondering in deze terminologische inflatie was Simon Stevin (1548-1620). Hij kende uitstekend Frans en Latijn en vertaalde enkele van zijn eigen boeken in het Frans, waaronder *De thiende* (1585), dat vrijwel gelijktijdig met het origineel als *L’arithmetique* in druk ging. Stevin maakte een principiële keuze door voor ieder begrip een enkele eenduidige term te bezigen. Zijn neologismen – hij maakte er minder dan men tot onlangs aannam – waren ofwel letterlijke vertalingen (zoals ‘voorstel’ voor *propositio*) ofwel beschrijvende, uit zichzelf verstaanbaar geachte termen (zoals ‘kortbegryp’ voor *argumentatio*, of ‘spiegheing’ voor *theoria*). Duidelijkheidshalve plaatste hij bij ieder voorkomen van een technische term het uitheemse woord in de marge, zodat de bewuste vertaalslag telkens zichtbaar bleef.

In de *Twe-spraack* en de bijbehorende triviumuitgaven ging Spiegel niet anders te werk. Daarbij kon de kantlijn druk bevolkt raken. Zo onderscheidde bijvoorbeeld de *Rederijck-kunst* drie aspecten van ‘bewoording’ (*elocutio*),

Bewoording die bestaat uyt dese drie. Als ^a Aardicheyt	^a <i>Elegantia</i>
Met ^b Schickelyck-bestuur, oock ^c Taamyckheyd of waardicheyd	^b <i>Compositio</i>
En Aardigh is de spraack die ^d Duytselyck en ^e Duydelyck	^c <i>Dignitas</i>
Spreeckt wel bekende taal, niet woest, uytheems of ruydelyck	^d <i>Latina</i>
	^e <i>Perspicua</i>

met vijf Latijnse termen in de marge voor drie regels – waarbij de naamsverwisseling van *Latina* in ‘Duytselyck’ niet echt een vertaling is.

Veel vertalingen van min of meer technische werken volgden dit model. Een alternatief, hierboven ook reeds genoemd, bestond in het aanleggen van aparte lijsten met vertalingen van ofwel anderstalige ofwel uitheemse Nederlandse woorden in bevattelijke termen. Zo gaf Jan Wouters in zijn *Epitome ofte Cort Begrip der Anatomien* (1569), bewerkt naar Vesalius, een lijst van zo’n tachtig Nederlandse met de overeenkomstige Latijnse termen. Coornhert zelf noemde in 1561 het goede voorbeeld van de Antwerpse jurist Jan van de Werve, die in 1553 – hetzelfde jaar als Van Mussems *Rhetorica* – een tweehonderd bladzijden lange lijst met op het Latijn of Frans gebaseerde rechtskundige vaktermen en hun verklaring in alledaagse taal had gepubliceerd. De *Ars notariatus, dat is: conste en stijl van ’t notarischap* (1583) van Jacques Thuys, ten dele overgeschreven uit Latijnse en Franse bronnen, opende met bijna dertig bladzijden voor de leek moeilijk te begrijpen jargontermen en hun verklaring in leekentaal. Ook na 1600 bleven puristisch schrijven en vertalen krachtig doorwerken.

Rekenen en boekhouden op de scholen: Kool 1999, 283-327; Meskens 2009 en 2013. Over Elcius Mellema: De Grootte 1961, 162-165. Termen voor rekenkundige begrippen: Kool 1999, 311-312. Over Simon Stevin: Devreese & Vanden Berghe 2003. Stevins Franse vertalingen: Cockx-Indestege & De Nave 1989, 69. Stevins purisme: Van den Branden 1967, 188-209; Devreese & Vanden Berghe 2003, 233-248. Het citaat uit de *Rederijck-kunst*: Spiegel 1962, 200. Over Jacques Thuys: Pitlo 1948, 25-27.

Hoofdstuk 2

1600-1650. De drukste baan

1 Tolkendienst

Overzeese contacten

‘Wy Nederlanders, Zeeuwen en Vriesen leven als otters, in ‘t water en op ‘t land’, verklaarde Caspar Barlaeus in een oratie gehouden te Amsterdam in 1639. Zo was het. Al eeuwenlang hadden Nederlanders van het water gebruikgemaakt voor handel en visserij. In het begin van de zeventiende eeuw kwam daar de lange vaart bij. De Vereenigde Oostindische Compagnie (voc) werd opgericht in 1602, de Westindische Compagnie (wic) in 1621. Beide compagnieën onderhielden, voor kortere of langere tijd, vele tientallen handelsposten, forten, nederzettingen en andere vestigingen in Afrika, Azië en Amerika. Hoe verliepen de contacten met de plaatselijke bevolking? Wie waren de tussenpersonen? Om bij de beginjaren te beginnen: hoe kwam communicatie tot stand op plekken waar nog weinig of geen Europeanen de Nederlanders waren voorgegaan? Hoe maakte men zich verstaanbaar tegenover volstrekt onbekenden?

Met handen en voeten. Toen de vloot van Cornelis de Houtman op de heenreis van de Eerste Schipvaart (1595-1597) de zuidelijkste punt van Afrika aandeed, gingen enkele mannen aan wal om door middel van ruilhandel met groepjes Afrikanen aan verversingen te komen: ‘Wij gaven haar te verstaan zo ons best mogelijk was...’, ‘Wij wezen van des anderendaags weder te komen.’ Nog in 1704 probeerde een stel vrijbuiters, onder wie de voc-deserteur Carolus van der Haeghe, met een sloep van Manila naar Kanton te zeilen, maar omdat ze geen verstand van navigatie hadden kwamen ze in Japan uit. Daar werden ze meteen opgepakt en vastgehouden. Bijna twee maanden lang verliep de communicatie tussen het groepje opvarenden en de Japanners uitsluitend via gebarentaal, tot de Europeanen bij de Nederlandse handelspost op Desjima werden afgeleverd.

Dergelijke contacten waren niet zonder gevaar. Tijdens Olivier van Noorts reis om de wereld (1598-1601) werden bemanningsleden die om verversingen aan land gingen bij meer dan één gelegenheid overvallen. In maart 1600 bij het eiland La Mocha voor de Chileense kust aangekomen, stuurde Van Noort ene Jan Claesz als verkenners aan land. De man was kort voordien ‘wegens muverterie ende schelmstucken’ veroordeeld om op een willekeurige plek achtergelaten te worden. Kennelijk was die straf nu omgezet in de hachelijke opdracht om contact te zoeken met de onbekende inheemse bewoners. Hij overleefde zijn uitstap en ruilde messen en bijlen voor levensmiddelen. Hij kon zich gelukkig prijzen, want toen de Engelse zeevaarders Francis Drake in 1578 en vervolgens Thomas Cavendish in 1587 en ten slotte de Nederlander Simon de Cordes enkele maanden vóór Van Noort dit eiland aandeden, had de inheemse bevolking zich vijandig getoond, vermoedelijk omdat ze hen voor Spanjaarden hielden met wie ze al die jaren in oorlog waren.

Zoals dit geval laat zien, waren de Nederlanders meestal niet de eersten die vreemde kusten aandeden. In Azië en Zuid-Amerika waren Portugezen en Spanjaarden hen voorgegaan en daar konden Portugees en Spaans als tussentalen dienstdoen. Toen Van Noort via de Stille Oceaan in oktober 1600 de Filippijnen bereikte, trof hij op een buitgemaakte sampan een Chinese kapitein aan die Portugees sprak en de Nederlanders informatie over Manila bezorgde. Betrouwbaar waren dergelijke tussenpersonen niet altijd. In de baai van Rio de Janeiro had Van Noort in februari 1599 met de Portugese gouverneur onderhandeld via Pieter Tack, wiens vader uit de Nederlanden afkomstig was maar die in Portugal was opgegroeid en sinds 1591 in Portugese dienst in Brazilië verbleef. Pieter Tack stuurde de mannen van Van Noort naar de zuidkant van de baai, waar ze prompt in een hinderlaag liepen.

Vooraf in de beginjaren speelde het toeval een rol wanneer het om minder voor de hand liggende talen ging. In december 1613 was de Ottomaanse gezant Omar Agha uit Constantinopel via Frankrijk op weg naar Den Haag toen hij in Antwerpen onverwacht werd gedetineerd. Dat kón eigenlijk niet, want het Twaalfjarig Bestand, dat in 1609 was ingegaan, garandeerde vrij personenverkeer tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden. De Staten-Generaal tekenden vinnig protest aan, maar intussen wilde het Antwerpse stadsbestuur Omar Agha wel uithoren. De Republiek had immers net een ambassade geopend in Constantinopel en er gingen geruchten over een mogelijke Hollands-Ottomaanse alliantie. Er moest dus snel een tolk gevonden worden. Toevallig was er net een voorhanden die zowel Turks als Arabisch kende: Joesoef abu Dakan ofwel Josephus Abudacnus (of Barbatus), een Kopt uit Egypte, die bijna twintig jaar eerder met een Koptische delegatie naar Rome was gereisd en vervolgens via Parijs en Oxford in Londen was beland, waar hij de ambassadeur van de Spaanse Nederlanden Ferdinand de Boisschot ontmoette en met hem juist in het najaar van 1613 naar Antwerpen was gekomen om daar toekomstige missionarissen 'Oosterse talen' bij te brengen. Het Antwerpse stadsbestuur kon Omar Agha via deze tolk dus ondervragen. Twee maanden later stonden ze de gezant toe om zijn reis naar Den Haag voort te zetten.

Later in de eeuw betekende het voor Hendrik Hamel en zijn lotgenoten een geluk bij een ongeluk dat ze, toen ze in 1653 voor de kust van Korea schipbreuk hadden geleden en door de Koreanen gevangen gezet waren, onverwacht in contact kwamen met de Nederlander Jan Jansz Weltevree, die vijfentwintig jaar eerder in Korea was gestrand en er zich gevestigd had. Weltevree was zijn moedertaal grotendeels vergeten maar kon niettemin als tolk optreden, waarbij hij Hamel en de zijnen tevens uitlegde dat ze, net als hijzelf, het hermetisch afgesloten Koreaanse rijk nooit zouden mogen verlaten. Pas na dertien jaar slaagden Hamel en zeven metgezellen erin met een sloep via Japan naar Batavia te ontkomen.

Vaak ging het bij de contacten tussen radicaal van elkaar verschillende volken om meer dan het slechten van een taalbarrière en moesten tolken ook tussen culturen bemiddelen. Zo was de chirurgijn Wouter Schouten, die omstreeks 1660 in Aziatische wateren voer, getuige van een incident in het koninkrijk Arakan in Bengalen waarbij plaatselijke notabelen zich gekrenkt voelden door de botte manieren van de Europese bezoekers. Het hoofd van de Nederlandse vestiging, Gerard van Voorburg, die met de Arakaanse gevoeligheden vertrouwd was, wist de dignitarissen in hun eigen taal te sussen. Bij een andere gelegenheid, toen er geen bemiddelaar aanwezig was en Schouten en de zijnen op het punt stonden een moskee binnen te lopen zonder eerst hun schoenen uit te doen, werden de Nederlanders bijna gelyncht.

Hoe beter een tolk in plaatselijke kringen ingeburgerd was, hoe nuttiger diensten hij kon bewijzen, gesteld dat hij tot meewerken bereid was. Toen Nicolaas Witsen in 1664 met een Nederlands gezantschap in Moskou aankwam, trad daar als tolk en vertaler Andries Andriesz Winius (1641-1717) op, die nog verre familie van Witsen was. Andries' vader had zich als Nederlands koopman blijvend in Moskou gevestigd, was tot het orthodoxe geloof overgegaan en had zijn hele gezin door de patriarch van de Russisch-orthodoxe Kerk laten dopen. Winius junior had toegang tot de hoogste kringen in Moskou en Witsens gezantschap trok daar alle profijt uit. Heel anders was de ervaring van de VOC-gezanten die in 1653 uit Batavia naar Beijing waren vertrokken en daar tot hun ongenoegen de Duitse jezuïet Adam Schall von Bell als tolk toegewezen kregen. Die verbleef al dertig jaar in China maar vertelde de mandarijnen dat Holland eigenlijk onder Spaans gezag hoorde, uit een allegaartje van naties bestond en rijk geworden was door zeeroverij. Dat het gezantschap mislukte had ook andere oorzaken, maar Schalls bemiddeling zal niet geholpen hebben.

Het citaat van Barlaeus in Van Baerle 1639, A2v. De Houtman in Zuid-Afrika: Barend-van Haeften & Paasman 2003, 23-27. Het relaas van Carolus van der Haeghe over zijn verblijf in Japan: Parmentier & Laarhoven 1994, 132-150. Jan Claesz op het eiland La Mocha: Van Noort 1648, 19; De Lint 2016, 56-57. De Portugees sprekende Chinese kapitein op de Filippijnen: Van Noort 1648, 38; De Lint 2016, 62. Pieter Tack en Olivier van Noort in Rio de Janeiro: Van Noort 1648, 6-7; De Lint 2016, 44-46. Over Joesoef abu Dakan of Josephus Abudacnus: Hamilton 1994; Hamilton 2001, 77. Hendrik Hamel en Jan Jansz Weltevree in Korea: Roeper & Walraven 2003. Wouter Schouten in de Oost: Breet 2003, 59, 123, 182-184. Witsen en Winius in Moskou: Naarden 2010, 14-15, 42-45. Het VOC-gezantschap naar China en Adam Schall von Bell: Nieuhof 1665, 161-162.

De kleine wonderlijke wereld van Jaques Joosten, tolk

Zo luidt de titel: *De kleyne wonderlijcke werelt ... van Jaques Joosten, tolk, tot Amsterdam*. Het boek verscheen in 1649 in Amsterdam en was gedrukt op kosten van de auteur. De volledige titel maakt er een reisverhaal van: *De kleyne wonderlijcke werelt, bestaende in dese keyserrijken, coningrijken en landen, als Turkyen, Hungaryen, Poolen, Ruslant, Bohemen, Oostenrijck, Duytschlant, Hispanien, Vranckrijck, Italien, Engelandt, het Landt van Beloften, het Nieuwe Jerusalem en Bresilien. Beschreven en door-reyst van Jaques Joosten, tolk, tot Amsterdam*. Het titelblad toont een portret van de auteur met daaromheen de woorden: 'SON ANDAT IN RONDO E HO VISTO IL MONDO' (ik heb rondgereisd en de wereld gezien). Het voorwerk uitgenomen beslaat het reisverslag slechts tachtig bladzijden, een bescheiden werkje dus. Toch kende het succes. Tot 1750 werd het minstens acht keer opnieuw uitgegeven en er is nog een editie bekend van omstreeks 1800. Andreas Wissowatius verwees er naar in zijn geleerde aantekeningen bij Abraham Rogerius' *Open-deure tot het verborgen heydendom* van 1651. Een jaar later verscheen in Lübeck een Duitse versie: *Historische Beschreibung der kleinen wunder Welt ... von Jacob Josten Sprachmeister von Amsterdam*.

Om zijn taalvaardigheid te bewijzen, opent Joosten zijn boek met rijmpjes in tien talen. Of de talrijke misspellingen aan hemzelf of aan de zetter te wijten zijn, blijft in het midden:

Nederduytsch.	Ghy Heeren laet u gunst te samen my bestralen, Soo ick u heb vernoeght met tienderleye Talen. Ist schrijven niet genoegh, laet komen eenig Man Beproeven, of hy my hier in beschamen kan.
English.	Ten Languages, learnd' Sirs, I here present to you Vouchsafe a gracious looke, accept them so your view If you suspect the trutsh, then trye before you trust Repaire to mee you'l find, the thing is true & just.
Hoogduytsch.	Meyn E.W. Herren W. genaden thu Ich begerren, Weyl ich meyn dienst zo euch wil presenteren Mit zhenderley Sprachen kom ick nuch Heer Das wil ich thun auß al meyns Hertzen bekeer Isser Jemants der wil meynen das es ist nicht gewis Laest ihm komen hier, wer er is.
Hebreeusch.	Sa fra touva lamor busuil sceni ben Afdeacha layman schioo wou bey caan Ley daeber eynsara leyn schaunat eyim Atem rautsim leinphares lie.
Spaensch.	Aqui os ofrecio onrados Señores, A los que de my libro fueren Lectores, En suncas diversas diez languages, Que sirven pera graves personages, El que su provecho no Crejere, Reprove è nel lo que le paresiere.
Italiano.	Signori dotti, Mercant' è altri gente Qui in diversi languagi habete vostro contentimente, Piacerez recever mio libro in favore Il qual jo presento de mio buono cuore, Diees linguì perticolari. Io parlo ben perfetto Venete à mi, vou troverete il detto.
Francoys.	Messieurs y vous plera deprendre, Mon servisé qui le presante,

	Remontreés de diez languages, à dont, Y vous plera deprendre le contantemant, Personages de quelque qualite que sçoit, Y lui plaira de venir, à moy; Je ly Ballerei toute sorte de contantemant.
Turcx.	Salum la aleycken soltanem ben hadrie Senise qi benum boegi ardomie ja habinie Joe ab veresine.
Pools.	Mosziwy Panie salieciez sluzba, wasmoscy od reczy nowe, Od dieszies yeszykow kturich chendogo, Omym mouyc do wasmoscy, Jesly nie chsiecze wierzyc niechay Prydzie Ktury nasmielsy.
Rusch.	Bratie myloszy ja tebie fluha Powiedam, Y dzesziat Jezykow tebie Posluham, Koly ty me ne wierys niechay Prydeth, Kottore twoya milawa.
<p>Wie was Jaques Joosten? In zijn 'Inleydinge' zegt hij dat hij dertien was toen hij in 1626 begon te reizen. Later vertelt hij dat hij in 1643 in Mantua trouwde toen hij dertig was. Hij zal dus omstreeks 1613 geboren zijn. Het reisverslag vangt aan in 'mijn vaderlandt Polen'. Van daar trok hij naar Smolensk 'om de tweede tale te leeren.' Zo reisde hij verder door Europa en het Nabije Oosten, telkens in verschillende streken lang genoeg verblijvend om er de taal te verwerven. Hij haalde zelfs Brazilië. Onderweg kwam hij aan de kost als handelaar en tolk, zoals in Livorno, 'daer ick mijn huys-houginge hiel, ende nevens mijn coopmanschappen met de Hollanders ende andere natie, aldaer voor tolck diende.' Naar aanleiding van zijn verblijf in Livorno maakt hij melding van de aardbeving die daar in 1646 plaats vond. 'Doen liet ick mijn vrouw ende kinderen daer blijven: en reysde nae de stadt Florencen'. Over die vrouw en kinderen vernemen we daarna niets meer.</p> <p>Aan de meeste plekken die hij bezoekt wijdt Joosten slechts enkele zinnen. Hij rapporteert ook enige onwaarschijnlijkheden, zoals meerminnen en giftige toverrozen in de Donau. Het uitvoerigst staat hij stil bij Constantinopel, met beschouwingen over het uitzicht en de bewoners van de stad, en over de janitsaren en de publieke baden, zowel die voor mannen als die voor vrouwen. En daar begint een ander probleem. Zijn beschrijving van de janitsaren en van de Turkse baden komt vrijwel woord voor woord overeen met die in een ander reisverhaal, dat van de Fransman Nicolas de Nicolay. Diens <i>Quatre premiers livres des navigations</i> (Lyon 1568) verscheen in 1576 in Antwerpen tegelijk in het Frans, Nederlands, Italiaans en Duits. Is de overeenkomst toeval? Hier is een andere passage uit De Nicolay, over de vesting en de stad Bourgo (of Birgu) op Malta:</p> <p>Nochtans sijn aldaer woonachtich een groot ghetal van kruys-heeren, ridders ende coopliden van alle natien. Maer boven al isser een overvloedighe menichte van Griecsche, Italiaensche, Spaensche, Moorsche en Maltasche ghemeene vrouwen: welke Maltasche (ick meyne de ghemeene) en draghen inden somer anders gheen habijdt, doer de overgrootte hitte die aldaer is, dan een lanck lijnen hemdt, onder de borsten toegebonden, ende daer over eenen langen fijnen mantel van witte wolle, byden Mooren ghenaempt bernuche...</p> <p>En Joosten:</p> <p>nochtans sijn daer woonachtigh een groot ghetal van kruysheeren, ridders ende kooplieden van alle natie. Maer boven alle isser een groote menichte van Griecsche, Italiaensche, Spaensche, Morissche ende Malteesche gemene vrouwen. De gemeene en dragen in de somer anders geen habyt, door de overgrootte hitte die aldaer is, dan een lanck linnen hemt onder de borsten toegebonden, en daer over een langhen mantel van witte wolle, by de Mooren ghenaemt barnuhe...</p> <p>Systematisch onderzoek zou waarschijnlijk nog meer gevallen aan het licht brengen waar Joosten een bestaand werk plagieert. De kans is groot dat hij maar een fractie van de plaatsen die hij als ooggetuige beschrijft, ook echt gezien heeft. Wellicht was hij weinig meer dan een charlatan.</p>	

Tien jaar later gaf Joosten een *Groote wonderlijcke wereltdt* in het licht, ook in Amsterdam op kosten van de auteur gedrukt. Inhoudelijk verschilt dit boek nauwelijks van zijn voorganger, alleen staat vóór het reisverhaal een bondige beschrijving van de hele wereld en is achterin een kort Turks-Nederlands glossarium toegevoegd. De gedichtjes in tien talen zijn er opnieuw, maar het Poolse en het Franse zijn de varianten uit de Duitse editie van 1652 en het Hebreeuwse vers verschijnt nu in Hebreeuwse letters. Merkwaardig is de opdracht, gericht aan niemand minder dan de Staten-Generaal. Op het titelblad van de *Groote wonderlijcke wereltdt* noemt Joosten zich 'geoctroyeerde dienaar van de Hoog. Moog. Heere Staeten', maar de opdracht leest eerder als een sollicitatiebrief, of het moet zijn dat Joosten intussen wel degelijk in overheidsdienst was en nu naar een aanstelling als taalmeester of een uitzending naar een ambassade lonkte. In het voorwoord aan de lezer voorafgaand aan zijn reisverhaal belooft hij 'de oprechte waerhey' te zullen vertellen, maar hij plagieert even onbekommerd als voordien. Waar deze onbetrouwbare kwant al of niet geweest is en wat hij daar gezien heeft, blijft een raadsel waar alleen de meerminnen in de Donau het antwoord op weten.

De kleyne wonderlijcke werelt...: Joosten 1649. Wissowatius' verwijzing naar Joosten: in Rogerius 1651, 11; de overeenkomstige passage in Joosten 1649, 3-4. De citaten uit Joostens *Kleyne wonderlijcke werelt*: Joosten 1649, 2 ('Mijn vaderlandt Polen'), 3 ('om de tweede tale te leeren...'), 25 ('In de selve stadt Livorne...'). Joostens plagiaat over Turkse baden en janitsaren: Joosten 1649, 37-38 en 41; Nicolay 1576, 121 en 155. Joosten plagieert De Nicolay over de Turkse baden: Theunissen 1989, 49 en 191. De beide citaten betreffende Malta: Nicolay 1576, 33-34 (boek 1, hoofdstuk 12; de paginering is onregelmatig) en Joosten 1649, 62. *De groote wonderlijcke wereltdt*: Joosten 1659.

De trouwe tolk

Bij langduriger contacten werd het wenselijk de tussenkomst van tolken meer beleidsmatig aan te pakken. Daarbij was er veel aan gelegen dat tolken niet alleen talige en culturele competentie bezaten alsmede vertrouwde met plaatselijke omstandigheden, maar ook dat ze politiek te vertrouwen waren, zodat ze als adviseurs, bemiddelaars en informanten konden optreden.

Voor de handel met het Midden-Oosten had Venetië in de zestiende eeuw als overslaghaven gediend, maar zodra het Twaalfjarig Bestand de vijandelijkheden met Spanje opschortte, lag voor de Republiek de route via de Straat van Gibraltar open. Meteen al in 1609 stuurden de Staten-Generaal een eerste vloot van tien zwaar beladen schepen. Twee jaar later reisde Cornelis Haga als ambassadeur naar Constantinopel. Voor zijn contacten met het Ottomaanse hof maakte Haga gebruik van een reeds aanwezige schare kosmopolitische tolken die Italiaans, Turks en Arabisch beheersten en bovendien vertrouwd waren met de diplomatieke taal en geplogenheden. Haga sprak zelf ook Italiaans. Vaak werkten deze tolken echter voor verscheidene ambassades en onderhielden ze ook onderling allerlei familiebanden, zodat staatsgeheimen niet altijd veilig waren. Toen Haga in 1639 naar de Republiek teruggekeerd was, deed hij zijn uiterste best om ervoor te zorgen dat zijn meest betrouwbare tolk, Abraham Cormano (?-1642), in Nederlandse dienst zou blijven, want, zo meldde hij de Staten-Generaal, een zodanig 'expert, getrou ende welspreeckent trucheman eens uyt den dienst ende de handen gelaten zijnde', zou dadelijk door andere ambassades ingepikt worden.

De eerste twintig jaar van de aanwezigheid van de Nederlanders in Nieuw-Nederland (het huidige New York) beperkten de contacten tussen de inheemse bevolking en een betrekkelijk klein aantal Nederlandse handelaren en kolonisten zich tot ruilhandel, waarvoor een pidgin als contacttaal voldoende was. De lijst van woorden in het Mohawks die Harmen Meyndertsz van den Bogaert in de winter van 1634-1635 optekende, weerspiegelt die praktische interesse. Dat zijn interculturele kennis tekortschoot, merkte Van den Bogaert tijdens deze expeditie overigens toen een Mohawk zich gebelgd toonde dat zijn bezoeker zich zonder de verwachte geschenken bij zijn gastheer aandienende. Naarmate conflicten tussen de onderscheiden bevolkingsgroepen in en nabij de kolonie om formele oplossingen vroegen in de vorm van gerechtszaken en verdragen, traden erkende tolken op de voorgrond. Zij werden door de West-Indische Compagnie betaald, en van een aantal zijn ook de namen bekend. Meestal ging het om mannen van Nederlandse afkomst, slechts bij uitzondering om een inheemse bewoner, later ook wel om mensen van gemengde afkomst. Een van de meest onderlegde tolken was Sara Roelofs (1627-1693), die opgroeide op een bouwerij in het vrij afgelegen Rensselaerswijck (het huidige Albany, ten noorden van New York), waar geregeld indianen over de vloer kwamen. Zo leerde zij als kind zowel Mohawks als het sterk daarvan verschillende Mohikaans.

Later vestigde zij zich in Nieuw-Amsterdam en verkeerde daar in de betere kringen. In de vroege jaren 1660 trad zij bij verscheidene gelegenheden op als tolk voor Peter Stuyvesant, de laatste gouverneur van Nieuw-Nederland voordat de Engelsen in 1664 de kolonie inlijfden.

De aanwezigheid van de WIC in Brazilië duurde nog korter dan die in Noord-Amerika, slechts een goede twintig jaar, maar ze was veel intensiever omdat ze beoogde de kolonie aan Portugal, op dat moment onder één koningskroon met Spanje verenigd, te ontworstelen. Na een eerste mislukte poging in 1624 kreeg de WIC in 1630 vaste voet aan de grond in Recife en omstreken, in het noordoosten van Brazilië. Het gebied bleef in Nederlandse handen tot 1654. Om de Portugezen het hoofd te bieden, zocht en vond de WIC steun bij anti-Portugees gezinde indianen. Reeds in 1624 had een dozijn vooraanstaande Potiguars besloten met de terugkerende vloot mee naar de Republiek te reizen, allicht om de alliantie met de Hollanders te bezegelen. Twee van hen, Pieter Poty (1608-1650) en Antonio Paraupaba (?-1656), bleven als bemiddelaars de Nederlandse zaak tot het einde trouw.

De groep Potiguars bracht op kosten van de WIC vijf jaar in de Republiek door. Van Poty en Paraupaba is bekend dat ze Nederlands leerden spreken én schrijven, en tot het calvinisme overgingen. Ze bevonden zich in 1630 aan boord van één van de 67 WIC-schepen die de invasie van Recife inzetten, en traden de jaren daarna bij de inheemse bevolking op als tolk en propagandist voor de Nederlandse belangen. In 1644 reisde Paraupaba een tweede keer naar de Republiek, waar hij met het WIC-bestuur en de Staten-Generaal onderhandelde over de rechten van de Braziliaanse indianen onder Nederlands bestuur. Binnen het jaar was hij alweer in Brazilië. Voor zowel Poty als Paraupaba was het einde bitter. Poty werd in 1649 door de Portugezen gevangen genomen, een tijdlang in ellendige omstandigheden opgesloten en ten slotte op een schip naar Portugal gezet. Hij stierf op zee. Paraupaba stapte, met zijn vrouw en kinderen, na de overgave van Recife begin 1654 nogmaals op een schip naar de Republiek – zijn derde reis – en petitioneerde daar tot twee keer toe de Nederlandse overheid om de in Brazilië achtergebleven Potiguars hulp te bieden. Hij kreeg geen gehoor. Voor de hoogmogende heren was het Braziliaanse avontuur voorbij. Paraupaba overleed twee jaar later. Hoe het zijn vrouw en kinderen verder verging, is niet bekend.

Waar Poty and Paraupaba vrij uitzonderlijke voorbeelden zijn van inheemsen die de Nederlandse kant kozen, is de uit Duitsland afkomstige Jakob Rabe (?-1646) een Europeaan 'gone native'. Rabe was in WIC-dienst in Brazilië, had een Indiaanse vrouw en werd in 1642 door de WIC aangesteld als verbindingsman met de krijgshaftige maar moeilijk te controleren Tarairius, die in het binnenland buiten het bereik van de Europeanen woonden en hun eigen taal spraken. Rabe lijkt door de Tarairius als één van hen te zijn aanvaard en deelgenomen te hebben aan hun rooftochten, ook tegen Portugese kolonisten in WIC-gebied. In 1646 werd hij op aanstichten van een WIC-officier vermoord. Toen Caspar Barlaeus in 1647 zijn relaas over het optreden van graaf Johan Maurits in Brazilië in druk gaf, steunde hij voor zijn etnografische hoofdstuk over de 'Tapuyas' (in feite de Tarairius) op gegevens die Rabe de WIC had bezorgd.

Cornelis Haga in Constantinopel: De Groot 1978; het citaat van Haga over Abraham Cormano: Heeringa & Nanninga 1910-1964, deel I, 406. Tolken in Nieuw-Nederland: Feister 1973; Frijhoff 1995, 627; Hagedorn 1995; Meuwese 2003. Over Harmen Meyndertsz van den Bogaerts intercultureel falen en zijn Mohawkse woordenlijst: Gehring & Starna 1988, 13, 52-63. Pieter Poty en Antonio Paraupaba: Gonsalves de Mello 2001, 25-38; Meuwese 2003 en 2012; over Pieter Poty ook Meuwese 2014. Jakob Rabe: Meuwese 2005. Caspar Barlaeus over de Tapuyas: Van Baerle 2011, 242-250.

2 Confessie en consolidatie

Vertalen als missie

Nederlandse zendelingen overzee verrichtten hun bekeringswerk doorgaans in de inheemse talen. Voorstellen om die bevolkingen Nederlands bij te brengen door hen zo mogelijk te dwingen hun kinderen naar Nederlandstalige kostscholen te sturen, lijken weinig of geen gehoor te hebben gevonden. Overheidssteun voor het overzeese zendingswerk werd herhaaldelijk bepleit,

bijvoorbeeld door de predikanten Justus Heurnius in 1618 en Willem Teellinck in 1624, maar het enige concrete resultaat was het Seminarium Indicum dat in Leiden in 1623 werd geopend en tien jaar later alweer gesloten. Overigens kwam de oprichting van het Seminarium Indicum een jaar nadat in Rome de congregatie De Propaganda Fide in het leven was geroepen ter coördinatie van de katholieke missie wereldwijd. Dit orgaan schonk de wereld ook het moderne woord 'propaganda'.

Het zeventiende-eeuwse missie- en zendingswerk overzee kende een voorloper in de naar zijn vaderstad Gent genoemde Pedro de Gante (ca. 1480-1572), ook Pedro de Mura geheten, mogelijk naar een familienaam als Van de Moere. Reeds in 1523 voer deze franciscan als een van de allereerste missionarissen van Spanje naar Mexico, waar hij Nahuatl leerde, vol overgave meedeed aan de vernietiging van Azteekse cultuurgoed en christelijke scholen oprichtte voor kinderen van de inheemse elite. Zijn *Catecismo en pictogramas* (1527-1529) liet woorden geheel achterwege maar drukte geloofspunten uit door middel van getekende strips die zowel Europese als Azteekse elementen bevatten en bij het bekeringswerk mondeling werden toegelicht. De techniek bleef in heel Centraal-Amerika nog tot in de achttiende eeuw in gebruik. Een catechismus die hij twintig jaar later samenstelde, transcribeerde het Nahuatl met Latijnse letters. Nog eens een goede twintig jaar later, in 1569, bracht hij een schoolboek uit in het Spaans, Latijn en getranscribeerd Nahuatl. De drie opeenvolgende boeken laten zien hoezeer het koloniale bewind in Mexico de inheemse taal en cultuur naar de marge verdrong en daarbij, behalve militaire dwang, ook onderwijs en kerstening inzette.

Fragment uit de Catecismo en pictogramas (1527-1529) van Pedro de Gante. De acht pictogrammen beelden, van links naar rechts, de eerste regels van het Onze Vader uit ('Onze Vader, die in de hemelen zijt, geheiligd zij uw naam, uw rijk kome') en laten zich als volgt begrijpen: (1) Onze vader, (2) gezeten op uw hemelse troon (3) in de hemel, (4) spreken wij eerbiedig (5) uw naam. (6) Laat afdalen (7) uw vorstelijke macht (8) op aarde. Pictogram (5) verbeeldt de inscriptie INRI (voor: Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum) die op Christus' kruis zou zijn gespijkerd. Pictogram (6) stelt een trap voor. In pictogram (8) betekent de hand zoveel als 'aldus geschiede, zo zij het, amen'. Bron: Biblioteca digital hispánica, Biblioteca Nacional, Madrid.

In de Oost droegen Nederlandse predikanten de christelijke boodschap uit in de daar meest gangbare talen, Maleis en Portugees. Dat leidde tot vertalingen bestemd voor de inheemse bevolking, aanvankelijk in de vorm van tweetalige taalleerboekjes, spoedig ook van Bijbelboeken. De koopman Albert Cornelisz Ruyl (?-?) had het evangelie van Matteüs naar eigen zeggen al in 1612 in het Maleis bewerkt, op basis van de Deux-Aesbijbel; de oudst bekende druk verscheen in Amsterdam in 1638. Uiteindelijk zouden Ruyl en zijn collega Jan van Hasel (?-?) ieder twee evangeliën in het Maleis omzetten. De predikant Justus Heurnius (1587-1652), die van 1624 tot 1639 in de Oost verbleef, herzag deze versies na zijn terugkeer in het vaderland. Heurnius bezorgde ook een tweetalige Nederlands-Maleise editie van de psalmen (1652), met vertalingen van hemzelf en van Van Hasel. Tijdens zijn jaren in Batavia maakte hij tevens met de hulp van een Chinees uit Macau een Chinese vertaling van een aantal gereformeerde basisteksten.

Reeds in 1621 had Sebastiaan Danckaerts (1593-1634), die op Amboina in zowel het Maleis als het Nederlands preekte, erop gewezen dat zendelingen de plaatselijk talen moesten beheersen als zij zielen wilden winnen. Nergens in de Oost werd dit principe zo energiek toegepast als op Formosa (het huidige Taiwan), dat van 1624 tot 1662 goeddeels onder VOC-controle stond. Doordat de oorspronkelijke bevolking van Formosa uit kleine, vaak met elkaar in oorlog verkerende gemeenschappen bestond, konden afzonderlijke dorpen zich van Nederlandse steun verzekeren door tot het christendom over te gaan. Daar speelden de zendelingen met veel succes op in.

Robertus Junius (1606-1655), die nog aan het Seminarium Indicum gestudeerd had en van 1629 tot 1643 op Formosa diende, meldde dat hij geregeld voor honderden dorpelingen preekte. Zijn catechismus (1645) hing Junius op aan de denkwereld van de inheemse bevolking – een vorm van acculturatie waar zijn opvolgers weinig voor voelden. Met de catechismus die Daniel Gravius (1616-1681) in 1662 liet verschijnen, konden schoolmeesters zowel de kennis van het Nederlands als de kerstening van de Formosanen bevorderen. Aan de Nederlandse aanwezigheid op Formosa kwam echter in datzelfde jaar 1662 een abrupt einde toen een Chinese invasie het belangrijkste voc-fort wegvaagde.

Katholieke geestelijken uit de Spaanse Nederlanden raakten uiteraard ook betrokken bij missiewerk, maar ze opereerden dan onder Spaans of Portugees patronaat. In de Spaanse Nederlanden zelf bracht de overzeese missie vertaalactiviteit teweeg doordat vooral de jezuïeten hun scholen gebruikten om gevorderde studenten missierapporten te laten vertalen. Een voorbeeld uit vele: in 1611 verscheen in Antwerpen een Latijnse versie van missionarisbrieven van de Portugese jezuïet João Rodrigues uit Japan en zijn Italiaanse collega Matteo Ricci uit China. De twaalf vertalers kwamen uit de hoogste klassen van het plaatselijke jezuïetencollege, waar op dat moment de bekende apologeet en emblemata-auteur Hermannus Hugo leraar was. Vertaling diende hier als schooloefening, morele vorming, rekruteringsinstrument en politieke propaganda tegelijk.

De politieke en religieuze tegenstellingen die de Nederlanden vrijwel de hele zestiende eeuw door hadden verscheurd, hadden kort voor 1600 een territoriaal karakter gekregen door de scheiding tussen de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën in het noorden en de Spaanse Nederlanden in het zuiden. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw namen de vooruitzichten op een hereniging zienderogen af en werd de scheiding van lieverlee als onomkeerbaar ervaren. In confessionele termen was het tegen 1620 voor iedereen duidelijk dat in beide kampen de harde lijn gewonnen had: de contraremonstranten in het noorden, in het zuiden de contrareformatie.

Voor de jezuïeten was ook de Republiek missiegebied, grotendeels bevolkt door van Rome afgedwaalde schapen. Tegen 1630 waren er bijna vijftig missionarissen werkzaam, de meesten clandestien; in de jaren 1650 groeide hun aantal tot bijna honderd. Hun arbeid laafde zich aan de rijke controverseliteratuur die aan beide kanten van de confessionele scheiding in druk verscheen. Voor zover deze literatuur voer voor theologen was, kon men zich tot het Latijn beperken, maar aangezien de polemieken vaak de publieke mening en de twijfelende privépersoon wilden beïnvloeden, verschenen ook talrijke vertalingen. Disputen die in het openbaar plaatsvonden, waren op de moedertaal aangewezen. Bij de controverseconferenties waarvoor de jezuïet Joannes van Gouda tussen 1616 en 1630 in Brussel grote menigten trok, was ten behoeve van Nederlandsonkundige toehoorders zelfs een tolk geregeld, vermoedelijk voor vertaling in het Frans.

Opvallend in de drukke religieuze polemieken tussen noord en zuid in de eerste helft van de zeventiende eeuw was dat in het zuiden de overheid zich rechtstreeks mengde in de propagandastryd, die daardoor al gauw een internationale dimensie kreeg. In dit kader moesten vertalingen bijdragen aan een politiek die van de Spaanse Nederlanden een contrareformatoerisch bastion in Europa wilde maken. Een goed beeld hiervan geven de boekjes over de mirakels in Scherpenheuvel en Halle (bij Brussel).

Deze beide stadjes, waar zich wonderlijke gebeurtenissen zouden hebben voorgedaan die aan de tussenkomst van de Maagd Maria werden toegeschreven, ontwikkelden zich kort na 1600 tot populaire bedevaartsoorden met een grote symbolische betekenis. De aartshertogen Albrecht en Isabella baden er geregeld. Eind 1603 verzocht de aartsbisschop van Mechelen de Brusselse stadssecretaris Philips Numan om getuigenissen over Scherpenheuvel in een boek bijeen te brengen. Numan publiceerde zijn documentenverzameling in 1604, tegelijk in het Nederlands en het Frans. De bisschop van Antwerpen maakte er een gedeeltelijke vertaling in het Latijn van en stuurde die naar de befaamde humanist Justus Lipsius in Leuven. Diens vertaling, opgedragen aan de Infante Isabella, verscheen in 1605. Spaanse en Engelse versies volgden een jaar later, de eerste door César Clemente, kapelaan van de aartshertogen, de tweede door Robert Chambers, biechtvader van de Engelse benedictinessen in Brussel.

Intussen had Lipsius in 1604, in het Latijn, een verzameling getuigenissen over de mirakels in Halle uitgebracht, *Diva Virgo Hallensis*, opgedragen aan de aartsbisschop van Kamerijk (Cambrai). Misschien wilde hij hiermee zijn trouw aan de moederkerk bewijzen, hij had immers elf jaar lang aan de onverdacht calvinistische universiteit van Leiden gedoopt en had die stad in 1590 met stille trom verlaten. Een Franse versie van *Diva Virgo Hallensis*, door Louis du Gardin de Mortaigne, verscheen in 1605. In het voorjaar van 1605 was echter, onverwacht, in Delft ook een Nederlandse vertaling uitgekomen, van de hand van de predikant Aelbrecht van Oosterwijck (?-1616). Deze volgde de tekst van Lipsius vrij nauw maar omlauwerde iedere bladzij met honende randopmerkingen over de renegaat Lipsius en al het paapse bijgeloof. Dat was uiteraard een slag in het gezicht die om een tegenvertaling schreeuwde. Philips Numan, die toch al in de materie was ingewerkt, had in het najaar van 1605 zijn versie gereed, al verscheen ze om onbekende redenen pas in 1607. De vertaling zelf verschilde nauwelijks van die van Van Oosterwijck, maar in zijn enige vertalersnoot in de marge haalde Numan een persoonlijke herinnering op die Lipsius' verhaal beaamde.

Binnen enkele jaren tijd kwamen zodoende van twee bescheiden mirakelboekjes versies in vijf talen op de markt. Wereldlijke en kerkelijke prominenten waren bij de productie betrokken. De stok in de wielen was de Delftse vertaling, die prompt werd beantwoord. Numan bleef zijn boekje over Scherpenheuvel nog jarenlang aanvullen en bijwerken. Lipsius' *Diva Virgo Hallensis* bereikte het beoogde internationale publiek maar kreeg felle aanvallen te verduren. Sommige hiervan werden ook weer in het Nederlands vertaald en lokten Nederlands en Latijns tegenweer uit.

Heurnius' pleidooi voor overheidssteun aan zendingswerk: Callenbach 1897, 51-83; dat van Willem Teellinck: Frijhoff 1995, 498. Voorstellen om inheemse kinderen naar Nederlandstalige kostscholen te sturen: Gonsalves de Mello 2001, 217. Over Pedro de Gante: Yunes Vincke 2014; de lezing van het Onze Vader in pictogrammen *ibid.*, 221-228. De zending in de Oost: Schutte 2002. Maleis en Portugees als voertalen voor de zending in de Oost: Groeneboer 1993: 32. De Bijbelvertalingen van Albert Cornelisz Ruyl, Jan van Hasel en Justus Heurnius: Groeneboer 1993, 33-42; over Heurnius ook Callenbach 1897 en Kuiper 2005. De zending op Formosa: Blussé 2002. De Latijnse vertaling van missionarisbrieven in het Antwerps jezuietencollege: Rodrigues & Ricci 1611. Jezuietenmissionarissen in de Republiek omstreeks 1630: Begheyn 2014, 28; Van Gennip 2014, 20. Tolken bij de conferenties van Joannes van Gouda in Brussel: Van Gennip 2014, 110. Over de mirakelboeken van Philips Numan en Justus Lipsius: De Landsheer 2004 en 2012. De vertalingen van deze boeken: Hermans 2015. Numan beaamt Lipsius' verhaal: Lipsius 1607, 38. Edities van Numans boek over Scherpenheuvel: Bowen 2008, 90-99, 163-304. Reacties op Lipsius' *Diva Virgo Hallensis*: Hermans 2015, 130. De context van deze polemieken: Stronks 2012.

Mirakels in Halle

In het begin van de zeventiende eeuw was Halle een klein stadje enkele kilometers ten zuidwesten van Brussel. In de kerk van Halle stond – en staat vandaag nog – in een zijkapel een beeld van Maria, de Moeder Gods. Door de miraculeuze kracht die katholieke gelovigen aan de tussenkomsten van de Heilige Maagd toeschreven, werd Halle een bedevaartsoord.

Het waren niet de geringsten die haar hulp kwamen inroepen. Aartshertog Albrecht had bij het beeld gebeden op 10 februari 1596, de dag voor zijn intrede in Brussel als de nieuwe gouverneur-generaal der Nederlanden. In juni 1598 had hij er zijn kardinaalshoed op het altaar gedeponerd om zich vrij te maken voor zijn huwelijk met de Infante Isabella, de dochter van Filips II. In september, op weg naar Spanje om zijn bruid op te halen, deed hij opnieuw de kerk van Halle aan. Een jaar later bad het echtpaar er voor zij de hoofdstad binnenreden.

De befaamde Leuvense humanist en hoogleraar Justus Lipsius (1547-1606) knielde voor het Mariabeeld in 1601, in 1602 en nogmaals in 1604. Zijn Latijnse boekje *Diva Virgo Hallensis*, over de talrijke mirakels geschied door toedoen van de Heilige Maagd van Halle, was toen al klaar. Hij had het naar eigen zeggen in tien dagen geschreven, afwisselend in proza en verzen, in de gedrongen, aan Tacitus ontleende stijl waar hij bekend om stond. In augustus 1604 stuurde de Plantijnse uitgeverij presentexamplaren naar vrienden en relaties.

Reeds in het voorjaar van 1605 verscheen in Delft een Nederlandse versie, getekend Æ.V.O. ofwel Albertus van Oosterwijck (?-1616), een rechtzinnige predikant. De vertaling was voorzien van talrijke noten in de marge die met de Mariaverering de spot dreven en de grote Lipsius door het slijk haalden. Die onbeschaamdheid maakte een katholieke tegenvertaling noodzakelijk. Daarvoor werd de Brusselse stadssecretaris Philips Numan (1550-1627) aangezocht, want die had net een boekje uitgebracht over Scherpenheuvel, het

Maria-bedevoortsoord in opkomst. Numans versie was in september 1605 gereed maar zou pas in 1607 verschijnen.

Hoewel de beide vertalingen in ideologisch opzicht elkaars tegenpool waren, verschilden ze nauwelijks van elkaar. Het verschil zat in de omkadering. Van Oosterwijck leverde een uitvoerige en vijandige inleiding, honende marginalia op iedere bladzijde en een omstandig nawerk waarin met nog andere mirakelboekjes de draak werd gestoken. Numan voorzag zijn versie van een gematigd gehouden vooroord en liet Lipsius verder zo goed als ongestoord aan het woord. Het merkwaardige is nu dat ieder van de drie schrijvers – Lipsius, Van Oosterwijck en Numan – ongedwongen, en ieder op zijn eigen manier, een strikt persoonlijke herinnering aan zijn relaas toevoegde.

Eerst Lipsius. Hoofdstuk 33 van *Diva Virgo Hallensis* gaat over mirakels van recente datum. Een ervan betreft de Engelsman Anthony Chamber, die als luitenant in het regiment van William Stanley diende en zich in 1595 toevallig in Spa bevond op het ogenblik dat een detachement Staatse ruitery het stadje onverhoeds aanviel, de inwoners beroofde en een aantal van hen gevankelijk wegvoerde. Doordat Stanleys regiment toentertijd aan de kant van de Spaanse koning streed, liep Chamber uiteraard groot gevaar. Hij bleef echter gespaard doordat Maria hem op mirakuleuze wijze voor de vijand onzichtbaar maakte. Tussen haakjes voegt Lipsius bij de vermelding van de aanval toe: ‘memini, & pars periculi eram’, door Van Oosterwijck vertaald als: ‘Ick bint’ indachtich, ende was int selve perijckel’ en door Numan als: ‘soo my wel gedenct, want ick mede int peryckel was.’

De Staatse aanval op Spa dateerde van juli 1595 en Lipsius was inderdaad zelf ter plekke, zoals hij schrijft. Hij bracht de zomervakantie in Spa door, vergezeld van zijn collega, de Leuvense theoloog Leonardus Lessius. De twee wisten de rebellen te ontlopen door inderhaast over enige muurtjes en afrasteringen te springen en zich uit de voeten te maken. In verscheidene kort daarna geschreven brieven beroemde Lipsius zich op zijn heldendaad.

Van Oosterwijck voegt aan dezelfde passage een marginale noot van een heel andere aard toe. Bij de vermelding dat Anthony Chamber onder Stanley diende, voorziet hij deze laatste naam van de verachtelijke opmerking: ‘Dien schandigen Verrader.’

Hij had daar een goede reden voor. William Stanley (1548-1630) had zich in 1586 met zijn eigen regiment bij de graaf van Leicester gevoegd om de Opstand te steunen. Hij onderscheidde zich bij de strijd om Zutphen in september van dat jaar en werd een maand later tot gouverneur van Deventer benoemd. In januari 1587 gaf hij deze stad echter zonder slag of stoot in handen van het Spaanse leger en liep hij, met een groot deel van zijn regiment, naar de vijand over. Zijn latere jaren bracht hij door onder de katholieke Engelse ballingen in de Spaanse Nederlanden. In het noorden was Stanleys verraad welbekend, maar als we bedenken dat Albertus van Oosterwijck uitgerekend uit Deventer afkomstig was en daar van 1598 tot 1602 als predikant verbleef, krijgt zijn hatelijke opmerking een heel persoonlijk accent.

Philips Numans versie stelt het zonder vertalersnoten, met één uitzondering. Die staat in het zevende hoofdstuk, dat handelt over mirakels uit de jaren tussen 1577 en 1585, toen Brussel een calvinistisch bewind kende terwijl het nabijgelegen Halle katholiek gebleven was. Op twee opeenvolgende dagen, 9 en 10 juli 1580, deden calvinistische troepen uit Brussel vergeefse pogingen het stadje Halle te overmeesteren. Onder de aanvallers bevond zich een soldaat, Jan Zwijsck geheten, die verkondigde dat hij, als Halle eenmaal ingenomen was, in de kerk de neus van Maria zou afsnijden. Dat voornemen moet de Heilige Maagd misnoegd hebben want zij zorgde ervoor – en dit is het mirakel – dat een kogel Jan Zwijsck in het gezicht trof en daarbij zijn neus wegsloeg. Later graptten de soldaten onder elkaar dat ze de ongelukkige Zwijsck naar Halle zouden sturen om zijn neus terug te halen. Op dit punt aangekomen voegt Numan zijn eigen noot toe:

Dit es te Bruessel over al genoegh bekent, ende openbaer, hebbende die Oversetter deser, doen tertyd binnen Bruessele wesende die gheschiedenisse van desen soldaet van verscheyden persoonen verstaen, ende worde de voors. soldaet inder voors. stadt onder die van den garnisoene ghemeynlyck (by spot ende geckinghe om zyns roemens wille) ghenoeemt onse lieve Vrouwe van Halle.

In 1580 was Numan inderdaad in Brussel. Zijn opmerking was erop gericht de historische authenticiteit van Lipsius’ verhaal te versterken. In het voorgaande hoofdstuk had Lipsius al aangegeven dat hij brieven van Maximiliaan van Oostenrijk uit 1489 persoonlijk had gezien omdat ze hem waren getoond door Karel van Croÿ, hertog van Aarschot. Als loyaal vertaler deed Numan daar in het zevende hoofdstuk uit eigen beweging een schepje bovenop.

Geloofsbeleving en veelvertalers

Sommige auteurs werden vanuit verschillende religieuze invalshoeken gelezen en vertaald. Dit was het geval met Thomas a Kempis, wiens *De imitatione Christi* (Over de navolging van Christus) uit de eerste helft van de vijftiende eeuw dicht bij de introverte spiritualiteit van de Moderne Devotie stond en zowel protestanten als katholieken aansprak. Het werk was in heel Europa buitengewoon populair. Het vierde boek van de *Imitatio Christi* was echter omstreden omdat het over de eucharistie handelde. Protestanten wezen dit vierde boek als niet authentiek van de hand.

In 1563 had de door Coornhert bewonderde Sebastian Castellio een bewerking van de *Imitatio* in klassiek humanistisch Latijn bezorgd die slechts de eerste drie boeken weergaf en door katholieken als ketters werd verworpen. Aubertus Miraeus, secretaris van de bisschop van Antwerpen, sprak in 1609 van een 'gecastreerde' versie. Toch was er van Castellio's bewerking al na enkele jaren een Nederlandse versie verschenen. De gecanoniseerde katholieke vertaling, met inbegrip van boek vier, werd die 'in Brabants-Duyts' van Nicolaus van Winghe uit 1548. Een latere editie van deze vertaling, uit 1628, bevatte een dringende waarschuwing tegen de 'vervalsing' van Castellio en de Nederlandse versie daarvan, die dus mogelijk nog in omloop was.

Het gereformeerde antwoord op Van Winghe verscheen in Den Haag in 1644 als de *Navolginge Christi* van de advocaat Cornelis Boey (1611-1665), die zijn voorganger gispde om zijn Brabantse 'onbesnede woorden' en andere 'misstellingen'. Boeys vertaling bevatte uiteraard slechts de eerste drie boeken. Latere edities kregen van de voorman van de Nadere Reformatie Gisbertus Voetius de verzekering mee dat het boek 'geen Paepsche leere' bevatte. In beide kampen werden de rivaliserende vertalingen herhaaldelijk herdrukt.

In Rome produceerden de persen van de congregatie De Propaganda Fide in 1663 een Arabische vertaling van *De imitatione Christi* van de hand van Petrus Golius (1597-1672), jongere broer van de beroemde Leidse oriëntalist Jacobus Golius. Anders dan Jacobus was Petrus in Antwerpen opgegroeid, katholiek geworden en tot de ongeschoeide karmelieten toegetreden met als ordenaam Celestinus a Sancta Liduina. In 1639 was hij als missionaris naar het Ottomaanse rijk gestuurd, waar hij net zo goed Arabisch leerde als zijn broer. Vanaf 1652 doceerde hij oosterse talen in Rome. Terwijl Jacobus zich in Leiden inzette voor het vertalen van de protestantse Bijbel ten behoeve van het oostelijke Middellandse-Zeegebied, deed Petrus in Rome hetzelfde voor de katholieke Bijbel. Op het persoonlijke vlak onderhielden de broers hartelijke relaties.

Devotionele vertalingen droegen zowel in de Republiek als in de Spaanse Nederlanden bij aan de vorming van onderscheiden identiteiten door het scheppen van contrasterende referentiekaders. Het zichtbaarst gebeurde dit uiteraard in de talrijke polemieken tussen katholieken en calvinisten. Wellicht van groter belang was de rol van vertalingen in het uitdiepen van de persoonlijke geloofsbeleving in noord en zuid door middel van stichtelijke lectuur. Deze geschriften richtten zich weliswaar op de verinnerlijkte 'praktijk der godzaligheid', maar polemieken was nooit ver weg.

De omstreeks het begin van de zeventiende eeuw ontstane Nadere Reformatie beoogde de doorwerking van de reformatie in het dagelijks leven. De beweging beschikte aanvankelijk nauwelijks over teksten van eigen bodem en was aangewezen op vertalingen, vooral van Engels puriteins werk. In geen enkele andere taal werd in de zeventiende eeuw zo veel uit het Engels vertaald. Een van de meest succesrijke boeken werd Everardus Schuttenius' *De practycke ofte oeffenighe der godzaligheydt* (1620), vertaald uit het Engels van Lewis Bayly, dat tot 1688 meer dan dertig drukken beleefde. De meest bedrijvige vertalers waren Vincentius Meusevoet en Johannes Lamotius, samen goed voor zo'n zeventig titels tussen 1598 and 1628. De boeken waren gedrukt op handzaam meeneemformaat, bestemd voor de individuele lezer. Wat de Nadere Reformatie betreft begon pas in de loop van de jaren 1620 de productie van oorspronkelijk Nederlands werk die van vertalingen te evenaren.

Zowel Meusevoet als Lamotius was in Engeland opgegroeid. Meusevoet (ca. 1560-1624) was als kind met zijn ouders van Eeklo naar Norwich uitgeweken en bracht daar ten minste vijftien jaar door. Behalve Engels kende hij voldoende Frans en Latijn om ook uit die talen te vertalen. In 1590 werd hij predikant in Zevenhoven en vanaf 1598 stond hij in Schagen. In die jaren maakte hij deel uit van de kring rond de Amsterdamse uitgever Laurens Jacobsz, waartoe ook andere strenge calvinisten behoorden zoals Jacobus Viverius en Michiel Panneel. De wat oudere Panneel (?-1604) had van 1573 tot 1577 in Norwich gepreekt, waar de jonge Meusevoet hem gezien moet hebben. Meusevoet, Viverius en Panneel waren alle drie betrokken bij de vertaling van een aantal werken van koning Jacobus I (tevens VI van Schotland) die in 1603 in Amsterdam door Cornelis Claesz en Laurens Jacobsz uitgebracht werden. Voor het overgrote deel bewerkte Meusevoet echter devotieele geschriften van Engelse en Schotse puriteinen. Alleen al van het 'puriteins orakel' William Perkins nam hij een dertigtal werken onder handen. Dat Meusevoet niet wars was van enige polemiek, bleek uit zijn omzetting van een Engels relaas over het Buskruitcomplot van 1605 waarin de jezuïeten voor de samenzwering opdraaiden, en van het eveneens anti-jezuïtische *Hoofdstucken der Leer der Iesuïeten* (1609), vertaald uit het Latijn, wat hem overigens op een scheldpartij te staan kwam van de hierboven genoemde Johannes van Gouda.

Johannes Lamotius (ca. 1570-1627) was in Londen geboren en groeide op in de Nederlandse gemeente aldaar. Kort na 1580 verbleef hij in de Nederlanden, eerst in Gent en later als predikant in Kampen en Den Haag, waar hij zowel in het Frans als in het Nederlands preekte. Op 13 mei 1619 begeleidde hij Oldenbarnevelt naar het schavot. Net als Meusevoet trad hij vrijwel uitsluitend als vertaler op. Zo bewerkte hij in goed tien jaar, tussen 1612 en 1623, achttien titels van de Schotse puritein William Cowper. Waar Cowper een tegen de jezuïeten gerichte dialoog aan koning Jacobus had opgedragen, voorzag Lamotius zijn Nederlandse versie van een dedicatie aan prins Maurits. Financieel voer hij zeer wel bij zijn vertalingen.

De zuidelijke tegenhanger van gereformeerde veelvertalers als Meusevoet en Lamotius was Franciscus de Smidt (1567-1659). Over diens leven is weinig bekend. Hij werd geboren in Antwerpen uit welgestelde ouders die de jezuïeten begunstigden, trad tot de orde toe in 1601 en ondertekende de voorwoorden bij zijn vertalingen in het professenhuis van de jezuïeten in Antwerpen. Van zijn oorspronkelijk werk is een vijftal titels bekend. Eén ervan voorzag hij zelf van een Franse versie, terwijl een andere naar eigen zeggen nagevolgd en vertaald was uit geschriften van drie collega-jezuïeten, onder wie Luis de la Puente. Voor het merendeel bestond zijn productie uit vertalingen: achtentwintig titels tussen 1628 en 1658, bijna één per jaar, de meeste uit het Latijn, een paar uit het Frans of Spaans. Vrijwel altijd ging het om devotiewerk van andere jezuïeten. In enkele van zijn opdrachten riep De Smidt de troebelen van de voorbije eeuw in herinnering, in het bijzonder de smadelijke verdrijving van de jezuïeten uit Antwerpen in 1578.

De Smidt behoorde tot een netwerk van jezuïeten-vertalers die allen op een gelijkaardige manier te werk gingen, zodat gesproken mag worden van een bewuste campagne om de waarden van de orde uit te dragen. Zo voltooide hij *Den gheestelycken leydtsman* (1650) van Luis de la Puente na het overlijden van zijn ordegenoot Andreas de Boeye (1571-1650), die zelf, behalve nog een ander boek van De la Puente, een viertal werken van de Spaanse jezuïet Juan Eusebio Nieremberg had vertaald; De Smidt vertaalde later ook nog een boek van Nieremberg. De la Puente vond tussen 1614 en 1639 nog minstens vijf andere vertalers in het Nederlands. Een verkorte versie van zijn zesdelige *Meditaties* was reeds in 1628 omgezet door Arnout Kievit (die anagrammatisch als Turano Vekiti tekende), in 1636 nam Jacobus Susius (Jacob Suys, 1590-1639) het vijfde deel voor zijn rekening en De Smidt vulde dat in 1643 aan met het zesde. In het begin van zijn carrière had De Smidt een zestal boeken van de Duitse jezuïet Hiëronymus Drexelius bewerkt. In de jaren 1640 richtte hij zich op de Fransman Paul de Barry, van wie hij *Dry daghen van Philagia* uitbracht (in 1649, met een privilege uit 1645). Omstreeks dezelfde tijd verscheen De Barry's *Eensaemheydt van Philagia*, vertaald door Guiliam van Aelst (ca. 1585-1645) en na diens overlijden bezorgd door zijn dochter Catharina van Aelst, en kort nadien *De oeffenighen der deugden van Philagia* (1652) omgezet door Guillaume van Aelst SJ (1601-1668).

Meusevoet en Lamotius aan de ene en De Smidt en zijn collega-jezuïeten aan de andere kant preekten uitsluitend voor de eigen gemeente en werkten op die manier twee gescheiden mentaliteiten in de hand. Zoals de Nadere Reformatie haar stempel op de noordelijke Nederlanden drukte, zo boog in de zuidelijke gewesten de aanhoudende stroom meditatieve traktaten en exemplarische heiligenlevens, origineel én vertaald, de culturele identiteit in contrareformatorische zin om.

Over Thomas a Kempis in vertaling: Von Habsburg 2011; Frijhoff & Spies 1999, 367. Aubertus Miraeus over de 'gecastreerde' versie van Castellio: Miraeus 1609, 55 ('*pridem ausus est castrare quarto de SS. Eucharistia libro*'). De vertaling van Nicolaus van Winghe: Thomas a Kempis 1628; de 'Waerschouwinghe tot den Leser van eenen vervalschten druck van dit Boecxken' is ondertekend met H.V.R., d.i. Heribertus van Rosweyde. Cornelis Boey over Nicolaus van Winghe: Thomas a Kempis 1644, 'd'Oversetter tot den Christelijcken Leser', s.p.; de 'getuygenisse' van Gisbertus Voetius in de editie 1660. Over de vertaling van Boey: Heijting 1997, 287. Over Petrus Golius: Allard 1885; Touber 2018.

Over piëtistische vertalingen: Op 't Hof 1987 en 1995; Pettegree & Der Weduwen 2019, 135-140. Bibliografische gegevens over puriteinse auteurs in vertaling: Van der Haar 1980; Schoneveld 1983, 167-245. Geen enkele andere taal met zo veel vertalingen uit het Engels: Burke 2005, 17. De populariteit van Lewis Bayly in vertaling: Op 't Hof 1995, 91; Heijting 1997. Over Vincentius Meusevoet: Op 't Hof 1987, 441-455; Frijhoff 1995, 159-174; Stilma 2005, 39-47. De vertaling van de geschriften van Jacobus I: Stilma 2005. De aanval van Johannes van Gouda op Meusevoet: Van Gennip 2014, 118. Jezuiëten als vertalers: Burke 2005a, 13 en 2007, 15. Antwerpen en contrareformatorische polemiek: Arblaster 2004. Over Franciscus de Smidt: Van Duinkerken 1932. Guilliam van Aelst en Guillaume van Aelst: Stracke 1928.

De Statenvertaling

Op het Nieuwe Testament van Jan Utenhove na, waren alle zestiende-eeuwse Nederlandse Bijbels vertalingen van vertalingen. De hele Bijbel rechtstreeks uit de grondtalen omzetten, vereiste zo ontzagwekkend veel moeite en kennis dat de overheid besloot zich met de zaak te bemoeien. In 1587 richtten de Staten-Generaal een verzoek tot vertaling aan Philip van Marnix van Sint-Aldegonde, die toezegde. Hij beschikte over het benodigde talenpakket en was politiek op een zijspoor geraakt nadat hij in 1585 als burgemeester van Antwerpen de stad aan Farnese had overgegeven. Hij had dus ook tijd, en bedong dat hij voor zijn vertaalwerk beter betaald zou krijgen dan de best betaalde hoogleraar in Leiden. Marnix maakte een begin, maar voor hij goed en wel op dreef raakte, overleed hij. De jaren daarna lag de onderneming stil. Na de ondertekening van het Twaalfjarig Bestand in 1609 namen de theologische ruzies tussen remonstranten en contraremonstranten in hevigheid toe, zodat er aan een nieuwe vertaling niet te denken viel.

De Synode van Dordrecht in 1618-1619 beslechtte het theologisch conflict ten voordele van de contraremonstranten, de rechtzinnigen dus. Daarmee lag de weg naar de zo lang verhoopte nieuwe Bijbelvertaling open. Reeds in de eerste weken van de synode kwam het onderwerp aan de orde. Hoewel een deputatie van boekdrukkers liet weten dat er nog tachtigduizend onverkochte Bijbels in 's lands winkels lagen, werd besloten tot het maken van een nieuwe vertaling uit de grondtalen. De synode stelde ook de vertaalprincipes vast. Deze waren vergelijkbaar met die van Utenhove, maar wat gematigder. De vertaling moest zo woordelijk zijn als het Nederlandse taaleigen kon verdragen, inclusief de weergave van Hebreeuwse of Griekse idiomatische uitdrukkingen waar mogelijk, en waar dat niet kon moest de letterlijke vertaling alsnog in de marge. De aanspreekvorm 'du', waaraan Utenhove en Marnix zo verknocht waren geweest, sneuvelde ten voordele van het gangbare 'ghy'. De tekst diende transparant te zijn als vertaling: waar het Nederlands extra woorden nodig had, zouden die tussen rechte haken en cursief gedrukt verschijnen. Van woorden die in de grondtaal verschillende betekenissen konden hebben, moesten de alternatieve vertalingen in de kantlijn vermeld worden. Die strikte letterlijkheid was een uiting van respect. Wat de apocriefe boeken aanging, die hoorden er volgens de synode wel bij, maar de vertalers hoefden het er niet zo nauw mee te nemen aangezien het hier slechts mensenwerk en niet het Woord Gods betrof. Dat de vertaling een collectieve onderneming moest worden, stond van meet af aan vast. De synode stelde zes vertalers aan, drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament, alsmede een team revisoren. Met financiële steun van de Staten-Generaal zouden de vertalers zich voor het project kunnen vrijmaken.

Het duurde nog verscheidene jaren, tot 1625, eer de overheid met de nodige geldmiddelen over de brug kwam en het eigenlijke vertaalwerk kon beginnen. Twee van de door de synode benoemde vertalers waren intussen overleden en vervangen. Uiteindelijk vertaalden Johannes Bogerman (1576-1637), Willem Baudartius (1565-1640) en Gerson Bucerus (ca. 1565-1631) het Oude Testament, en Jacobus Rolandus (1562-1632), Festus Hommius (1576-1642) en Antonius Walaeus (1573-1639) het Nieuwe. Allen waren terdege thuis in de betreffende talen en stonden theologisch recht in hun schoenen. Zij gingen buitengewoon zorgvuldig te werk en ook de revisoren droegen hun steentje bij. Bucerus en Rolandus overleden voor het werk helemaal klaar was, hun collega's volbrachten de taak. In 1637 kregen de Staten-Generaal de eerste exemplaren aangeboden.

De vertaling paste de principes toe die de synode had vastgesteld en zo kreeg de Statenvertaling haar unieke karakter. Sommige van de noten laten zien hoeveel zorg de vertalers en revisoren aan de tekst besteedden. Zo verscheen bij Jona 4:6, 'Ende de HEERE Godt beschickte eenen wonderboom' een marginale noot met informatie over deze boom en de verschillende benamingen ervan, inclusief een verwijzing naar het *Cruijde-boeck* van Rembert Dodoens uit 1554. Een merkteken van nationale verzoening werd de Statenvertaling echter niet. Geregeld bevatten de kanttekeningen leerstellige interpretaties in contraremonstrantse zin, bijvoorbeeld over de voorbeschikking. Bij Hooglied 8:6, 'want de liefde is sterk als de dood', had een noot in de Deux-Aesbijbel uitgelegd dat dit vers ging over de liefde 'die Godt gheeft, ende ons oock betoont in alle zijn weldaden', maar volgens de toelichting in de Statenvertaling betrof het vers uitsluitend 'de liefde van Christus tot Zijne kerk en uitverkorenen'.

De Statenbijbel raakte spoedig ingeburgerd. Binnen een generatie was hij overal in de Republiek in gebruik. Voor velen wás dit de Bijbel. Ook remonstranten erkenden de kwaliteit van de vertaling, al bleven de dogmatische kanttekeningen hun een doorn in het oog. Sommige literatoren, zoals Jacob Westerbaen, vonden de vertaling te stroef. In de Spaanse Nederlanden meende de polemist Arnout van Geluwe talloze fouten in de Statenvertaling te kunnen aanwijzen, maar aangezien hij geen van de beide oorspronkelijke Bijbeltalen en zelfs geen Latijn machtig was, had zijn kritiek weinig om het lijf.

Cultuurhistorisch gezien werd de Statenbijbel, een *vertaling* dus, het belangrijkste boek in de Nederlandse taal. Zijn politieke en symbolische belang ontleende hij aan de samenwerking bij de totstandkoming ervan tussen de publieke kerk en de hoogste bestuursorganen van het land. Door zijn ruime verspreiding droeg hij in sterke mate bij aan de standaardisering van het Nederlands. Vooral echter bevorderde de Statenbijbel, als uniek gezaghebbend referentiepunt, een nationaal eenheidsgevoel.

Met dat al had de verfijnde zorg waarmee de vertalers en revisoren de tekst omringden ook onverwachte gevolgen. De annotaties en variantvertalingen lieten zien dat Gods woord niet altijd eenduidig was en dat men bij de interpretatie ervan aangewezen bleef op de specifieke aard van de grondtalen. Zo werkte hun filologische ijver ook destabiliserend op de Bijbeltekst, die klaarblijkelijk van verwoording in mensentaal afhing. Later in de eeuw zouden Lodewijk Meijer en Spinoza daar verregaande conclusies uit trekken.

Over de Statenbijbel: De Bruin 1993; Van Miert 2015. De betaling voor Marnix' vertaalwerk: De Bruin 1993, 211. De Synode van Dordt over de Bijbelvertaling: Donner & Van den Hoorn 1987, 18-23. Uitgevers op de Synode over onverkochte Bijbels in de winkels: De Bruin 1993, 241. De marginale noot bij Jona 4:6: Van Miert 2015, 424-425. De aantekeningen bij Hooglied 8:6: Van Miert 2015, 433-434; het citaat uit de Deux-Aesbijbel: Bijbel 1587, fol. 245v; het citaat uit de Statenvertaling (Bijbel 1657) komt uit de online editie, <http://statenvertaling.nl/index.html>. Over Arnout van Geluwes kritiek en beperkte talenkennis: Snellaert 1855; Harline 2016, 275. De destabilisering van de Bijbeltekst: Van Miert 2015, 436-437.

Psalmvertaling en vertaalkritiek

De psalmen waren onder gereformeerden altijd al een geliefd Bijbelboek. De Statenvertaling gaf een stimulans aan nieuwe Nederlandse bewerkingen zowel van de complete als van afzonderlijke psalmen. Waar bijvoorbeeld van psalm 130 in de tweede helft van de zestiende eeuw acht vertalingen waren verschenen, werden dat er zesentwintig tussen 1637 en 1700; alleen al in de

twintig jaar na de publicatie van de Statenbijbel verschenen er elf versies. In 1686 was Hendrik Ghysen in staat een amalgaam uit te brengen waarin hij de volgens hem beste regels uit zeventien verschillende bewerkingen bijeen sprokkelde tot een nieuw geheel. Bij iedere regel noteerde hij keurig de naam van de vertaler in de marge, terwijl hij in de andere marge de Statenvertaling weergaf.

Voor alle nieuwe versies na 1637 diende de Statenvertaling als toetssteen. In veel gevallen kondigden de titels die nauwe aansluiting bij de Statenvertaling ook uitdrukkelijk aan. Voor zijn vertaling in 1666 gebruikte Dirk van Disselburg (?-?) zelfs een ander lettertype voor ieder woord dat van de Statenvertaling afweek. Toch was er een verschil. De Statenvertaling bood een leestekst, terwijl voor de meeste nieuwe vertalingen gold dat de gelovigen de psalmen moesten kunnen zingen. Dat hield in dat ze geen ruimte hadden voor variantvertalingen, al speelden opeenvolgende versies de varianten als het ware op termijn uit. Daar kwam bij dat de nieuwe vertalingen niet om Datheen heen konden, want diens versie was algemeen in gebruik. In hun misprijzen voor Datheen toonden alle latere bewerkers zich eenstemmig. Ze verweten hem zijn stoplappen, zijn mank lopend metrum en zijn uit rijm dwang scheefgetrokken zinsbouw. Voor zover ze echter ambieerden Datheen te vervangen zonder de inmiddels ingeburgerde melodieën te laten varen, voelden ze zich genoodzaakt hetzelfde aantal verzen als Datheen aan te houden.

Psalmvertalers die Datheen van zijn voetstuk wilden stoten, konden ofwel een verbeterde versie van diens versie beproeven, ofwel een nieuwe vertaling maken. Jacobus Revius (1586-1658) in 1640 en kort daarna Christiaan van Heule (?-1655) bewandelden de eerste weg, en ook het amalgaam van Hendrik Ghysen uit 1686 richtte zich tot 'de liefhebbers van een verbeert psalm-gesang'. De nieuwe bewerkingen varieerden van uitbreidingen en parafrasen tot vertalingen die net zo letterlijk als de Statenvertaling wilden zijn. Dit laatste gold met name voor de versie van Johan de Brune (1588-1658) uit 1644. Sommige psalmvertalers legden een zekere experimenteerlust aan de dag. Zo vertaalde De Brune in rijmloze verzen, terwijl Conradus Goddaeus (1612-1658) in 1656 klassieke metra toepaste en bij iedere psalm het gebruikte metrum aangaf, 'nooit voor desen in Neder-duits gesien, noch gebruiklik'.

Het was niet eerder voorgekomen dat eenzelfde tekst zo vaak en in zo kort bestek telkens opnieuw vertaald werd. Dat hield in dat iedere nieuwe versie haar meerwaarde moest bewijzen ten opzichte van voorgangers en concurrenten. De opeenvolgende psalmvertalers hanteerden nadrukkelijk ieder een eigen vorm en woordkeus, maar ze maakten ook gebruik van voorredes en opdrachten om hun specifieke aanpak toe te lichten en andere benaderingen onderuit te halen. Het is dan ook in deze teksten dat voor het eerst een volgehouden vertaalkritiek tot stand kwam – net op het moment, zoals we nog zullen zien, dat ook literatoren intensiever dan voordien van gedachten wisselden over vertaalkwesties.

Reeds vóór de Statenbijbel hadden Utenhove en Marnix hun doelstellingen en werkwijze toegelicht. Ook Anthonis de Hubert (1583-1644) deed dat in 1624. In zijn voorrede merkte hij op dat sommige prozavertalers het overbrengen van betekenis voldoende achtten, terwijl anderen zich angstvallig aan 'de grond-woorden des oorspronkelcken texts' hielden. Versvertalers, onder wie hij Marnix het hoogst aansloeg, namen meer ruimte. Hijzelf had voor verzen gekozen en richtte zich daarbij naar de 'grond-woordige vertalinge' van Arias Montanus in de Biblia Regia.

Naarmate het aantal psalmvertalingen steeg, nam ook de complexiteit van dergelijke beschouwingen toe. Johan de Brune, die naar eigen zeggen tien talen leerde waaronder Hebreeuws, meende dat Marnix' versie door rijm dwang 'benepen' was en liet in zijn verzen de rijmklanken varen, terwijl hij tegelijk de soms gewrongen woordvolgorde van de Statenbijbel probeerde te vermijden. In zijn commentaren bij afzonderlijke psalmen, en ook in zijn versie van het Hooglied (1647), trad hij met de Statenvertalers in discussie over de betekenis van sommige Hebreeuwse woorden. Zo mogelijk nog preciezer dan de Statenvertalers had hij 'zoo nauw end' stippelick de grondtext ghevolght dat niet een wordeken (mijns wetens, end' der gheleerde mannen die 't heele werck hebben naeghezien) my is ontglipt'.

De laatste strofe van psalm 130 in enkele vertalingen, 1566-1655

Datheen 1566, naar de Franse vertaling van Marot en De Bèze maar in metrisch wankel verzen:

*Dat Israel vast bouwe,
Op Godt die hope syn,
Want vol ghenaed' end trouwe,
Is die Heer end Godt myn.
Hy is 't die onbesweken,
Israel gantsch bevrydt,
van sonden end ghebreken,
Die hy met een schelt quyt.*

Revius 1640, met inachtneming van de Statenvertaling, tevens bedoeld als verbetering van Datheen:

*Dat Israël doch bouwe
Op God syn hoope vast,
By hem is liefd' en trouwe
Hy helpt uyt allen last.
Hy ist die uyt genaden
't Volck bevrij't
Van alle haer misdaden
En schenckt die goedich quijt.*

De Hubert 1624, overeenkomstig de letterlijke Latijnse vertaling van Arias Montanus:

*Wacht Ysr'el op den Heere
want bij God [is] genaad':
bij hem [is t'sijner eere]
verlossing ³inder daad.
Hij is [die 'tsall bevreden]
die Israel van all'
sijn ongerechtigheden
noch selfs verlossen sall.
³velerleij*

De Brune 1640, strikt woordelijk, in rijmloze verzen, rechtstreeks uit het Hebreeuws:

*Want daer is by den Heere
Goedgunstigheydt; ende
By hem is veel verlossingh'.
End' hy zal Israel
verlossen, vrij van alle
Zijn ongherechtigheydt.*

De Statenvertaling 1637, rechtstreeks uit het Hebreeuws:

*Israël hope op den Heere
Want by den Heere is goedertierenheyt
ende by hem is veel verlossinge.
Ende hy sal Israël verlossen van alle sijne
ongerechtigheden.*

Westerbaen 1655, met inachtneming van de Statenvertaling, maar bedoeld als poëzie:

*Wel aen dan alle vroomen
Wacht op den Heer met my:
Hy sal ons helpen koomen
't Verlossen is na by;
Hy sal sijn Israelijten,
Van sonden maecken vry
En van haer schulden quijten:
So doe hy oock aen my.*

De omvangrijkste vertaalkritiek naar aanleiding van psalmversies was die van Jacob Westerbaen (1599-1670), in het voorwoord bij zijn eigen vertaling uit 1655. Westerbaen liet vrijwel al zijn voorgangers de revue passeren. Daarbij noemde hij ook Dirk Camphuysen (1586-1627), wiens *Uytbreyding over de Psalmen des propheten Davids* (1630) andere psalmvertalers vaak links lieten liggen, mogelijk omdat Camphuysen ook na de Dordtse Synode onverbloemd remonstrant was gebleven. Naar Westerbaens oordeel was de taal van Camphuysens *Uytbreyding* echter te gedrongen om algemeen ingang te vinden. Revius, vond Westerbaen, had wel een verbetering van Datheen beoogd maar in feite eigen werk geleverd. Christiaan van Heule (?-1655) nam in 1649 veel van Revius over, wat tot een onwennige vermenging van oud en nieuw leidde. Cornelis Boey (1611-1665) had zich in 1648 aan de Statenvertaling gehouden maar zijn verzen achtte Westerbaen te slap, gelijkend op 'den ongebonden stijl, die men prosa noemt'.

De meeste aandacht besteedde Westerbaen aan de versie van Johan de Brune, waarbij zijn beschouwing op een standpuntbepaling uitliep. De Brunen rijmloze verzen bracht Westerbaen in verband met de Italiaanse toneelstijl, waarvan Constantijn Huygens een staaltje had laten zien toen hij in 1625 in zijn bundel *Otia* een vertaald fragment uit de *Pastor Fido* van Battista Guarini had opgenomen. Westerbaen citeerde Huygens' voorwoord bij deze vertaling en zette de geciteerde

woorden in cursief: het voordeel van rijmloze verzen was dat ze ‘den minsten afbreuck van aert ende waerheyd’ deden omdat ze een bijna woordelijke omzetting mogelijk maakten. Maar ze hadden ook een nadeel, en Westerbaen citeerde Huygens opnieuw: ‘daermen te scherp op de woorden staet daer verdwijnt den geest van den uytpraeck’. Voor Westerbaen ging het bij versvertalingen nu juist om die ‘geest’ en zwier, en daarvoor achtte hij rijmklanken noodzakelijk. Bijgevolg: ‘Oock dunckt my datmen de ruymte wel wat neemen kan in yets over te setten sonder dat de waerheyd geweld lyde’. Met deze zin gaf Westerbaen niet slechts zijn eigen visie te kennen, hij zette zich er ook mee af tegen Huygens zonder dat met zoveel woorden te zeggen. Huygens had immers zijn voorrede bij het *Pastor Fido*-fragment geopend met de dubbele vaststelling: ‘Neemtmen de ruymte in ’t Oversetten, soo kan de waerheid niet vrij van geweld gaen; staetmen scherp op de woorden, soo verdwijnt de geest vande uytpraeck’, om vervolgens voor rijmloze verzen te kiezen. Daar kon Westerbaen hem dus niet in volgen.

Westerbaens tactvolle optreden toont iets van de toenemende complexiteit van de omgang met vertaling. Zijn eigen psalmversie baseerde hij op de Statenbijbel, met gebruikmaking van Latijnse commentaren inclusief recent werk van Hugo de Groot, terwijl hij zich met zijn keuze voor rijmende verzen profileerde ten opzichte van een aantal bestaande Nederlandse bewerkingen en afstand nam van de vertaalopvatting die Huygens in een seculiere context had verwoord. Met dit laatste verschoof de discussie over psalmvertalen van de Bijbelse wereld naar de sfeer van poëzie en literatuur.

Over psalmvertalingen: Van der Sijs 2004, 125-146. Het aantal psalmvertalingen in de zeventiende eeuw: Lenselink 1991, s.p. Het citaat van Hendrik Ghysen: Ghysen 1686, *3. Conradus Goddaeus geciteerd naar Goddaeus 1656, titelblad. De citaten van Anthonis de Hubert: De Hubert 1624, ‘Voor-rede’, 2r en 4v. Johan de Brunes talenkennis: Van der Wal 1990, 59. De citaten van De Brune: De Brune 1644, Opdracht, 2v; ‘Aen de Christelicke zangher, ofte lezer’, [6v]. Over Jacob Westerbaen: Worp 1886. De citaten uit Westerbaens voorrede: Westerbaen 1655, 5v (‘den ongebonden stijl...’), 8v-*1v (de verwijzingen naar Huygens); Westerbaens voorrede ook in Hermans 1996, 124-132. Het citaat van Huygens uit diens voorwoord bij zijn vertaling van de *Pastor Fido*: Huygens 1625, 168; ook in Hermans 1996, 93.

3 Vertaling als navolging

Vertalen op de drukke baan

Het ruime aanbod aan psalmvertalingen hing samen met de spectaculaire stijging van de boekproductie in de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Deze expansie was op haar beurt een gevolg van economische en demografische ontwikkelingen die reeds kort voor 1600 inzetten en een koopkrachtige en cultureel geïnteresseerde middenklasse tot bloei brachten. In de periode van 1580 tot 1610 vervijfvoudigde de gemiddelde jaarlijkse boekproductie in de Republiek, van ongeveer zeventig tot 360 titels per jaar. De sterke groei hield aan tot 1620, daarna vlakke de productie enigszins af, om vanaf 1640 weer toe te nemen. De aantallen gepubliceerde vertalingen volgden hetzelfde patroon. Zo vormde voor vertalingen uit het Latijn en het Frans de periode 1610-1620 een hoogtepunt, stagneerden de cijfers in de jaren 1630 en stegen ze opnieuw omstreeks het midden van de eeuw. In 1625 merkte Huygens op dat vertalingen door de ‘all-begeerlickheid deser tijden’, de heersende intellectuele honger, niet meer te ontlopen waren. Ook andere tijdgenoten ontging de drukke vertaalproductie niet.

Een ruim aantal Latijnse en Griekse schrijvers uit de Oudheid was reeds in de zestiende eeuw vertaald. In de eerste decennia van de zeventiende groeide de lijst verder aan. De schilder Pieter Saenredam, bekend om zijn heldere kerkinterieurs, kende geen Latijn en had tegen het midden van de eeuw vrijwel alle tot dan toe in het Nederlands vertaalde klassieken in zijn boekenkast staan. Van verscheidene auteurs verscheen zelfs meer dan één omzetting. Op de korte baan, zoals losse gedichten van Horatius, Ovidius of Janus Secundus, hadden vertalers ruim gelegenheid elkaar met hun invallen en versvormen de loef af te steken, maar ook waar het omvangrijker werk betrof wilden nieuwe versies alleen al om commerciële redenen zich graag van hun voorgangers onderscheiden. In 1597 had Karel van Mander Vergilius’ *Bucolica* en *Georgica* in vijfvoetige jamben omgezet; in 1625

gebruikte H.S. voor zijn *Bucolica* ‘in Nederduyts rijmdicht’ de inmiddels gangbaar geworden alexandrijn. Ook de Romeinse geschiedschrijver Tacitus vond twee sterk van elkaar verschillende vertalers, eerst Johannes Fenacolius (of Vennecool, 1577-1645) in 1616 en vervolgens Johan van Groenewegen (?-?) in 1630, nog afgezien van P.C. Hooft (1581-1647), wiens vertolking eveneens omstreeks 1630 een aanvang nam maar niet voor publicatie bestemd was en pas in 1684 door toedoen van Geeraardt Brandt in druk verscheen. Waar Fenacolius de lezer met een ontspannen stijl en behulpzame marginalia tegemoetkwam, schreef Van Groenewegen voor gevorderden: ‘Hy moet verteert hebben wat meer letteren die dees historien lesen wil.’ In het nabootsen van Tacitus’ elliptische stijl ging hij nog een stuk verder dan Hooft, die op verzoek van zijn zwager Justus Baeck toch ook zo letterlijk mogelijk vertaalde. Brandt oordeelde dat Van Groenewegens vertaling dusdanig over de schreef ging dat zij ‘van weinigen gelezen, en van minderen verstaan’ werd. Die mening moet Van Groenewegens uitgever gedeeld hebben: toen hij in 1645 een nieuwe editie voorbereidde, nam hij de zoveel leesbaarder versie van Fenacolius als basis. Een jaar later kwam Jan Hendrik Glazemaker (ca. 1620-1682) in opdracht van uitgever J.J. Schipper met een nieuwe vertaling van Livius’ *Romainsche historien*. De editie – een vroeg werk van de latere aartsvertaler – had niet meer dan een herziening van de bestaande versie uit 1541 (door Marten Everaert in 1597 bijgewerkt) moeten worden, maar Glazemaker stoorde zich aan de stijl en de vele inlassingen van zijn voorganger en maakte zijn eigen vertaling. Dat hij in zijn voorwoord alvast ook zijn volgende vertaling aankondigde, wijst niet alleen op commerciële flair maar tevens op een markt voor historisch werk.

Onder de moderne buitenlandse dichters was kort na 1600 niemand zo populair als de Fransman Guillaume de Salluste du Bartas, wiens *Semaines* encyclopedisch opgezette uitbreidingen van het Bijbelse scheppingsverhaal bevatten. Zowel katholieke als protestantse lezers voelden er zich door aangesproken. De waarschijnlijk oudste Nederlandse vertaling van een gedeelte van dit gigantische epos was die van Plantijns schoonzoon Jan Moretus, maar die werd nooit gedrukt. In 1614 boog de toen achttienjarige Constantijn Huygens zich over enkele fragmenten, die eveneens ongepubliceerd bleven. Huygens had de beschikking over de eerste gedrukte Nederlandse vertaling van de *Première Semaine*, door Theodorick van Liefvelt (ca. 1555-1624), verschenen in Brussel in 1609. Van Liefvelt volgde zijn voorbeeld regel voor regel, maar zijn Brabants taalgebruik vond bij zijn opvolgers in het noorden geen genade. De versie van de *Première Semaine* die Zacharias Heyns (ca. 1566-1630) in 1616 in Zwolle uitbracht, klonk een stuk Hollandser, maar Heyns overtroefde Van Liefvelt ook door de tekst in kortere stukken op te delen en aan de vertaalde verzen telkens een ‘hertalinghe’ in proza en tevens een ‘uitlegginghe’ toe te voegen, alle in verschillende lettertypes en met illustraties, zodat het geheel een aantrekkelijk winkelproduct werd. In hetzelfde jaar 1616 publiceerde Joost van den Vondel twee hoofdstukken uit de *Seconde semaine*. Heyns integreerde ze in zijn vertaling van het gehele werk van Du Bartas dat hij in de jaren 1620 uitbracht. Vóór Heyns deze onderneming kon afronden, verscheen nog in 1622 de *Eerste weeck* van Rutger Wessel van den Boetselaer (1566-1632), inmiddels de derde vertaling in minder dan vijftien jaar, waarbij de vertaler in ruime mate bij zijn voorgangers te rade ging zonder evenwel hun namen te noemen. Vermoedelijk los van deze Nederlandse bewerkingen kwam in 1612-1613 nog *Los siete días de la semana* op de markt, een Spaanse prozavertaling van de *Première Semaine* door de uit Spanje afkomstige en via Parijs naar Amsterdam gekomen Francisco (of Josepho) de Cáceres (ca. 1574-na 1627). In de vertaling, opgedragen aan Jacob Tirado, de stichter van de Sefardische gemeente Bet Jacob in Amsterdam, waren anti-joodse en al te christelijke elementen behendig weggewerkt, zodat geen enkele gezindte er aanstoot aan kon nemen. De vertaling verscheen in Amsterdam maar een gedeelte van de oplage vermeldde Antwerpen als plaats van uitgave, allicht met het oog op betere verspreiding in Spanje en de Spaanse Nederlanden.

Boekproductie in de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw: Rasterhoff 2017 en 2018. Vervijfvoudiging van de jaarlijkse boekproductie tussen 1580 en 1620: Rasterhoff 2017, 43. Het verloop van de productie binnen deze periode: Rasterhoff 2017, 35-165; 2018, 251. De vertaalproductie in deze periode: Rasterhoff 2017, 81. De klassieken in Pieter Saenredams boekenkast: Schwartz & Bok 1990, 182-184. Huygens over de ‘all-begeerlickheid deser tijden’: Worp 1892-1899, deel 1, 283; ook in Hermans 1996, 5, 94. Vergilius’ *Bucolica* vertaald ‘in Nederduyts rijmdicht’: Vergilius 1625, titelblad. Het

citaat van Van Groenewegen: Tacitus 1630, 'Tot den leser', s.p.; ook in Hermans 1996, 100. Geeraerd Brandt over Van Groenewegen geciteerd naar Schoneveld 1992, 44; ook in Jansen 1995, 204. Glazemakers vertaling van Livius: Thijssen-Schoute 1967, 229-231; zijn voorwoord bij deze vertaling in Hermans 1996, 114-116. Du Bartas in de Nederlanden: Beekman 1912; Porteman & Smits-Veldt 2008, 187-189; de gedrukte Nederlandse vertalingen: Smith 2005. Du Bartas vertaald door Van Liefvelt: Dambre 1960; door Jan Moretus: Sabbe 1922, 705-720. Huygens vertaalt Du Bartas: Leerintveld 1987. Over Francisco (of Josepho) de Cáceres: Den Boer 1990 en 1995, 53-54.

Hugo de Groot vertaalt de Griekse Anthologie

Hugo de Groot (Grotius, 1583-1645) staat vooral bekend als rechtsgeleerde en als de man die uit gevangenschap ontsnapte in een boekenkist. Maar hij was ook historicus, theoloog, linguïst, polemist, politicus, dichter, schrijver én vertaler. Hij schreef en vertaalde vooral in de lingua franca van zijn tijd, het Latijn. Maar hij deed ook onderzoek naar het Nederlands, met Simon Stevin, een goede vriend van zijn vader. Ze concludeerden dat het Nederlands de oudste en dus beste taal ter wereld was, onder andere omdat het zoveel eenlettergrepige woorden telt, waardoor het kort en dus snel is, en omdat het zich prima leent voor samenstellingen, beter dan het Grieks en veel beter dan het Latijn.

Bijna steeds vertaalde Grotius antieke Griekse poëzie in Latijnse poëzie, te beginnen met een aantal bucolische gedichten van Theocritus (derde eeuw v.Chr.) in 1603. Als gevangene tussen 1618 en 1620 was vertalen zijn beste troost na het lezen van de Bijbel. Hij begon in die tijd aan zijn grote prestaties: de vertaling van duizenden poëtische fragmenten, van enkele toneelstukken van Euripides en later van de zogenaamde *Griekse Anthologie*. Dat is een bloemlezing van ongeveer 3700 epigrammen, samengesteld tegen het jaar 1000, maar Grotius kende alleen een kortere versie, de zogenaamde *Anthologie van Planudes*, met zo'n 2400 epigrammen uit twaalf eeuwen. Het werk kostte hem ruim een jaar; de vertaling was in 1631 af maar werd uiteindelijk pas veel later gepubliceerd, tussen 1795-1822, in vijf kloeke delen.

Het volgende epigram (boek 7, nummer 40) kan een aantal eigenschappen van Grotius als vertaler demonstreren:

Ὁ πρὶν ἀμαλθάκτοισιν ὑπὸ φρεσὶν ἠδὺν ἐν ἤβῃ
οἰστροφόρου Παφίης Θεσμὸν ἀπειπάμενος,
γυιοβόροις βελέεσσιν ἀνέμβατος ὁ πρὶν Ἑρώτων
αὐχένα σοι κλίνω, Κύπρι, μεσαυτόλιος.
δέξο με καρχαλώσα, σοφὴν ὅτι Παλλάδα νικᾷς
νῦν πλέον ἢ τὸ πάρος μήλω ἐφ' Ἑσπερίδων.

*Ik, eerst in mijn jeugd in mijn onverzachtbaar hart
de zoete wet van de waanzinbrengende Paphische weigerend,
ik, eerst ontoegankelijk voor de lijfetende wapens van de Amores,
buig mijn nek voor U, Venus, nu ik halfgrijs ben.
Ontvang me jubelend omdat u de wijze Pallas overwint
nu nog meer dan vroeger met de appel van de Hesperiden.*

Ille ego qui quondam, dum ver mihi floruit aevi,
In Paphiae leges corde rebellis eram,
ille ego qui vixi telis intactus Amoris,
Submitto senior iam tibi colla, Venus.
Suscipe me rideque: magis iam Pallada vincis
Quam cum de malo lis fuit Hesperidum.

*Ik, de man die ooit toen de lente van mijn leven in bloei stond
tegen de wetten van de Paphische weerspanning van hart was,
ik, de man die onaanraakbaar door de wapens van Amor leefde,
buig nu ik ouder ben eindelijk mijn nek voor u, Venus.
Ontvang me en lach: nu overwint u Pallas nog meer
dan toen de strijd ging om de appel van de Hesperiden.*

Het thema is overbekend: de oudere man die toch nog bezwijkt voor Venus (de Paphische, naar Paphos op Cyprus). Ze overwint niet alleen haar slachtoffer, maar daarmee ook de Wijsheid, dat is Pallas Athene. In het verleden versloeg ze Pallas ook al in de schoonheidswedstrijd om de gouden appel, een incident dat tot de Trojaanse oorlog leidde. Maar deze overwinning op mij is nog overtuigender, claimt de dichter hyperbolisch.

Zoals in al zijn poëzievertalingen uit het Grieks houdt Grotius zich hier zo strikt mogelijk aan de formele eigenschappen van de brontaal: hij vertaalt steeds wat hij noemt *versus versus*, dus in evenveel regels als het origineel, niet parafraserend-uitbreidend zoals in zijn tijd vaak gebeurde; en hij vertaalt in hetzelfde metrum als het origineel. Bijna altijd imiteert Grotius nadrukkelijk en virtuoos de woordplaatsing uit de brontekst, hier het meest duidelijk in de laatste twee regels waar *Pallada vincis* precies Παλλάδα νικᾷς vertaalt en het origineel en de vertaling op hetzelfde woord eindigen; maar ook in de derde regel staat in de vertaling hetzelfde begrip aan het eind als in het origineel. In een ander epigram vertaalt hij verschillende naamvallen van het woord στέφανος (krans) net zo in het Latijn (*sertum*), op precies dezelfde plaats in de regel: στέφανος ... στεφάνου στέφανος wordt *serta ... sertis sertum*.

Anderzijds voldoet Grotius aan de eisen van de doeltaal door samenstellingen, die ongebruikelijk waren in klassiek Latijn, weg te laten; de meeste verschillen tussen brontekst en doelttekst zijn daarop terug te voeren. Van de vijf Griekse samengestelde adjectieven blijft hier alleen *intactus* (onaanraakbaar) over. In zijn Theocritusvertalingen gaf hij van vijftien samengestelde naamwoorden er maar drie weer met een Latijnse samenstelling. Het Grieks kent veel meer participia dan het Latijn; daarom zijn ἀπειπάμενος en

καγαλώσα (weigerend, jubelend) vervangen door een aantonende wijs *rebellis eram* en een gebiedende wijs *ride*.

Maar het meest opvallend is de manier waarop Grotius met zijn vertaling het gedicht inschrijft in de klassiek-Latijnse canon: Ὁ πρῖν (die eerst) geeft hij weer met *ille ego qui* (ik, de man die), een wending die elke kenner onmiddellijk herkent als de opening van een befaamd gedicht uit de *Tristia* van Ovidius, de Latijnse liefdesdichter bij uitstek: *Ille ego qui fuerim tenerorum lusor amorum* (ik die ooit de speelman was van prille liefdes). Bij de bucolische gedichten van Theocritus gaat hij soms nog wat verder en kopieert hij de Latijnse bewerking die Vergilius daarvan in zijn *Herderszangen* maakte. Theocritus schreef: τὸν ... κνάκωνα, φυλάσσεο μή τυ κορύψῃ (pas op dat de bok je niet stoot). Grotius vertaalde *occursare capro, cornu ferit ille, caveto* (vermijd het de bok tegen te komen, hij stoot met zijn hoorn). Waarom dat laatste zinnetje? Omdat Vergilius het ook had geschreven: *occursare capro, cornu ferit ille, caveto* (9.25). Door een klassieke Latijnse bewerking woordelijk in te bedden in zijn eigen vertaling plaatst Grotius zijn weergave zowel in de oudheid als in zijn eigen tijd. Ook elders in zijn *Anthologie* zet Grotius de Griekse literaire canon naar zijn Latijnse hand (2.40.12):

Μισῶ, δέσποτα Καίσαρ, ὄσοις νέος οὐδέποτ' οὐδεὶς
Ἦρεσε, κἄν ἔιποι Μῆνιν ἄειδε, Θεά ...

Heer Keizer, ik heb de pest aan mensen die geen enkele jongere
ooit goed vinden, zelfs niet als hij Muze bezing mij de wrok dicht

Non fero qui iuvenes qualeslibet, optime Caesar,
Despiciunt, quamvis Arma virumque canant ...

Waarde Keizer, ik heb de pest aan mensen die neerzien op alle
jongeren, ook al dichten ze Wapens en de man

De Griekse dichter bekritiseert oude mannen die zelfs met een tweede Homerus nog niet tevreden zijn, want Μῆνιν ἄειδε, Θεά (Muze bezing mij de wrok) zijn de openingswoorden van de *Ilias*. Met zijn versie *Arma virumque cano* (Wapens en de man) vervangt Grotius dat citaat uit de *Ilias* niet door een vertaling, maar door het begin van Vergilius' *Aeneis*, de Latijnse tegenhanger en bewuste emulatie van de *Ilias*. Zo kruipt Grotius virtuoos in de huid van een klassieke Romein en laat hij zien dat vertalers ook cultuur vertalen, en zelfs in de taal van een verdwenen beschaving.

Harm-Jan van Dam

Hugo Grotius' verzen 'Ille ego qui quondam...' en het Griekse origineel geciteerd naar Grotius 1798, 200-201. Grotius' verzen 'Non fero qui juvenes...' en het overeenkomstige Grieks geciteerd naar Grotius 1795, 480-481. Over Grotius: Nellen 2007. Over Grotius als dichter en vertaler: Van Dam 1996; d'Hane-Scheltema 2007.

Navolging in de praktijk

Juist in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ontstonden er nauwe contacten tussen Latijnschrijvende geleerden en Nederlandse literatoren. In de Amsterdamse rederijderskamer De Eglentier richtten jonge, klassiek geschoolde auteurs als P.C. Hooft (1581-1647) en Samuel Coster (1579-1665) zich uitdrukkelijk naar klassieke modellen, terwijl internationaal geziene classici als Daniël Heinsius en Hugo Grotius behalve in het Latijn ook gaandeweg in het Nederlands gingen dichten. Voor de volkstalige letteren betekende de aansluiting bij de klassieken een statusverhoging, aangezien nu ook de Nederlands schrijvende dichter als *poeta doctus* kon gelden. De door Coster in 1617 opgerichte Nederduytsche Academie, die aan literatuur en kennisbevordering in het Nederlands deed, was daar de bevestiging van.

De oriëntatie op de klassieken nam uiteenlopende vormen aan. Reeds in 1600 had Jacob Duym (1547-voor 1624) een bewerking van Seneca's *Troades* uitgebracht. In de jaren 1620 leverde Vondel een nauwkeuriger versie, op grond van een prozavertaling die hij tezamen met Hooft en Laurens Reael gemaakt had. Het kon ook minder direct, via echo en allusie. Zo herinnerde de sombere openingsscène in Hoofts treurspel *Geeraerd van Velsen* (1613) aan Seneca, terwijl de slotmonoloog aansloot bij Heinsius' Latijnse *Auriacus* (1602) over de moord op Willem van Oranje. Hoofts *Baeto* (1617), eveneens een stuk over het nationale verleden, borduurde voort op een passage uit de *Germania* van Tacitus en bouwde vergiliaanse parallellen in. De structuur van beide stukken verried vertrouwde met Heinsius' studies over de poëtica van Aristoteles. Coster

modelleerde zijn *Iphigenia* (1617) en *Polyxena* (1619) naar twee stukken van Euripides die hij kende uit Erasmus' Latijnse vertalingen.

Hoezeer in deze periode vertaling en navolging dooreenliepen en overgingen in eigen werk, blijkt uit de onvastheid van de gebruikte terminologie. Dat is goed te zien aan de *Warenar* (1617), een komedie gebaseerd op de *Aulularia* van Plautus en door Hooft en Coster 'nae 's landts gheleghentheyte verduytschet', onder meer door de hele handeling van Athene naar Amsterdam te verplaatsen. Toen Hooft het manuscript van de *Warenar* ter lezing naar Grotius stuurde, sprak deze in zijn antwoordbrief over het stuk als een 'translaet'. Toch ging het minder om een herneming van het Latijnse stuk dan om het voortwoekeren ervan in een nieuwe omgeving.

Wellicht het duidelijkst is het samengaan van adaptatie en creatie te zien bij G.A. Bredero (1585-1618), die het grootste gedeelte van zijn toneelproductie op buitenlandse voorbeelden entte. Het is heel toepasselijk dat Bredero's vader de precieze datum en het uur van zowel de geboorte als het overlijden van zijn zoon achterin een vertaling optekende, de reeds genoemde *Roemsche historie* van Livius (Antwerpen 1541).

Bredero las redelijk goed Frans maar geen Latijn of een andere vreemde taal. Onder zijn vrienden rekende hij vertalers zoals Karel Quina (of Kina, ca. 1586-1649) en Reinier Telle (1558-1618). Zijn eerste publicatie was een lofsonnet in de *Moorenlandtsche gheschiedenissen* (1610), een avonturenroman van de Griekse auteur Heliodorus, door Quina vertaald via het Frans van Jacques Amyot. Met Telle werkte Bredero op een andere manier samen. Die had omstreeks 1613 drie delen van de *Histoires tragiques* vertaald uit het Frans van François de Belleforest. De gedichten die in de verhalen voorkwamen had Telle in proza omgezet, dat door Bredero berijmd werd. Enkele jaren later deed Bredero iets dergelijks voor P.C. Hooft, die het blijspel *l'Hipocrito* (1542) van Pietro Aretino uit het Italiaans vertaalde en inkortte, waarna Bredero van Hoofts proza rijmende verzen maakte; het project bleef door Bredero's voortijdige dood onvoltooid.

Zoals bekend is Bredero's *Spaanschen Brabander* (1617) gebaseerd op de Spaanse schelmenroman *Lazarillo de Tormes* uit 1554, meer bepaald op de anonieme Nederlandse vertaling *Lazarus van Tormes* (1579, herdrukt 1609). Drie van Bredero's oudste omvangrijke stukken, *Rodd'rick ende Alphonsus*, *Griane* en *Stommen ridder*, alle uit de jaren 1610-1612, dramatiseerden episodes uit *Palmerijn van Olijven*, een Spaanse ridderroman die in 1602 in het Nederlands vertaald was. In *Griane* zette hij Palmerijn eerst nog als boreling en daarna als volwassene op het toneel, daarbij een groot aantal hoofdstukken uit de roman overslaand. Toen het stuk in 1616 gedrukt werd, had Bredero via Heinsius en Hooft kennisgenomen van klassieke genre-opvattingen, die de duur van de dramatische handeling strikt beperkten, zodat hij de uitschieter in *Griane* nu als een tekortkoming zag.

Het overlappen van navolging en vertaling blijkt uit *Lucelle* (eerste druk 1616) en *Moortje* (opgevoerd in 1615, gedrukt in 1617). Het eerste stuk heeft als titel *Over-gesette Lucelle* en noemt zich dus een vertaling. Het origineel was het Franse prozastuk *Lucelle* van Louis le Jars. Bredero vertaalde op rijm en legde in het voorwerk bij het stuk uit dat hij zijn voorbeeld doorgaans wel 'nagetreden' en 'te naasten by' (dus: min of meer) gevolgd had, maar zich als het zo uitkwam ook 'een sprong uyt des Frans-mans wech' had veroorloofd. Een 'getrouwe' vertaling was de *Over-gesette Lucelle* dus zeker niet. De formulering waar Bredero zich van bediende om over zijn vertaalde *Lucelle* te spreken, keert terug in het voorwerk bij *Moortje*: hij heeft zijn voorbeeld 'met loome schreden' nagelopen maar het ook gevoelig uitgebreid, met als verklaring 'dat een getrouw oversetter niet gedwongen en is iuyst van woort tot woordt te volgen'. Dat Bredero hier de 'getrouw oversetter' in herinnering roept is verwonderlijk, want zijn *Moortje*, waar in hy *Terentii Eunuchum* heeft nae-ghevolght is nadrukkelijk een navolging, niet direct van de Latijnse *Eunuchus* van Terentius maar via de Franse vertaling ervan door Jean Bourlier (uit 1566) en de Nederlandse van Cornelis van Ghistele uit 1555. Zoals gebruikelijk bij imitaties bestemd voor het toneel verplaatste Bredero de intrige naar Amsterdam. Zijn stuk werd ook drie keer zo lang als het origineel. Tegelijk bevatte Bredero's voorrede, naast wat gesnauw over Van Ghisteles rederijkerstaal, ook een uitval tegen de elitaire Latijnschrijvende geleerden die hun wijsheid voor zich hielden in plaats van ze in de landstaal

met gewone mensen te delen – precies de verantwoording van vertaalwerk die reeds bij Van Ghistele en andere vertalers te horen was.

De Eglentier en de klassieken: Blom 1996; Porteman & Smits-Veldt 2008, 170-258; Veenman 2009, 107-150. Seneca's *Troades* vertaald door Jacob Duym: Worp 1892, 69-89; door Vondel c.s.: Smit 1956-1962, deel 1, 132-133. Bredero's ontleningen: Jansen 2010 en 2011, *passim*. Auteurschap en bewerkingswijze van de *Warenar*: Jansen 2004, 94-107. Grotius noemt de *Warenar* een 'translaet' in een brief (24 januari 1617): Van Tricht 1976, 294. Bredero senior tekent geboorte en overlijden van zijn zoon op: Van Stipriaan 2018, 7-8. Bredero's lofsonnet in de *Moorenlandtsche gheschiedenissen*: Stuiveling & Damsteegt 1986, 28-32; Jansen 2011, 110. Zijn berijming van de gedichten in de *Tragische historien*: Keersmaekers 1981, 8-79; Jansen 2011, 17. Over Reinier Telle: De la Fontaine Verwey 1979. Zijn berijming van Hoofts *Hipocrito*-vertaling: Grootes 1979, 7-10, 20-28. De bron van *Spaanschen Brabander*: Damsteegt 1967, 6-10; van *Rodd'rick ende Alphonsus*: Kruyskamp 1968, 11-14; van *Griane*: Veenstra 1973, 270-333; van *Stommen ridder*: Kruyskamp 1973, 7-20. Bredero ontwaart tekortkomingen in *Griane*: Jansen 2011, 190-192. De bron van *Over-gesette Lucelle*: Zaalberg 1972, 7-12. De citaten uit het voorwerk bij *Lucelle*: Jansen 2011, 148-150 en 194-199. De bron van *Moortje*: Minderaa e.a. 1984, 9-24. De citaten uit het voorwerk bij *Moortje*: Jansen 2011, 158, 202, 206-207.

Imitatietheorie en vertaalmetaforen

Ook in theoretisch opzicht hoorden vertaling, nabootsing en eigen werk onder één dak.

Vroegmoderne literatuur, in de breedste zin, vertoonde een sterk besef van traditie.

Oorspronkelijkheid bestond in het verrijken van de traditie, en daarvoor was eigen inbreng in de vorm van variatie en aanpassing het aangewezen middel. De verhouding tot de traditie lag besloten in het imitatiebegrip, dat alles inhield van schools navertellen tot verhullend omvormen.

In zijn *De imitatione* (1647) deelde Gerardus Vossius imitatie in handzame categorieën op, overigens in navolging van talrijke klassieke en humanistische voorbeelden. Hij onderscheidde een kinderlijke (*puerilis*) en een volwassen (*virilis*) vorm. De eerste hoorde bij scholieren die door middel van vertaling, terugvertaling en parafrase hun talenkennis oefenden. De volwassen vorm kwam in twee gedaanten voor, waarvan de ene de aankomende dichter tekent die nog angstvallig (*servilis*) het voorbeeld natreedt, terwijl de andere, door Vossius de natuurlijke (*ingenua*) genoemd, de volleerde auteur vooropstelt die het voorliggende materiaal op grond van eigen oordeel en aanleg ombuigt en naar goeddunken herkneedt. Niet alleen vertalen als schooloefening past in dit schema, ook de vloeiende overgang van vertaling naar nabootsing. De hoogste vorm van imitatie houdt toe-eigening in: waar vertalers en serviele navolgers nog andermans akker ploegen, neemt de imitator bezit van het voorgaande omdat op grond daarvan iets nieuws en eigenmachtigs tot stand is gebracht. Bij imitatie weegt verschil zwaarder dan overeenkomst, bij vertaling ligt het andersom. Daar komt bij dat alle vertalen toch ook op een zekere mate van creativiteit kan bogen doordat taalverschillen vindingrijkheid en eigen inbreng afdwingen, zeker wanneer de verschillen, zoals die tussen Latijn en Nederlands, hiërarchisch van aard zijn, de vertalende taal nog in opbouw is en de vertaler een publiek aanspreekt dat de klassieke talen vaak niet beheerst.

Omstreeks het midden van de eeuw hernam Vondel de ideeën van Vossius over imitatie, eerst in zijn 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste' (1650), daarna in de inleiding bij zijn treurspel *Jeptha* (1659). Eerder al had Constantijn Huygens (1596-1687) zich meer specifiek over vertalen uitgelaten. Zoals bekend goochelde Huygens met talen en vertalingen. Zijn eerste Latijnse gedichten waren imitaties, zijn eerste Franse verzen, in 1612, parafraseerden een Latijns grafgedicht, het oudste Nederlandse gedicht dat hij opnam in zijn eerste bundel (*Otia*, 1625) was een psalmberijming. In 1625 pende hij een *olla podrida* met regels in acht talen, en nog in 1644 vertolkte hij in enkele dagen een sonnet van Petrarca in het Nederlands, Frans en Latijn. In zijn latere correspondentie met Jacob Westerbaen kwamen vertaalkwesties herhaaldelijk ter sprake. Eén van deze brieven, uit 1666, bevatte de eerste vermelding buiten Frankrijk van de beruchte anekdote over de *belles infidèles*, naar de opmerking die Gilles Ménage maakte over de vrije vertalingen van Nicolas Perrot d'Ablancourt: ze waren als een vrouw die hij kende, *belle mais infidèle*, 'pulcherrima nimirum sed infida' (wel mooi maar ontrouw), zoals Huygens in het Latijn rapporteerde.

In 1630 en daarna in 1633 zette Huygens in totaal negentien gedichten van John Donne uit het Engels in het Nederlands om – de eerste vertalingen van Donne in een vreemde taal. Naar aanleiding van deze versies, die hij Maria Tesselschade Visscher aanbood, somde hij in dichtvorm

een aantal gangbare metaforische omschrijvingen van het vertalen op en gaf daar een eigen wending aan. Zijn verzen behoren tot het mooiste dat er, ongeacht tijdvak of taal, over vertalen geschreven is:

'T vertaelde scheelt soo veel van 't onvertaelde dicht,
Als lijf en schaduwen: en schaduwen zijn nachten.
Maer uw' bescheidenheit en maghse niet verachten;
Tzijn edel' lofferen, 'tzijn dochteren van 'tlicht.

En schaduwen zijn scheef, als 'taensicht inde Maen:
Soo dese dichten oock: maer, magh ick 'tselver seggen,
Gelyck aen schaduwen die lamm ter aerde leggen,
Men sieter noch wat trecks van 'trechte wesen aen.

En schaduwen zijn swart en duijster in te sien:
Soo dese dichten oock: Maer 'tzijn gemeene ooghen
Die door het swacke swart van schad'wen niet en moghen:
Wat schaduw soud' den dagh aen Tessels oogh verbien?

En schaduwen zijn koel, en op haer heetste lauw:
Soo dese dichten oock: maer 'tkoel en is maer korst-koelt';
'Tvier schuyt'er in, gelijk't in 's minnaers koele borst woelt,
En peper is niet heet voor datme'r 'tvier uyt knauw'.

En schaduwen zijn, niet; dat's droomen bij den dagh:
Soo dese dichten oock: maer 'tzijn gelijfde Nietten:
En slaet ghij 'tvoetsel gae daer uijt mijn' droomen schieten,
'K hadd pitt en mergh geslockt eer ickse droomd' en sagh.

Het gedicht (dat overigens nog meer strofen telt) vat de verhouding tussen vertaling en origineel in de tegenstellingen tussen gestalte en schaduw, vorm en vertekening, licht en donker, hitte en koelte, materie en droom. Telkens is de slotsom dat een vertaling weliswaar bij het origineel ten achter blijft maar er desondanks de eigen aard en waarde van laat zien en voelen. Het vermeende tekortschieten van vertalingen is vooral schijn, een oppervlakkige indruk. Al zijn het afgeleide producten, toch bezitten vertalingen altijd nog voldoende pit en kracht om waardering af te dwingen.

De meest omvattende studie over imitatie is Jansen 2008, hier in het bijzonder 56-57 (over Vossius) en 90-91 (over vertalen in de volkstaal); over emulatie ook Jansen 2005; Warners 1956-1957. Huygens als veeltalig virtuoos en vertaler: Bots 1987; Joby 2014. De Nederlandse psalmberijming in de *Otia*: Strengholt 1987, 255. De herkomst van de *belles infidèles*-frase: Zuber 1968, 202-203; Huygens herneemt de frase in het Latijn (12 maart 1666): Worp 1911-1917, deel 6, 183. Huygens over vertalen: Hermans 1987. De Donnevertalingen van Huygens: Streekstra 1994. Het gedicht bij de Donnevertalingen: Worp 1892-1899, deel 2, 267-268.

Populair proza

De grote hoeveelheid drukwerk die tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw in de Republiek circuleerde, speelde onder andere in op de groeiende populariteit van verhalend proza. Literair gezien werd proza niet hoog aangeslagen, maar vanouds hadden ridderromans en anekdotenverzamelingen zo gretig aftrek gevonden dat vertalers van ernstig werk, in het spoor van humanisten als Juan Luis Vives, geregeld fulmineerden tegen de 'beuselingen' van een *Amadis* of *Ulenspiegel*. Toch las Bredero dergelijke boeken met graagte, zoals we zagen. Hij was niet de enige.

Willem van Oranje had de *Amadis* geschikte lectuur gevonden voor zijn jonge bruid Anna van Saksen.

Tijdens de eerste drie decennia van de nieuwe eeuw was de productie nog laag en verschenen er gemiddeld acht à negen romans per jaar, herdrukken inbegrepen. In de jaren 1630 liep dat aantal op tot bijna dertig per jaar, en in de periode van 1640 tot 1670 rolden jaarlijks gemiddeld zevenenzeventig romans van de persen. De helft van deze productie bestond uit vertalingen van overwegend Franse en Spaanse originelen. Van de nieuwe titels fictioneel proza in de eerste helft van de eeuw bestond zeventig procent uit vertalingen. De aard van de romans verschoof naarmate exotische avonturen plaatsmaakten voor amoureuze intriges die een modegevoelig burgerpubliek aanspraken. Dit publiek legde ook belangstelling aan de dag voor spitse essays zoals de *Bloemhof der doornachtige voorbeelden* (1647) van Maria Heyns (1621-1647), die er onder meer vertalingen van elf essays van Montaigne in verwerkte. Toen Glazemaker in 1674 de hele Montaigne in vertaling uitbracht, lijkt hij van zijn voorgangster echter niet geweten te hebben.

Typend voor het commerciële aspect van de roman als ontspanningslectuur is wellicht dat enkele uitgevers zelf als vertaler optraden. In 1639 bewerkte in Delft de uitgever Felix van Sambix (1581-na 1662) eerst, via het Frans, de driedelige *Arcadia* van Philip Sidney en vervolgens, in 1654-1655, de vijf delen van Gauthier de la Calprenèdes *Cassandra*, in totaal zo'n vijfduizend bladzijden. In Amsterdam vertaalde J.J. Schipper (1616-1669), vooral bekend als uitgever van Cats en Calvijn, in de jaren 1640 verscheidene novellenverzamelingen waar hij later toneelbewerkingen voor de Amsterdamse Schouwburg uit puurde. Zo gaf *De onvergelykelyke Ariane* (1641), naar de roman van Jean Desmarets, aanleiding tot een gelijknamig toneelstuk dat in de Amsterdamse Schouwburg zeventien opvoeringen beleefde. In hetzelfde jaar publiceerde Schipper een viertal novellen, waarvan hij er één, over de 'getrouwe Argenis', uit een Franse versie van John Barclays oorspronkelijk Latijnse roman *Argenis* had opgediept. Kort daarna trok hij Glazemaker aan voor de vertaling van de volledige *Argenis* uit het Frans omdat hij er zelf, zoals hij in de opdracht bij de Nederlandse versie (1643) aanstipte, de tijd niet voor kon vinden. Overigens zou Glazemaker veel later, in 1680, de *Argenis* nogmaals vertalen, rechtstreeks uit het Latijn. In 1649 vertaalde Schipper nog Ariosto's *Orlando furioso* naar een Franse versie die van het Italiaanse epos al een avonturenroman gemaakt had.

Een opmerkelijke illustratie van Schippers succes als vertaler van populair proza biedt Jean Puget de la Serres roman *La Clythie*, door Schipper uitgebracht als *De hoofsche Clitie* (1641-1642). In 1669, het jaar van zijn overlijden, verscheen deze vertaling opnieuw, bij een andere uitgever en onder een andere titel, die van de vertaler slechts de initialen vermeldde. De tekst was ongewijzigd gebleven, op de namen van de personages na. Een hoofdstuk dat in *De hoofsche Clitie* begon met:

De Nacht quam gelukkig om *Cleander*, en *Tersides* uyt het ghevaar van de sterven door honger te verlossen: want deze drie Starren der liefde gingen juyst uyt de golven, toen'er die van de dagh inging: Ik wil zeggen dat *Clitie*, *Phillis*, en *Caliste* weer heur klederen namen, en, zich op nieu verciert hebbende zonder andere spiegel dan die van de Beek daerse gebaad hadden, gingen naer heur Kameren, verwachtende het Avondmael.

luidde in 1669:

De Nacht quam gelukkig, om *Philander* en *Astolphus* uyt het gevaar van te sterven door honger te verlossen: want dese drie Starren der liefde gingen juyst uyt de golven, toen'er die van den dag inging: Ik wil seggen dat *Leonore*, *Ianna*, en *Sophia* weer heur klederen namen, en, sich op nieu verciert hebbende sonder andere spiegel dan die van de Beek daarse gebaad hadden, gingen naar heur Kameren, verwachtende het Avondmaal.

Dezelfde woorden, andere namen; wat meer of minder cursief, dezelfde kreupele syntaxis.

Vives fulmineert tegen populaire volksboeken als *Amadis* en *Ulenspiegel*: Van Selm 2001, 88. Willem van Oranje geeft *Amadis* aan Anna van Saksen: Van Selm 2001, 87. Cijfers over de romanproductie in de Republiek 1600-1670: Pol 1987 (deel 1), 40-42, gebaseerd op Buisman 1960; Van de Poel 2014, 53-55. Nieuwe titels fictieel proza 1601-1650 voor 70% vertalingen: Korpel 1992, 32; Leemans 2002, 53. De galante Nederlandse roman, inclusief vertalingen: Porteman & Smits-Veldt 2008, 436-440. De Montaignevertalingen van Maria Heyns: Montoya 2007. De vertalingen van Felix van Sambix en J.J. Schipper: Buisman 1960; Porteman & Smits-Veldt 2008, 438. Toneelopvoeringen van Schippers *Ariane*: Oey-de Vita & Geesink 1983, 154. Schippers opdracht bij Glazemakers *Argenis* uit 1643: Barclay 1643, *3r. Glazemakers *Argenis* van 1680: Thijssen-Schoute 1967, 255. Schippers Ariostoverlating: Smit 1975, 543-555. De twee edities van Schippers vertaling van *La Clythie*: Porteman 1986, 224-225. Het citaat uit *De hoofdsche Clitie* (deel 2) en uit de versie van 1669: respectievelijk De la Serre 1642, 1 en 1669, 282.

De talen en vertalingen van David Beck

De dagboeken van de schoolmeester David Beck (1594-1634) hebben bekendheid verworven omdat ze een ongewoon levendige inzicht geven in een doorsnee burgerbestaan in de Republiek van de jaren 1620. Twee dagboeken zijn inmiddels aan het licht gekomen. Ze bestrijken de jaren 1624, 1627 en een gedeelte van 1628.

David Beck, afkomstig uit Keulen, vestigde zich in Den Haag in 1617. Hij trouwde er, maar zijn vrouw overleed in 1623 bij de geboorte van hun derde kind. Begin 1625 verhuisde hij naar Arnhem, waar hij in 1630 hertrouwde en begin 1634 overleed. Zowel in Den Haag als in Arnhem dreef hij een Franse school. Hij had belangstelling voor literatuur en schreef gedichten, waarvan er een aantal nog tijdens zijn leven in druk verscheen. Hij tekende, en zette af en toe liedteksten op muziek. Hij was een verwoed lezer, die zich met gemak bewoog tussen Nederlands, Frans en Duits. Of hij Latijn kende, is onzeker. Wat las hij, in welke talen? In vertaling? Vertaalde hij zelf?

Nederlandse, Franse en Duitse boeken las Beck doorgaans in de oorspronkelijke taal. Internationaal nieuws haalde hij uit de courant. Religieuze werken, of ze nu stichtelijk of dogmatisch van aard waren, raadpleegde hij overwegend in het Nederlands, soms in het Frans. De Waalse theoloog Jean Taffin, die veel in het Nederlands was vertaald, las hij in Nederlandse vertaling. Nederlandse literatuur nam hij uiteraard in het Nederlands tot zich, van Karel van Manders *Schilder-boeck* tot verscheidene werken van Jacob Cats en emblemen van P.C. Hoofft. Op 7 mei 1624 kwam hij in Den Haag toevallig Cats en Huygens op straat tegen. Op 6 oktober 1627 sprak hij met vrienden over de de ophef rond Vondels *Palamedes*. Diens *Verovering van Grol* las hij op 4 maart 1628. Toen een verzamelaar in Amsterdam hem per brief om een staaltje van zijn werk verzocht, vond Beck onverwacht enkele gedichten van Anna Roemers Visscher bijgesloten.

Het sterkst vertegenwoordigd in de dagboeken is de moderne Franse letterkunde. Beck las een indrukwekkend aantal auteurs, niet alleen grote namen zoals Henri Estienne, Etienne Jodelle, Michel de Montaigne, Pierre Ronsard, Marguerite de Navarre, Théophile de Viau, Philippe Desportes en Jean Puget de la Serre, maar ook mindere goden. Bij meerdelige populaire verhalencompilaties zoals die van Matteo Bandello en Pierre Boaistuau, die op grote schaal in het Nederlands waren vertaald en vaak herdrukt, is uit Becks aantekeningen niet altijd op te maken of hij ze in het Frans of in vertaling las. Uit zijn kasboek weten we dat hij in december 1626 voor zeven gulden de vierdelige *Astrée* van Honoré d'Urfé aanschafte (het vierde deel was een jaar eerder verschenen). Hij las in deze roman in juni 1627 en opnieuw, langdurig, aan het eind van dat jaar. Veruit het vaakst echter grasduinde hij in zijn Franse Bijbel.

Hij noemt ook een Duits historisch werk (van Sigismundus Latomus), dat hij blijkbaar in die taal las. Op 18 januari 1624 zong hij psalmen in het Frans. De dag daarop deed hij dat weer, nu 'met eenige hoogduitsche gezangen, uyt Lutheri gesanck-boeck'. Al kende hij dan misschien weinig of geen Latijn, hij had een week eerder, op 11 januari, wel George Buchanans Latijnse psalmbewerkingen gekocht. Het Engels was hij niet machtig. De vrome tractaten van William Cowper las hij in de vertaling van Johannes Lamotius.

Andere talen las hij eveneens in vertaling. Tijdens een wandeling van Den Haag naar Delft vertelde hij een vriend de inhoud van Heliodorus' *Historie der Moorenlantschen geschiedenis*, ongetwijfeld de vertaling van Bredero's vriend Carel Quina (of Kina) uit 1610, die op de Franse versie van Jacques Amyot terugging. De *Colloquia* van Erasmus leerde hij waarschijnlijk kennen in Nederlandse vertaling, maar Vergilius' *Aeneis* en de Latijnse *Argenis* van John Barclay in Franse versies. Ook van de Latijnse lijkrede van Daniel Heinsius op prins Maurits uit 1625 raadpleegde hij een Franse vertaling (van André Rivet, sinds 1620 hoogleraar theologie in Leiden). Een Italiaans boek van Mario Equicola kocht hij in het Frans, Francesco Guicciardini las hij dan weer in het Nederlands.

Hij wisselde wel eens met iemand van gedachten over vertalingen. Op 1 augustus 1627 had hij 'een lang discours' over de psalmvertaling van Anthonis de Hubert, een woordelijke omzetting in puristisch Nederlands die in 1624 was verschenen. Becks gesprekspartner was de broer van de vertaler, zodat de conversatie wellicht eerder een persoonlijke interesse weerspiegelde.

En ja, Beck vertaalde zelf ook. Soms gebeurde dat incidenteel en tegen vergoeding. Voor een in het Frans omgezette brief kreeg hij tien stuivers betaald. Een brief vertaald uit het Frans leverde acht stuivers op. Voor Daniel Marlot, voormalig stalmeester van prins Maurits, vertaalde hij een inventaris uit het Frans, vermoedelijk ook tegen betaling. In maart 1624 zette hij zich aan de vertaling van zelf uitgekozen 'sententien off fraije redenen' uit *Mépris de la cour* van Antonio de Guevara, 'om te gebruijcken onder mijne scholieren, om daernaer te leeren overzetten.' Hij bezat van dit oorspronkelijk Spaanse boek dus één van de vaak herdrukte Franse versies.

Voor eigen gebruik, bij wijze van literaire vingeroefening, bewerkte hij Franse of Latijnse, een enkele keer Duits poëzie in het Nederlands. In de zomer van 1624 las hij in zijn eigen, blijkbaar onvoltooide vertaling van Vergilius' *Georgica* die hij een jaar eerder wegens het overlijden van zijn vrouw had laten liggen; enkele dagen later hernam hij de vertaling. Aan het eind van het jaar pakte hij het werk nogmaals op. Inmiddels was hij begonnen aan een eigen 'ecloga off herder-clacht (op mijne leste wedervinge)' – hij had alweer een blauwtje gelopen bij een dame – en 'snuffelde in mijne vertaalde Eclogen van V. Maro.' Vertaalwerk en eigen werk liepen in elkaar over.

In die vloeiende lijn pasten ook bewerkingen en imitaties. Beck schreef een parafrase op het Hooglied en ook psalmberwerkingen, waar hij tevens melodieën bij bedacht. In oktober 1624 werkte hij aan een eveneens al een jaar eerder aangevat gedicht over een kikker, de stof 'genomen uijt Ronsard', dus allicht diens 'La grenouille', een ironisch lofdicht op de kikker. Een goede week later beëindigde hij 'mijne Imitatie van Ronsards kick-vors'. Hoezeer bestaande literaire modellen voor Beck een rol speelden, bleek toen hij het verzoek ontving om een lied te maken op Davids klacht bij de dood van Jonathan. Hij dook meteen zijn bibliotheek in, 'snuffelende alle mijne france Poesyen door en zoekende (docht te vergeefs) eenen Patroon van de voorss Davidts Clachte'. Hij ging desondanks aan de slag en kon het lied een week later in zijn poëzieboek bijschrijven.

De dagboeken van David Beck: Beck 1993 en 2014. Over Becks lectuur: Blaak 2004, hoofdstuk 2.

4 Praktijkzaken

Woordenboeken

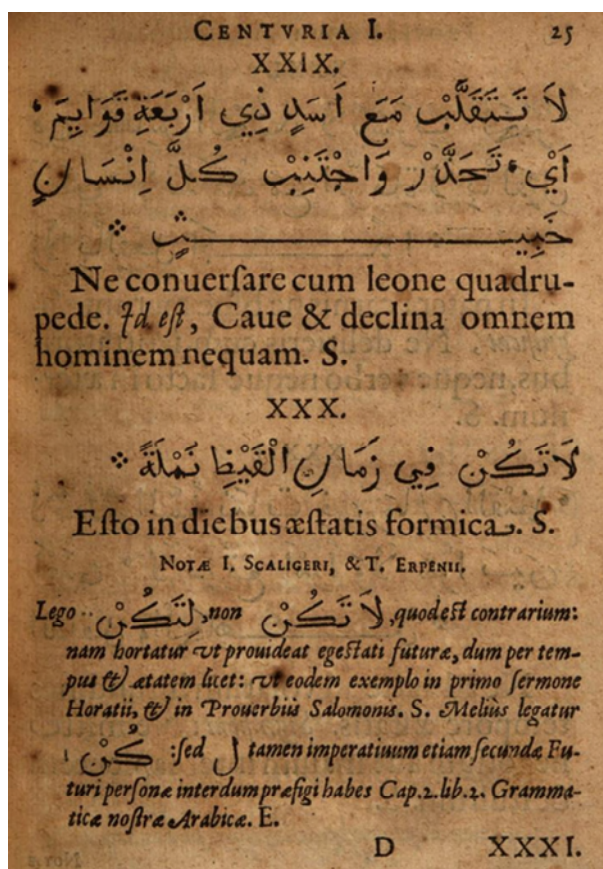
Tegelijk met de grote aantallen vertalingen die in deze periode de markt overspoelden, namen ook woordenboeken in aantal en omvang toe. Alle woordenboeken die in de zeventiende eeuw verschenen waren vertaalwoordenboeken, en ze waren in trek. Van het eerder genoemde Frans-Nederlands en Nederlands-Franse glossarium van Elcius Mellema verscheen in 1618 een heruitgave die in de loop van de eeuw nog elf herdrukken beleefde. Uiteraard steunden de lexicografen op elkaars werk. Zo was het Nederlands-Engelse gedeelte van het eerste vertaalwoordenboek Engels (1648), door Henry Hexham, gebaseerd op de afdeling Nederlands-Frans van Mellema.

Een nieuwigheid was dat niet-Europese talen hun intrede deden, zij het in beperkte mate en niet altijd met succes. Aan het eind van de zestiende eeuw bevatte de vertaling van Jean de Léry's reisverslag over zijn verblijf in Brazilië een lijst met woorden in het Tupi en het Nederlands, tezamen met grammaticale opmerkingen over het Tupi. Indien de wic zich in Brazilië had kunnen handhaven, had deze prille verkenning misschien toekomst gehad. Iets dergelijks gold voor het Nederlands-Latijns-Chinese glossarium dat de eerder genoemde Justus Heurnius in 1628 in Batavia samenstelde met de hulp van een Chinees uit Macau die daar Latijn (en vermoedelijk enig Portugees) geleerd had. Heurnius had zijn lijst – bijna vierduizend ingangen – aangelegd met het oog op toekomstige handelsbetrekkingen tussen de voc en China. Helaas werd het niets met deze handel en zo bleef Heurnius' glossarium onuitgegeven.

Meer toekomst had het taalboekje Nederlands-Maleis dat Frederik de Houtman (1571-1627) in 1603 liet verschijnen. De Houtman, die aan de zogeheten Eerste Schipvaart (1595-1597) naar de Oost had deelgenomen, bracht tijdens zijn tweede reis (1598-1602) twee jaar door als gevangene van de sultan van Atjeh. In die periode leerde hij Maleis. Zijn taalgids bevatte, behalve tweetalige dialogen, ook een Nederlands-Maleis glossarium met ongeveer tweeduizend trefwoorden, met als toemaat een kortere woordenlijst Nederlands-Arabisch-Turks. In 1623 maakte de eerder genoemde

predikant Sebastiaan Danckaerts van het Maleise glossarium een volwaardig woordenboek Nederlands-Maleis. Hiervan stelde in Rome de Antwerpse priester David Haex (1595-1656) op last van de congregatie De propaganda fide in 1631 een Latijns-Maleise variant samen. Daarmee beschikten de protestantse zending en de katholieke missie allebei over een Maleis woordenboek.

De meest opmerkelijke lexicografische prestaties betroffen de studie van het Arabisch. Onder de eerste kenners van het Arabisch in de Nederlanden waren Franciscus Raphelengius (1539-1597), die de taal in Frankrijk had geleerd, en Josephus Justus Scaliger (1540-1609), die op eigen houtje Arabisch studeerde. Beiden waren hoogleraar aan de universiteit van Leiden en legden omvangrijke Arabisch-Latijnse glossaria in handschrift aan. Dat van Raphelengius verscheen postuum in 1613. Hun opvolger, Thomas Erpenius (1584-1624), bracht eveneens in 1613 een grammatica uit en vertaalde, gebruikmakend van een manuscript van Scaliger, tweehonderd Arabische spreekwoorden in het Latijn, met commentaar (*Proverbiorum Arabicorum centuriae duae*, 1614). Jarenlang bezorgde Erpenius ook vertalingen van in het Arabisch, Turks, Perzisch en andere talen gestelde brieven voor de Staten-Generaal, die hem uiteindelijk vanaf 1 augustus 1624 een jaarlijks traktement toezegden; helaas overleed Erpenius in november van dat jaar aan de pest.

Voor zijn editie van tweehonderd Arabische spreekwoorden en zegswijzen in Latijnse vertaling (*Proverbiorum arabicorum centuriae duae*, Leiden 1614) maakte Thomas Erpenius gebruik van een manuscript van zijn voorganger als hoogleraar in Leiden, de inmiddels overleden Josephus Justus Scaliger. Spreekwoord XXIX luidt: 'Laat je niet in met een viervoetige leeuw, d.w.z. hoed je voor een onguur iemand'. Nummer XXX: 'Esto in diebus aestatis formica' ('Wees in de zomer als een mier'). De letter S (voor 'Scaliger') na de Latijnse tekst van beide spreekwoorden betekent dat Erpenius hier de vertaling van Scaliger weergeeft. In de annotatie bij spreekwoord XXX staat achter de eerste zin (na het woord 'Salomonis') eveneens de letter S, maar achter de tweede zin staat E (voor 'Erpenius'). Deze laatste zin bevat een kritiek op de manier waarop Scaliger het Arabisch gelezen heeft. Of: hoe je voorganger op een subtiele manier te kleineren. Bron: Googlebooks.

De belangrijkste Arabist van de eeuw werd Jacobus Golius (1596-1667), die in Leiden oosterse talen en later ook wiskunde doceerde. Hij had anderhalf jaar in Marokko doorgebracht en vier jaar lang het Ottomaanse rijk bereisd. Behalve Latijn, Grieks, Arabisch en Hebreeuws beheerste hij ook Perzisch, Turks en Armeens. Zijn *Lexicon Arabico-Latinum* (1653) besloeg 1500 pagina's en bleef tot in de negentiende eeuw onovertroffen. Zijn *Dictionarium Persico-Latinum*, voltooid in 1643, verscheen pas vijftien jaar later, na zijn dood. Een Turks-Latijns glossarium bleef onuitgegeven.

De interesse voor oosterse talen hing uiteraard samen met de Nederlandse handelsbelangen zowel in de Middellandse Zee als in Azië. In de tweede helft van de eeuw nam ook het aantal vertalingen uit oosterse talen in het Nederlands sterk toe.

Alle zeventiende-eeuwse woordenboeken vertaalwoordenboeken, alsmede de herdrukken van Mellema's woordenboek: Van Sterkenburg 1984, 36-37. Hexham schatplichtig aan Mellema: Van Sterkenburg 1984, 41. De Tupiwoordenlijst en bijbehorend grammaticaal aanhangsel in de Nederlandse vertaling van De Léry: De Léry 1597, Aaiiiv-Bbiiv (hoofdstuk 20). Het Nederlands-Latijns-Chinese glossarium van Heurnius: Duyvendak 1936; Kuiper 2005; Weststeijn 2012, 216. Het Nederlands-Maleise taalboekje van Frederik de Houtman en de opvolgers ervan: Van der Sijs 2000, 33-47; Groeneboer 1993, 43. Het Latijns-Maleise woordenboek van David Haex: Cornelissen 1927, 127. Arabische studies in Nederland: Vrolijk & Van Leeuwen 2014. Scaliger en Erpenius als arabisten: Vrolijk 2010 en 2015. Het traktement toegekend aan Erpenius: Roelevink 1994, 38. Over Golius: Vrolijk 2009.

Geld verdienen

Uiteraard bezaten vertalingen ook commerciële waarde. Uit voorwoorden en opdrachten blijkt dat doorgaans uitgevers het initiatief namen en de kosten van vertaling en uitgave droegen. Veel, wellicht de meeste vertalingen werden dus op bestelling gemaakt. Slechts een enkele keer weten we hoeveel vertalers daarvoor betaald kregen. In de Plantijnse kasboeken staan precieze bedragen opgetekend die de uitgever tussen de jaren 1560 en 1580 aan vertalers uitkeerde, maar Plantijn is een uitzondering. Van betalingen aan in overheidsdienst werkzame vertalers is in de regel wat meer bekend. De conrector van de Latijnse scholen in Den Haag, Joost Byl (?-?), van 1595 tot ongeveer 1607 als translateur in dienst van de Staten-Generaal, ontving een traktement voor het onder geheimhouding ('secretelijck') vertalen van onderschepte brieven en andere documenten, zoals de in 1596 gesloten en in het Portugees gestelde overeenkomst – de eerste in zijn soort – tussen Cornelis de Houtman en de heerser van Bantam; in 1595 kreeg Byl 100 gulden extra voor zijn vertaling van een welkom propagandamiddel, een Spaans boek over het brute optreden van Filips II in Zaragoza enkele jaren voordien. Lodewijk Meijer wierp Thomas Asselijn in 1670 voor de voeten dat een toneelstuk dat deze voor eigen werk uitgaf in feite een vertaling was die hij tegen betaling had uitbesteed, maar we weten niet om welk bedrag het gaat.

In de meeste gevallen waren vertalers net als auteurs aangewezen op mecenaat of een aandeel in de verkoop. In juni 1603 betaalden de Staten-Generaal 200 gulden aan Vincentius Meusevoet, die hen twee maanden eerder zijn vertaling van William Perkins, *Eene grondige ende claere uytlegginghe over de twaelf articulen des Christelijcken geloofs*, had opgedragen. Maar mecenaat bracht niet altijd baat. Vondel droeg zijn prozavertaling van de complete Vergilius (1646) aan Huygens op, en daarmee indirect aan prins Frederik Hendrik, doch een reactie bleef uit. Zijn Vergilius in verzen (1660) bood hij de Amsterdamse burgemeester Cornelis de Graeff aan; van hem ontving Vondel 180 flessen wijn. Voor zijn *Itinerario* (1594) had Jan Huygen van Linschoten door een notaris een contract laten opstellen met uitgever Cornelis Claesz. Het boek werd gedrukt 'tot haerlieder beyder profytte'. In dezelfde trant kwam de eerder genoemde Francisco (of Josepho) de Cáceres met de Amsterdamse drukker Albert Boumeester overeen dat zij de uitgave van *Los siete dias de la semana* samen zouden bekostigen en de opbrengst evenredig verdelen.

Af en toe bewaakten vertalers op een andere manier hun materiële belangen. In 1594 vergunden de Staten-Generaal aan Linschoten, op diens verzoek, een octrooi voor tien jaar op zijn *Itinerario* en de vertaling van José de Acosta's *Historie naturael ende morael van de Westersche Indien* (1598). Een andere vertaler, Michiel Panneel, die net als Linschoten tot de kring rond Cornelis Claesz behoorde, kreeg in 1600 van de Staten-Generaal eveneens een privilege voor tien jaar voor

een vertaling van een theologisch werk, en hetzelfde gold, in hetzelfde jaar, voor de predikant Joannes Halsbergius (1560-1607), die een boek van Philippe de Mornay vertaald had. Meestal vroegen drukkers en uitgevers dergelijke privileges aan.

Vooraf wanneer uitgevers veel geld besteedden aan de productie van een duur boek, bood vertaling de mogelijkheid het debiet te vergroten door ook anderstalige gebruikers aan te spreken. Internationaal georiënteerde uitgevers die over de nodige distributiekkanalen beschikten zagen al spoedig in dat zij, vooral bij uitgaven die kostbare illustraties vereisten, het rendement op hun investering konden verhogen door deze werken in meer dan één taal tegelijk te publiceren. Reeds in het zestiende-eeuwse Brussel was Pieter Coecke van Aelst op een dergelijke manier met vertalingen omgegaan. In Antwerpen herdrukte Willem Silvius in 1576-1577 het Franse reisverhaal van Nicolas de Nicolay tegelijk met versies in het Nederlands, Duits en Italiaans, zodat hij de ongeveer zestig illustraties vier keer kon gebruiken. De jezuïet Jan David (1547-1614) wilde voor zijn *Christeliicken Waerseggher* graag honderd koperplaten, één voor elk hoofdstuk, maar daar had uitgever Jan Moretus alleen oren naar als David het boek eerst in het Latijn vertaalde. Aldus geschiedde, en *Veridicus christianus* (1603) verscheen nog vóór het origineel. Onder de illustraties in beide versies prijken onderschriften in het Latijn, Nederlands en Frans.

Dat in één en hetzelfde boek verscheidene talen naast elkaar stonden, kwam wel vaker voor. Het *Florilegium* (1612) van Emanuel Sweerts bevatte een inleiding in het Latijn, Nederlands, Duits en Frans. De bloemennamen bij de prenten beperkten zich weliswaar tot Latijn, maar registers achterin vermeldde de namen in de andere drie talen, telkens met nauwkeurige terugverwijzing naar de prenten. In de *Regel van de vijf ordens der architecture* (1617) van Giacomo Barozio da Vignola was iedere bladzijde viertalig Italiaans, Nederlands, Frans en Duits. Vooral in de verfijnde emblemliteratuur was een dergelijke meertaligheid niet ongewoon. Een treffend voorbeeld vormen de bundels van Otto Vaenius (1556-1629). Van zijn op Horatius geïnspireerde *Emblemata Horatiana* (1607) bestond naast een eentalig Latijnse oplage nog een andere in het Latijn, Frans en Nederlands. De tweede editie (1612) voegde daar Spaans en Italiaans aan toe. Vaenius' *Amorum emblemata* (1608) kende vier parallelle oplagen, telkens in drie talen (Nederlands-Latijn-Frans; Latijn-Frans-Italiaans; Latijn-Spaans-Italiaans; Latijn-Engels-Italiaans). In de *Amoris divini emblemata* (1615), die de wereldlijke erotiek van de vorige bundels in religieuze zin omhoog, verschenen bij ieder embleem de titel en een vijftal citaten in het Latijn en de poëtische bijschriften bij de illustraties in het Spaans, Frans en Nederlands.

In de meeste gevallen ging het echter om parallelle edities in verschillende talen bestemd voor verschillende afnemers. Het duidelijkst was dit te zien bij zeevaartgidsen en reisbeschrijvingen, twee genres die in de vroege Republiek een sterke bloei kenden als gevolg van de eerste grote Nederlandse ontdekkingsreizen overzee. Beide genres waren goed vertegenwoordigd in het fonds van Cornelis Claesz, in de vroege zeventiende eeuw de belangrijkste uitgever in Amsterdam. In 1598 bracht Claesz tegelijk de Nederlandse versie en Franse en Latijnse vertalingen uit van de verslagen van de twee meest geruchtmakende overzeese expedities van dat moment, namelijk Gerrit de Veers *Waerachtige beschryvinghe* van de overwintering op Nova Zembla en Willem Lodewycksz' rapportage over de Eerste Schipvaart van de gebroeders De Houtman naar Oost-Indië. Om zoveel mogelijk effect te behalen plaatste Claesz paginagrote illustraties en paste hij het boekformaat aan: langwerpig voor de Nederlandse versie, met tekst in gotische letters, folio voor de Franse en Latijnse versies, die in romein gezet waren. Voor de Latijnse versie van De Veers verslag tekende Carolus Clusius, zoals we eerder zagen. Dat er voor dit verhaal internationale belangstelling zou bestaan, had Claesz overigens goed gezien, want elders in Europa verschenen al spoedig vertalingen in het Duits, Italiaans en Engels. Van een ander opzienbarend werk, Olivier van Noorts beschrijving van zijn reis om de wereld, bracht Claesz in 1602 prompt edities in het Nederlands, Latijn, Frans en Duits.

Voor hun navigatie op zee waren Nederlandse stuurlieden aanvankelijk op vertalingen van Spaanse en Engelse leerboeken aangewezen. Dat veranderde met de tweedelige *Spiegel der zeevaart* van Lucas Jansz Waghenaer (1533/34-1606), dat in 1584-1585 in Leiden verschenen was en

waarvan vervolgens edities op de markt kwamen in het Latijn, Frans, Duits en Engels, de meeste gedrukt door Cornelis Claesz. Van Waghenaeers kleinere maar handzamere en goedkopere *Thresoor der zeevaart* (1592) bezorgde Claesz enige jaren later een nieuwe Nederlandse editie tegelijk met een Franse. Nadat Claesz in 1609 overleden was, nam Willem Jansz Blaeu zijn uitgeversrol over, althans wat zeemansgidsen betrof, en met een vergelijkbare handelsgeest. Van zijn eigen *Licht der zeevaart* (1608), net als zijn voorgangers uitgerust met rekentabellen, kaarten en illustraties, drukte Blaeu in 1612 een Engelse en in 1619 een Franse versie. In het buitenland werd rond die tijd nog weinig nieuw werk van deze aard gepubliceerd, zodat Blaeu de markt voor zich had. Die moest hij alleen delen met zijn Amsterdamse concurrenten, zoals zijn naaste buurman Johannes Janssonius, die Blaeus werk in verschillende talen nadrukte, en Jacob Aertsz Colom, die zijn eigen zeemansgids, *De vyrighe colom* (1632), niet slechts door Blaeu liet inspireren maar ook meteen van Franse en Engelse vertalingen voorzag.

Later in de eeuw werd al dit cartografische werk in de schaduw gesteld door de grandioze *Atlas maior* die Joan Blaeu, de zoon en opvolger van Willem Jansz Blaeu, in de tien jaar tussen 1662 en 1672 uitbracht in het Latijn, Nederlands, Frans, Duits en Spaans. Iedere editie van om en nabij de tien delen bevatte zo'n zeshonderd illustraties met uitvoerige beschrijvingen, en kostte een fortuin. De platen voor de illustraties gingen verloren toen Blaeus drukkerij in 1672 tot op de grond afbrandde.

Plantijns betalingen aan zijn vertalers: Voet 1969-1972, deel 2, 289. Joost Byl translateur in dienst van de Staten-Generaal: Heeres 1907, 4; Japikse 1925-1950, deel 8, 375; over Byls vertaling van een Spaans propagandaboek: Martínez Luna 2018, 63. Meyers verwijt aan Asselijn over een vertaling tegen betaling: Jautze e.a. 2016, 29. De Staten-Generaal geven Vincentius Meusevoet 200 gulden: Japikse 1925-1950, deel 12, 652. Mecenaat en Vondels beide Vergiliusvertalingen: Reinders & Blom 2011. Jan Huygen van Linschotens contract met Cornelis Claesz: Van Selm 1987, 179. Het privilege (8 oktober 1594) voor Linschotens vertaling van José de Acosta: Acosta 1598, s.p.; Japikse 1925-1950, deel 8, 363. Het privilege (5 augustus 1600) toegekend aan Michiel Panneel: Japikse 1925-1950, deel 11, 356; Stilma 2005, 57-58; dat voor Halsbergius (14 juli 1600): Japikse 1925-1950, deel 11, 356; Mornay 1602, s.p. Over Willem Silvius en de edities van Nicolas de Nicolay: Theunissen 1989, 186; Hamilton 2001, 41. Over Jan Davids *Christeliicken Waerseggheer* en *Veridicus christianus*: Simoni 1976, 68. De embleembundels van Otto Vaenius: Porteman 1975, 168-169. Buitenlandse handboeken voor navigatie op zee: Davids 1986, 317-318.; Van Netten 2014, 51-52. De zeemansgidsen van Cornelis Claesz: Van Selm 1987, 252; Stilma 2005, 32; Wildeman in Bos & Geleijns 2009, 30-31. Over Waghenaeer, Claesz, Blaeu en diens concurrenten: Koeman 1970, 32-75, 128-142, 477-42; Van Netten 2011; Van Netten 2014, 51-61, 77-82. Joan Blaeu en zijn *Atlas maior*: Pettegree & Der Weduwen 2019, 110-115.

Rond de Duytsche Mathematique

In 1616 schreef Johannes Fenacolius, vertaler van Tacitus en andere Romeinse en Griekse historici, dat 'wy heden ten daghe gantsch geene oft immers gantsch weynighe boecken der wijsheydt in onse eyghen talen end spraecke hebben'. Enkele jaren later sprak de Dordtse chirurgijn Pieter van Nieustadt in dezelfde zin over het geringe aantal boeken in het Nederlands over chirurgie. Het wetenschappelijk bedrijf bediende zich vrijwel uitsluitend van het Latijn. Alleen praktische toepassingen van die kennis maakten de overgang naar de volkstaal, en zelfs dan verliep het proces vaak met horten en stoten. In het voorwoord bij de *Drie boecken der medicijnsche aenmerkingen* (1650) van de Amsterdamse geneesheer Nicolaas Tulp – die van het schilderij van Rembrandt – vertelde de drukker dat hij Tulps vlot verkopende Latijnse handboek uit 1641 in het Nederlands had laten vertalen voor diegenen die niet in staat waren 'om uyt de Fonteyn selfs mede te drincken'. Toch, zo voegde hij eraan toe, waren veel technische termen onvertaald gebleven, deels omdat chirurgijns die doorgaans reeds in het Latijn kenden en deels omdat hij de kwakzalvers buiten de deur wilde houden. De eerste op een breed publiek afgestemde gezondheidsleer was de trits *Schat der gesontheyt* (1636), *Schat der ongesontheydt* (1641-1642) en *Heel-konst* (1645) van Johan van Beverwijck, die erkende dat het gebruik van de volkstaal voor medische stof niet iedereen zou bevallen. Nog in 1678 vond weer een andere medicus, Cornelis Bontekoe, dat het vertalen van geneeskundige geschriften in de volkstaal alleen waanwijzen ten goede kwam.

Tussen academische en praktijkgerichte wetenschap gaapte een sociale kloof. De schermmeester Ludolph van Ceulen, die geen academische opleiding genoten had, berekende in *Vanden cirkel* (1596) de waarde van π tot op twintig decimalen (later geraakte hij tot 35 decimalen).

Hij weerlegde ook eerdere kwadraturen van de cirkel, inclusief de poging van de veelgeroemde Leidse hoogleraar J.J. Scaliger, maar die had weinig op met de kritiek van iemand die niet eens Latijn kende. Toch bestond er in de vroege Republiek een wijdverspreide behoefte aan toegepaste kennis. Dat bleek alleen al uit de grote aantallen patentaanvragen voor een bonte hoeveelheid grote en kleine uitvindingen die de Staten-Generaal in deze periode bereikten. Vooral wiskundige vaardigheden waren van belang voor een waaier aan beroepen, van scheepstimmerman en bouwopziener tot wijnroeier. In 1600 schreven Johan Sems en Jan Pietersz Dou hun *Practijck des lantmetens* voor deze vaklieden en voor alle nieuwsgierigen die, aldus het voorwoord, 'door scharpsinnighe boecken der Geleerden (meest in uytheemsche sprake geschreven sijnde) zijn afgeschricht'. Ook Sems en Dou hadden hun kennis zonder academische vorming opgedaan en beheersten geen klassieke talen. Toen Dou in 1606 de eerste zes boeken van Euclides in het Nederlands omzette, baseerde hij zich op Franse en Duitse versies.

Sems en Dou droegen in oktober 1600 hun *Practijck des lantmetens* aan prins Maurits op, niet alleen omdat de prins geïnteresseerd was in praktische wiskunde maar vooral omdat hij net in januari van dat jaar in Leiden, in de schaduw van de universiteit, een ingenieursopleiding had ingesteld, de 'Duytsche Mathematique', de eerste in zijn soort. Zoals de naam aangaf, verliep het onderwijs er uitsluitend in het Nederlands. De *Practijck des lantmetens* werd er als handboek ingevoerd. Het curriculum van de Duytsche Mathematique was bedacht door Simon Stevin en omvatte theoretische vakken slechts voor zover die de praktijk dienden. De zomermaanden brachten de studenten in het Staatse leger door om daar praktijkervaring op te doen. Een van de hoogleraren was Ludolph van Ceulen.

De Duytsche Mathematique was niet de enige instelling die praktijkonderwijs in de moedertaal verstrekke. In Franeker kreeg de wiskundeprofessor Adriaan Metius (1571-1635) in 1598 toestemming 's ochtends in het Latijn en 's middags in het Nederlands te doceren. Metius, die nog bij Van Ceulen lessen had gevolgd en enige tijd in de nabijheid van de Deense astronoom Tycho Brahe doorbracht, publiceerde astronomische handboeken in het Latijn met daarnaast bondiger, praktijkgerichte versies in het Nederlands. Zo vonden landmeters en ingenieurs in zijn Nederlandstalige *Manuale arithmeticae et geometriae practicae* (1633) 'het pit ende mergh van dese konsten', voldoende om te komen 'tot kennisse van al het gene, 't welck de practique int stuck vande bovengemelte-konsten is aengaende'. In Amsterdam verstrekke de door Samuel Coster opgerichte Nederduytsche Academie van 1617 tot haar opheffing in 1622 onderricht in het Nederlands in praktische zowel als theoretische vakken.

De belangrijkste beweging op het raakvlak tussen de praktisch aangelegde rekenmeesters en de academische wereld was de Leidse hoogleraar Willebrord Snellius (1580-1626). Hij vertaalde Van Ceulens postuum verschenen *Arithmetische en geometrische fundamenten* (1615) meteen in het Latijn, zij het in aangepaste vorm. Zo verbeterde hij Van Ceulens verwijzingen naar de meetkunde van Euclides, die Van Ceulen slechts uit een Duitse versie gekend had. De commercie sprak een woordje mee. De drukker maande Snellius onophoudelijk tot spoed want het boek diende de eerstvolgende beurs in Frankfurt te halen, en Snellius vermoedde dat de Latijnse versie de kosten van de Nederlandse moest dekken. Aan zijn betrokkenheid bij de Nederlandse vertaling van Petrus Ramus' *Geometria* beleefde hij meer genoeg. Deze *Meetkunst* (1622) was door de Loosrechtse predikant Dirck Houtman (ca. 1567-1629) vertaald op Snellius' initiatief en onder zijn supervisie. Snellius leverde ook de technische termen 'in plat duyts'. Omdat het vaak puristische nieuwvormingen betrof, zette hij de Latijnse bewoordingen er telkens in de marge bij. Zijn Nederlandse terminologie volgde die van Stevin, dus 'wiskonstenaer' voor *mathematicus* en 'pael' voor *terminus*, maar hij maakte ook zijn eigen keuzen, zoals 'ghemeen kennissen' voor *axioma*, waar Stevin 'ghemeene regel' had voorgesteld. Met Stevins werk was Snellius goed vertrouwd sinds hij in 1605-1608 diens *Wisconstige gedachtenissen* in het Latijn had vertaald. In dit lijvige boek van 1600 bladzijden nam Snellius de vertaling mee die een toen zestienjarige Hugo de Groot in 1599 gemaakt had van Stevins *Havenvinding*, een poging om een methode te ontwerpen voor de lengtebepaling op zee. Voor dat probleem bestond internationale belangstelling – van de *Havenvinding* verschenen

ook een Franse en een Engelse vertaling – maar een oplossing liet tot in de achttiende eeuw op zich wachten.

Snellius' vertaalwerk kon de kloof tussen volkstalige praktijkkennis en theoretische bespiegeling in het Latijn niet dichten. Wat de Duytsche Mathematique betreft loste het probleem uiteindelijk zichzelf op. De instelling bracht slechts een bescheiden aantal ingenieurs voort en de docenten neigden van langsom meer naar de universitaire theorievorming. Typierend voor deze ontwikkeling was Frans van Schooten jr. (1615-1660), die zowel aan de ingenieursschool als aan de Leidse universiteit verbonden was, met Descartes samenwerkte en in 1649 diens *Géometrie* (1637) in het Latijn vertaalde en voor een Europees publiek verhelderde. De Duytsche Mathematique nam in 1670 Latijn als voertaal aan. In 1679 sloot de instelling haar deuren.

Het citaat van Fenacolius in Tacitus 1616, 'Aen den goetwilligen Leser', s.p.; ook in Hermans 1996, 86. Pieter van Nieustadt over het geringe aantal Nederlandstalige boeken over chirurgie: Pigray 1623, †ii. Het citaat uit Nicolaas Tulp's *Drie boecken der medicijnsche aenmerkingen* (1650): Tulp 1650, *2r-*2v. Van Beverwijck over het gebruik van de moedertaal voor medische onderwerpen: Van Beverwijck 1644, 'Aen de leser', *5r. Cornelis Bontekoe over medische vertalingen: Bontekoe 1678, *4r-*5r. J.J. Scaligers reactie op Ludolph van Ceulens kritiek op zijn kwadratuur van de cirkel: Hogendijk 2010; Dekkers 2018, 47-62. Aan de Staten-Generaal gerichte patentaanvragen voor uitvindingen: Van Berkel 1998, 44. Het citaat uit het voorwoord bij de *Practijck des lantmetens*: Dou & Sems 1600, 'Tot de verstandighe lesers', s.p. Dou baseert zijn Euclidesvertaling op Franse en Duitse versies: Van Berkel 1985, 25 en 1999, 27. Over de Duytsche Mathematique: Van Berkel 1985, 32-33; Van Berkel 1999, 47-48; Van Winter 1988, 14-23; Zandvliet 1998, 76. Over Adriaan Metius: Dijkstra 2012; Van Berkel 1985, 33; Van Netten 2014, 123-130. Het citaat uit het *Manuale arithmeticae et geometriae practicae*: Metius 1633, opdracht, *2v-*3r. Willebrord Snellius en zijn vertaling van Van Ceulens *Arithmetische en geometrische fundamenten*: De Wreede 2007, 88, 187; De Wreede 2010; Nicolaije 2012, 298. Snellius' bijdrage aan Dirck Houtmans vertaling van Ramus' *Meetkonst*: De Wreede 2007, 84-86. Stevins *Havenvinding*, Grotius' vertaling en internationale belangstelling voor de lengtebepaling op zee: Nellen 2007, 65, 625. Frans van Schooten jr. en Descartes: Van Berkel 1985, 51-52 en 1999, 54.

Hoofdstuk 3

1650-1700. Kantelende horizonten

1 Vertaald schouwtoneel

Vondel en eigen vinding

Omstreeks het midden van de eeuw was Joost van den Vondel (1587-1679) veruit de belangrijkste literair vertaler in de Nederlanden. Hij vertaalde zijn hele leven lang. Zijn eerste overzetting verscheen in 1616, de laatste in 1671. Toen hij al rond de tachtig was, vertaalde hij, behalve drie Griekse tragedies, nog Ovidius' *Metamorphoses (Herscheping)* in ongeveer zestien duizend verzen. Een kwart van zijn drieëndertig drama's bestond uit vertalingen, en ze markeerden keerpunten in zijn loopbaan. Onder de klassieken pakte hij Sophocles, Euripides, Seneca, Ovidius, Horatius en Vergilius aan, onder de modernen Du Bartas, Hugo Grotius en Caspar Barlaeus. De hele Vergilius vertaalde hij twee keer, eerst in proza (1646), daarna in verzen (1660). Sommige vertalingen dienden slechts voor eigen gebruik en niet voor publicatie, zoals de bewerking van Ovidius' *Heroides*, een voorstudie voor *Brieven der heilige maegden* (1642). Toch bleef zijn talenkennis vrij beperkt. Hij beheerste Frans en Italiaans, maar het Latijn dat hij leerde toen hij tegen de dertig liep, bleef achter bij dat van de universitair geschoolden van zijn tijd, en vertalingen uit het Grieks lukten hem niet zonder hulp van anderen en het raadplegen van Latijnse versies. Overigens zocht hij geregeld heil in gezamenlijk vertaalwerk, want, zoals hij het in 1646 formuleerde: 'Verscheide oordeelen schieten verscheide stralen uit en zien de dingen van alle kanten door en weder door', terwijl het oordeel van een enkeling 'arm by de rijckdom van velen is'.

Vondel zag in vertalen ook vingeroefening. In zijn 'Aenleidinge ter Nederduytse dichtkunste' (1650) en opnieuw in de opdracht bij zijn versvertaling van het tweede boek van de *Aeneïs* (1655) raadde hij aankomende dichters aan zich met vertaalwerk in het rijmen te bekwamen. In de jaren 1620 schaaftde hij aan zijn begrip van wat tragedie inhield met omzettingen van Seneca. Zijn lyriek uit de jaren dertig profiteerde van de prozaversie van Horatius die hij destijds vervaardigde (en die twintig jaar later alleen in druk verscheen omdat hij een ongeautoriseerde uitgave niet kon tegenhouden). Toen hij tegen 1640 'aan de treurspelen vervallen' raakte, koos hij voor een hechte klassieke vorm door de *Elektra* van Sophocles te vertalen.

Duidelijker dan iemand als Bredero lijkt Vondel onderscheid gemaakt te hebben tussen vertaling en navolging. Zijn meest nadrukkelijke imitatie was de Bijbelse tragedie *Jeptha* (1659), die het spoor van de Latijnse *Jepthes* van George Buchanan van ruim een eeuw eerder natrok maar de vermeende tekortkomingen ervan rechtzette. In tal van andere werken weefde Vondel allusies, reminiscenties en vertaalde passages door zijn eigen verzen. Zoals bekend bevat zijn meest vertoonde stuk, *Gysbreght van Aemstel* (1637), verwijzingen op grote en kleine schaal naar zowel het kerstverhaal als Vergilius' *Aeneïs*. Het spelen met literaire echo's was eigen aan de letterkunde van die tijd, en Vondel beheerste de techniek tot in de finesses.

Zijn meest opmerkelijke en invloedrijke prestatie als vertaler was de dubbele omzetting van Vergilius' complete dichtwerk. Vondel koesterde voor Vergilius een bijna sacrale bewondering. In 1646 bracht hij, tegen de gewoonte van zijn tijd in, een vertaling in proza uit. Die rechtvaardigde hij met het argument dat, althans volgens sommigen, in Vergilius' verzen '...onder elck woort lettergreep en letter eenige geheimenis van zin of klanck schuilt', termen die herinnerden aan Hiëronymus' bekende opmerking over de Bijbel: 'waar zelfs de ordening van de woorden een mysterie inhoudt' (*ubi et verborum ordo mysterium est*). Een prozaversie, ook al verschilde die van verzen 'gelijk trompetklanck en bloote stem', kon zich aan de zo zorgvuldig geplaatste woorden van het origineel vastklitten, terwijl het berijmen ervan 'zonder toedoen of afdoen' niet mogelijk was.

Voor de meeste lezers zal Vondels proza-Vergilius zijn nut gehad hebben als betrouwbare opstap naar het Latijn. De vertaling vond ook navolging, bijvoorbeeld bij Glazemaker, die in 1654 Homerus' *Ilias* op eenzelfde manier aanpakte maar, omdat hij zelf geen Grieks kende, twee letterlijke Latijnse versies op de voet volgde. In de jaren 1650 en '60 verscheen een aantal versvertalingen van Vergilius' *Aeneis*, waarvan het merendeel op z'n minst rekening hield met Vondels prozabewerking en een tweetal ook in de Spaanse Nederlanden verscheen. Vondel zelf moet zijn mening over de onhaalbaarheid van een versvertaling van Vergilius herzien hebben, want in 1655 werkte hij zijn prozaversie van boek twee, waarin Aeneas over de verwoesting van Troje vertelt, in verzen om. Jacob Westerbaen vertaalde boek vier, het verhaal van Aeneas en Dido, eveneens op rijm. Enkele jaren later gaf Vondel zijn vertaling in verzen van de complete Vergilius in druk, Westerbaen die van de hele *Aeneis*. Anderen bedachten varianten. Zo kwamen Hendrik Bruno (1617-1664), Dirck Doncker (?-?) en Christoffel Pierson (1631-1714) elk met vertalingen die Vergilius regel voor regel volgden en dus precies zo lang waren als het origineel. Omstreeks 1670 droogden de Vergiliusvertalingen ineens op, mogelijk omdat de markt verzadigd was. Pas in 1747 kwam in Antwerpen de priester Franciscus Cocket (??) met een nieuwe prozaversie van de *Aeneis*.

Vergilius, *Aeneis*, boek 2, regels 245-250. Twee slangen rijzen uit de zee op om Laöcoon en zijn zoontjes te verslinden:

Joost van den Vondel, Amsterdam 1646:

...borst en bloedige mane steken boven de golven en te water uit: het lijf sleept door zee achter na, en de rugh kringelt zich in geweldige boghten. De zee bruist van schuim, en stracks zijnze aen lant: bloet en vier brant haer ten besmette oogen uit: zy licken den sissenden beck met hare lillende tongen.

Gerard van Delft, Antwerpen 1652, 'uyt den heelen tweeden boeck Æneidos':

...daer comen uyt de zee

*Twee slanghen vol, en groot om hun fenijn te spouwen
Bloetverwich van couleur, een grouwel om t'aenschouwen...*

Joost van den Vondel, Amsterdam 1655, 'in Nederduitsch gedicht':

*Men ziet de borst en maene, als root met bloet bestreecken,
Om hoogh en boven uit het effen water steecken.
Het achterlijf sleipt na, door 't schuim, en zoute vocht.
De ruggen kringelt zich geweldig, boght by boght.
Het water bruischt van schuim. men zietze daetlijck landen,
En smettigh bloet en vier uit bey haer blicker branden.
Zy licken met de tong, drykantigh en gesplis,
Al lillende den beck, die schuifelende sist.*

Jacob Westerbaen, Den Haag 1662, 'in Nederduytsche rymen gebracht':

...haer maenen rood als bloed

*En borst en kop verheft zich boven uyt de vloed,
De rest volghet achter aen met kronckelen en krullen;
Die vreeslijck syn om zien en ons met schrick vervullen.
De zee gaf groot geluyt en schuymde tegen 't strand;
En dit gedrocht was nu gekomen op het land
Met ooghen vol van vyer en bloed en gloed, en lecken
Met grouwelijck gesis en schuyf'len haere becken
En drillen met de tongh, dat ysselijck geleeck.*

Dirck Doncker, Gouda 1663, 'overgezet met 't zelfde getal der regulen':

*Hun borsten opgerecht en manen, steken bloedig
Op vloed en golven uit; door zee hun lyven spoedig
Ook slepen naar, in bocht zoo kringkeld zwaar hun rug:
De zee bruischt van 't geschuim: aen 't land zy quamen vlug,
't Besmette bloed en vier, uit brandende oogen sprongen,
Den sissenden bek likt elk lillend met zyn tonge.*

Christoffel Pierson, Gouda ca. 1669, 'met het selve regeltal in Nederduits gerijmt':

*De borst en bloed'ge maan hoog op de golven drijven,
Sy slepen achter aan door 't zeesop hare lijven,
Geweldig bogtig kromt elks rugge hoog in 't rond,
De zee die bruist van schuim, sy landen soo terstond:
Uit haar besmet gesicht bebloede vlammen blikten,
De tongen met gelil haar schuiffelbekken likten, [...]*

Franciscus Cockelet, Antwerpen 1747, 'met sijn besondere uytlegginge over-gezet':

Sy staecken met de Borst en bloedige Mane van den Kop verre uyt boven de Waters; het midden van het Lyf dreef door de Zee, maer den Steirt maeckte soo vervaerelycke slingers, dat het Water schuymde. Nu waeren sy aen Lant gekomen; hunne Oogen stonden vol bloet, ende scheenen als gloeyende Vier, door het snel omdraeyen van hunne Tongen rondom den Beck maeckten sy een vreeschelyck, en pypende geluyt.

In oktober 1653 werd Vondel op een feest van het Sint-Lucasgilde in Amsterdam gelauwerd als de prins der Nederlandse dichters. Het midden van de eeuw was een periode waarin omvangrijke bloemlezingen en verzamelde werken van gevestigde auteurs het besef van een literaire canon van eigen bodem voedden. Ook literair vertalers begonnen hun lichtende voorbeelden bij te zetten. Net zoals Karel van Mander omstreeks de eeuwwisseling Coornhert en Van Ghistele als baanbrekende vertalers had opgehemeld, gingen nu Vondel en in mindere mate Huygens als bakens gelden. Hendrik Bruno zag als vertaler in Vondel en Huygens zijn grote wegwijzers. Vondels uitspraak, 'yet van d'eeene tael in d'ander, door eenen engen hals te gieten, gaet zonder plengen niet te werck' (uit de opdracht bij zijn vertaling van Sophocles' *Elektra*, 1639), werd later hernomen door toneelbewerker als Isaak Vos (in 1648) en Joan Blasius (in 1671). Tot ver in de achttiende eeuw bleef Vondel de vertaler naar wiens prestaties andere vertalers het vaakst verwezen.

Tegelijk klonken er kort na het midden van de eeuw, voor het eerst, ook tegenstemmen op, die de waarde van vertalingen in twijfel trokken. In de eeuw ervoor had die twijfel ook bestaan, maar op andere gronden, uit onzekerheid of het Nederlands toereikend was om de buitenlandse modellen recht te doen of omdat men vertalingen in de volkstaal parels voor de zwijnen vond. Intussen had de intense vertaalproductie van de voorbije honderd jaar vertalen tot iets vanzelfsprekends gemaakt, nog versterkt door de verstrengeling van vertaling en imitatie. Juist op dit punt begonnen zich nu onverenigbare standpunten af te tekenen die eigen vinding principieel tegenover navolging stelden. Een teken aan de wand was de opmerking van de vertaler Johan de Vries (?-?) in zijn *Griexe luit* van 1656 dat sommige 'eygensinnige' de navolging van de Ouden geringschatten ten voordele van 'het uytstorten van een deel ongebonde klaps, als het maer eyge uyt-vindinge is'. Een goede tien jaar later betoogde zo'n eigenzinnige, de toneelacteur Jan Vos, inderdaad dat dichtkunst 'niet uit vreemde talen, maar uit een aangebooren aart voortkomt'. Zijn collega Thomas Asselijn viel hem bij, want volgens hem vereiste vertalen minder intellectuele arbeid dan eigen creativiteit: 'door copieeren en kunt gy niet opklimmen om vermaardt te werden, alzoo het zelve zoo veel herssens noch begrijp niet van nooden heeft'. Dat was een controversiële opvatting, waar het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum lijnrecht tegenover stelde dat 'het

meerder kunst was een quaalijk gestelt spel in het overzetten te verbeteren, als een geheel nieuw spel op te slaan'. Het toneel van deze botsing was de Amsterdamse Schouwburg.

Vondels kennis van Latijn en Grieks: Geerts 1932, 7-10. Vondels loopbaan en de plaats van vertalingen daarin: Smits-Veldt & Spiess 1986. Zijn *Heroides*-vertaling als voorstudie op *Maegden*: Smit 1975, 394. Over vertalingen van Vergilius' episch werk door Vondel en anderen: Smit 1975. Vondel over vertalen: Hermans 1985. Vondel, 'Verscheide oordeelen...': Vondel 1932, 44. Vondel over vertalen in de 'Aenleidinge' en in het voorwerk bij de versvertaling van *Aeneis* boek twee: Vondel 1986, 704-705 en 1159. Vondel, 'onder elck woort...': Vondel 1932, 43. Hiëronymus, 'ubi et verborum ordo...' geciteerd naar Copeland 1991, 48. Literaire canonvorming omstreeks 1650: Porteman & Smits-Veldt 2008, 510-523. Latere vertalers nemen Vondel en Huygens als voorbeelden: Hermans 1996, 7. Vondel, 'yet van d'eeene tael...': Vondel 1929, 643. Verwijzingen naar Vondel in de achttiende eeuw: Schoneveld 1992, 55, 57; Korpel 1993, 14. De waarde van vertalen betwijfeld: Hermans 1996, 7-8. Johan de Vries en Jan Vos geciteerd naar Hermans 1996, 8. Thomas Asselijn, 'door copieeren en kunt gy niet...': Asselijn 1994, 22. Nil stelt dat 'het meerder kunst was...': geciteerd naar De Haas 1998, 54-55. De botsing tussen Asselijn en Nil Volentibus Arduum: Meijer Drees 1989, 121-143.

De geciteerde Vergiliusvertalingen in deze paragraaf: Vondels prozavertaling in Vergilius 1646, 174-175; de versie van Gerard van Delft in Vergilius 1652, 19-20; Vondels versvertaling in Vergilius 1655, 10; Jacob Westerbaen in Vergilius 1662, 49; Dirck Doncker naar de editie Vergilius 1688, 30; Christoffel Pierson in Vergilius [1669?], 7; Franciscus Cockelet in Vergilius 1747, 50-51.

Schouwburgvertalers

De Amsterdamse Schouwburg, begin 1638 geopend met Vondels *Gysbreght van Aemstel*, was een voortzetting van Samuel Costers Nederduytsche Academie, die sinds 1622 alleen nog als theater dienst had gedaan. De nieuwe Schouwburg was welbewust als theatergebouw ontworpen en bood een breed repertoire, met beroepsacteurs en gemiddeld twee voorstellingen per week voor een betalend publiek. In 1665 werd de inrichting van het gebouw ingrijpend aangepast om spectaculaire ensceneringen mogelijk te maken.

De Schouwburg werkte op commerciële basis en diende dus te zorgen voor een geregelde aanvoer van stukken die bij toeschouwers in de smaak vielen. Met het oog hierop pakte men de toneelproductie bedrijfsmatig aan. Het aantal oorspronkelijk in het Nederlands geschreven toneelstukken werd aangevuld met buitenlandse import in de vorm van vertalingen en bewerkingen, zodat een vast cliënteel ook op termijn kon rekenen op een gevarieerd aanbod dat aan de verwachting voldeed. Zo ontstond een geheel nieuwe organisatievorm waarbij Schouwburgregenten, auteurs, vertalers en acteurs nauw met elkaar samenwerkten om het publiek op zijn wenken te bedienen. Het was natuurlijk wel eerder voorgekomen dat vertalers deel uitmaakten van netwerken, maar die waren anders. Sommige, zoals de Haarlemse kring rond Karel van Mander of de Leidse rond Jan van Hout, hingen aan een inspirerende figuur. Andere verzamelden zich rond een eenmalig project zoals Plantijns polyglot of de Statenbijbel, of ze bestonden uit ideologisch gelijkgezinden gelieerd aan een uitgever, zoals Vincent Meusevoet en zijn maats in de vroege stadia van de Nadere Reformatie. Bij de Schouwburg ging het om een commerciële instelling die over een langere periode een voldoende geschakeerd aanbod moest garanderen om een publiek blijvend aan zich te binden.

Het vertaald toneel kende klinkend succes. Van de stukken die in de eerste dertig jaar van de Schouwburg op de planken kwamen, was bijna een derde vertaald. Onder de stukken die veertig of meer opvoeringen kenden, liep het aandeel vertalingen op tot de helft. De vaakst vertoonde stukken waren weliswaar twee oorspronkelijk Nederlandse spelen, namelijk Vondels *Gysbreght van Aemstel* (1637) en de *Aran en Titus* (1641) van Jan Vos, maar ze werden op de hielen gevolgd door *De verduytsste Cid* (1641) van Pierre Corneille, door Johan van Heemskerck (1597-1656) vertaald uit het Frans. Ondanks het succes van de *Gysbreght* werd de meeste gespeelde auteur tussen 1638 en 1672 niet Vondel maar Lope de Vega, van wie niet minder dan veertien stukken in vertaling op het toneel kwamen (vijftien als we *Het verwarde hof* meetellen, destijds verkeerdelijk aan Lope toegeschreven). Zoals deze aantallen laten zien, kende vanaf de jaren 1640 Frans en vooral Spaans toneel veel waardering. De Spaanse stukken waren doorgaans onderhoudende actiedrama's vol verwickelingen en liefdesperikelen.

Aan de productie van vertaald toneel werkten alle geledingen van het Schouwbουργpersoneel mee. Zo kreeg in 1671 een Schouwbουργregent die toevallig in Madrid verbleef, het verzoek om daar geschikte toneelteksten te kopen en naar Amsterdam te sturen. Spaans kende in de Republiek een veel beperkter verspreiding dan Frans, en dus bereikten Spaanse stukken het Amsterdamse toneel vaak via een Franse versie. Was dit een vrije bewerking, dan viel nauwelijks nog uit te maken – en maakte het nauwelijks uit – of er sprake was van een vertaling uit het Frans of van een Spaans stuk via het Frans vertaald. Een andere manier om de vraag naar Spaanse stukken bij te houden bestond in samenwerking tussen een prozavertaler en een berijmer. Een dergelijke combinatie was niet ongewoon, maar de Schouwburg maakte er stelselmatiger gebruik van dan voordien ooit was gebeurd. Van de meer dan dertig Spaanse stukken die tussen 1641 en 1671 de Schouwburgplanken haalden, was bijna de helft tot stand gekomen via een prozaversie die daarna door iemand anders, vaak een acteur of een Schouwburgheofd, tot speeltekst werd berijmd. De prozaversies waren niet meer dan werkinstrumenten op weg naar een speeltekst, en wellicht om die reden zijn tot dusver geen exemplaren teruggevonden.

De belangrijkste leverancier van deze tussenvertalingen was Jacobus Baroces (1617-1671), over wie weinig meer bekend is dan dat hij via Frankrijk naar Amsterdam was gekomen, daar tot de Sefardische gemeenschap behoorde, waarschijnlijk Spaans als moedertaal had en in zeker enkele gevallen zelf het initiatief tot vertalen nam. Baroces leverde in de periode van 1646 tot 1670 minstens acht prozaversies; twee hiervan haalden elk, in berijmded vorm, meer dan vijftig voorstellingen. Mogelijk betrok Baroces teksten uit de Amsterdamse Sefardische kringen, waar een Spaanse toneelcultuur bestond en sommige leden Spaanse toneelspelen verzamelden.

Af en toe ontstond een prozaversie op basis van een tussenvertaling in het Frans. *Vervolgde Laura* (1645), goed voor vijftig opvoeringen, was berijmd door de acteur Adam Karelsz van Germez (1612-1667) naar de versie die Jan Hendrik Glazemaker 'in 't rymeloos van woordt tot woorde uit liefde vertaeld' had naar Jean Rotrou's *Laure persécutée* (1639), dat weer terugging op de *Laura perseguida* (1594) van Lope de Vega. Een soortgelijk verloop kende Pedro Calderón de la Barca's *El galán fatasma* (1637), door Philippe Quinault in het Frans omgezet als *Le fantôme amoureux* (1656), dat na Parijs ook in Amsterdam gedrukt en door Schouwburgheofd Simon Engelbrecht (1606-1671) in proza vertaald werd, waarna David Lingelbach (1641-na 1698) het berijmded als *De spookende minnaar* (1664). En net zoals Adam Karelsz van Germez in totaal een drietal door anderen vertaalde stukken berijmded, had Engelbrecht eerder al eens een prozavertaling ter berijming geleverd en zou David Lingelbach enkele jaren later nog een prozavertaling van een stuk van Thomas Corneille op rijm zetten. Catharina Questiers (1631-1669) berijmded drie prozaversies van anoniem gebleven vertalers. Dit alles wijst op een soepel draaiende vertaalindustrie, die in niet geringe mate bijdroeg aan het Amsterdams toneelleven én aan de winsten die de Schouwburg boekte.

De Amsterdamse Schouwburg als netwerk: Grabowsky & Verkrujssse 1996. Het aandeel van vertalingen in de Schouwburgproductie, en aantallen opvoeringen: Oey-de Vita & Geesink 1983; Geesink 1990. Spaans theater in de Schouwburg: Worp 1904-1907, deel 1, 389-398; Worp 1920; Van Praag 1922; Jautze e.a. 2016. Lope de Vega de meest gespeelde auteur in de Schouwburg: Blom & Van Marion 2017; Jautze e.a. 2016, 15, 39. Een Schouwburgregent wordt verzocht toneelteksten op te kopen: Dongelmans 1982, 65; De Haas 1998, 23. Spaanse stukken via een prozavertaling berijmd: Jautze e.a. 2016, 38-39. Over Jacob Baroces: Álvarez Francés 2013, 30-40; Jautze e.a. 2016, 32-34. Spaans toneelleven in Amsterdamse Sefardische kringen: Den Boer 1995, 146-153 en 307-340. Van Germez over Glazemaker geciteerd naar Van Germez 1645, [*7r]. Engelbrecht en Lingelbach vertalen Calderón: Jautze e.a. 2016, 29; een andere prozavertaling van Engelbrecht: Dongelmans 1982, 69; een andere berijming van Lingelbach: Dongelmans 1982, 111-113. Catharina Questiers berijmt prozavertalingen: Schenkeveld-van der Dussen 1997, 316.

Jeptha's onvertaalbaar woord

In het Oude Testament is Jeftha een joodse legeraanvoerder die tijdens een veldslag in het nauw komt en Gods hulp inroept. Hij doet een belofte: in ruil voor de overwinning zal hij een offer brengen van het eerste wat hem bij zijn tuiskomst tegemoet treedt – in de woorden van de Statenvertaling: 'het uytgaende, dat uyt de deure mijnes huyses my te gemoete sal uytgaen'. Jeftha wint de slag, dus God heeft zijn bede verhoord. Als hij kort daarna thuis komt, treedt tot zijn ontzetting zijn enige dochter hem tegemoet. Zijn belofte getrouw moet

hij haar doodslaan, en dat zal hij ook doen. Het meisje krijgt twee maanden uitstel om aan haar lot te wennen en dan voltrekt Jeftha het offer. Zijn triomf op het slagveld is in persoonlijke rampspoed verkeerd.

De talrijke schilderijen die het verhaal van Jeftha verbeelden laten zonder uitzondering het dramatische moment van Jeftha's verbijstering bij zijn thuiskomst zien. Toneelbewerkingen doen hetzelfde. Jeftha's verhaal is uitermate geschikt voor een tragedie, en de thuiskomst markeert de omslag van geluk naar ongeluk, met mogelijke spanning over de vraag of Jeftha zal proberen zich aan zijn belofte te onttrekken. Een van de bekendste vroegmoderne adaptaties, de in Frankrijk geschreven Latijnse *Jephthes* (1543) van de Schotse humanist George Buchanan, volgt dit patroon: Jeftha komt thuis en ziet zijn dochter, is overhoop maar herpakt zich, weert bezwaren af van achtereenvolgens zijn vriend, een priester en zijn echtgenote, en offert zijn dochter.

Vondels *Jeptha* – zo hij spelt hij de naam – verscheen in druk in 1659, als een emulerende *imitatio* van Buchanan. Dat hield in dat hij Buchanan met respect behandelde maar ook trachtte het beter te doen waar dat kon. Critici hadden Buchanan verweten dat in zijn stuk de twee maanden waar de Bijbel van repte, ontbraken. Om dat bezwaar te ondervangen, nam Vondel een gedurfde beslissing. Hij liet zijn tragedie beginnen ná de twee maanden uitstel en liet bijgevolg de dramatische ontmoeting tussen vader en dochter varen. Ook werkte hij de moeder de deur uit – hij liet haar in het eerste bedrijf wegsturen en deed haar pas terugkeren in het vijfde, toen de doodslag reeds voorbij was. Dat gaf hem de gelegenheid het centrale gedeelte van het stuk geheel te richten op een discussie onder mannen over de vraag of Jephtha zijn gegeven woord al of niet gestand moet doen.

Die vraag hangt aan de vertaalbaarheid van Jephtha's woord. Zelf houdt hij vast aan de letter van zijn belofte, die slechts in die ene en onvervreembare vorm kan bestaan, zonder ruimte voor interpretatie of variatie, want daardoor zouden onvermijdelijk afwijking, vertekening, willekeur en corruptie indringen. Het onderscheid dat hiermee opgeroepen wordt is dat tussen letter en geest, uiterlijk en innerlijk, het woord als harde materialiteit en als vloeiende betekenis. De verschillende personen die op Jephtha inpraten, wijzen juist op de noodzaak van interpretatie. Reeds in een vroeg stadium vertelt een ambtenaar dat Jephtha onder leiding van priesters en wetgeleerden het onderscheid kan leren tussen de letter en de zin van 's hemels woorden. Later noemen de priesters en wetgeleerden zich bemiddelaars en tolken van de goddelijke wil en stellen zij dat vertaling van de hemelse naar de wereldlijke orde niet naar de letter maar naar de intentie dient te geschieden: God eist 's mensen hart en gehoorzaamheid. Aangezien zij de goddelijke wil op aarde duiden, houdt dit gehoorzaamheid in aan hun interpretatie van die wil. Zij vertellen Jephtha dat hij zijn gegeven woord kan omzetten in iets anders, dat gepaste substituten voorhanden zijn, overeenkomstig hun lezing van de wet. Impliciet beroepen zij zich op Paulus, 'de letter doodt, maar de geest maakt levend', en contrasteren zij die opvatting met een starre uiterlijkheid en letterlijkheid die in Vondels dagen vaak als joods gezien werd. Vroegmoderne vertalers zoals de Franse aartsvertaler Nicolas Perrot d'Ablancourt omschreven letterlijk vertalen als een 'superstition judaïque'.

In een dergelijke superstitie bijt Jephtha zich vast. De bemiddelende rol van de godstolken verwerpt hij. Wanneer de priester hem nogmaals verzekert dat 'De Godtheit gehoorzaamheit [eist], en 't hart', brengt Jephtha in dat die gehoorzaamheid alleen kan blijken door een uiterlijke handeling die tot op de letter aan de gedane belofte beantwoordt. Aan die letter, zegt hij, staat zijn eigen innerlijk geketend. Daar kan geen compenserend equivalent of gevoeglijk synoniem tussen komen. Abraham, aldus Jephtha, ging tenslotte ook tot het uiterste in zijn bereidheid Isaac te doden. Heimelijk hoopt Jephtha ongetwijfeld dat het hem als Abraham zal vergaan.

Pas na het offer beseft Jephtha dat hij zijn akkoord met God verkeerd had ingeschat. Dat hij destijds de veldslag won, hoefde niet te betekenen dat God zijn bede beantwoordde. En als hij zijn overwinning wel aan God te danken had, dan wees het feit dat het hem niet als Abraham vergaan was er op dat hij naar de godstolken had moeten luisteren en van hen had moeten leren vertalen. Zijn letterlijkheid, zijn weigering naar de intentie te interpreteren en passend substituut te zoeken, is hem noodlottig geworden. Het enige lichtpunt aan het eind van het stuk is dat hij zich wil verzoenen met de godstolk en aan hem de bemiddeling tussen de hemelse en de wereldlijke orde overlaten.

In verscheidene opzichten komt Jephtha's weigering te vertalen overeen met die van Shylock in Shakespeare's *The Merchant of Venice*. In dit stuk sluiten de Venetiaanse koopman Antonio en de joodse geldschieter Shylock een verbintenis die inhoudt dat, indien Antonio een geleend bedrag niet kan terugbetalen, Shylock een pond vlees uit diens lichaam mag snijden. Wanneer de termijn voor terugbetaling verstreken is, blijft Antonio in gebreke en eist Shylock, overeenkomstig de letter van de verbintenis, het volle pond vlees op. Die letterlijkheid betekent zijn ondergang, Gedwongen exact één pond af te snijden, en dat zonder een druppel bloed te plengen, bekent hij zijn onvermogen en moet hij alles verliezen.

In beide stukken gaat het over een belofte die schuld maakt. Zowel Jephtha als Shylock klampen zich vast aan een eenduidige, letterlijke woordbetekenis waar met geen wisselstuk of equivalent aan te tornen valt, wat voor mogelijke vertalingen anderen ook bieden. Om deze onvertaalbaarheid te rechtvaardigen valt Jephtha terug op zijn persoonlijke verstandhouding met God en beroept Shylock zich op ‘an oath in heaven’ die boven de menselijke wetten uitstijgt. In hun onbuigzaamheid gaan beiden de perken te buiten. Alhoewel zij zich beiden op hun eigen woorden verkeken hebben, gelden voor Jephtha verzachtende omstandigheden – hij deed zijn belofte in acute nood – en betreurt hij de gevolgen ten diepste. Daarom is Jephtha halsstarrig maar niet kwaadwillig, Shylock halsstarrig en haatdragend. Op het beslissende moment wordt Shylocks hand echter gestuit terwijl Jephtha zijn onbesuisde belofte ten uitvoer legt. Daarom is *The Merchant of Venice* een blijspel en *Jephtha* een tragedie.

Over Vondels *Jephtha*: Smit 1956-1962, deel 2, 240-379. Verwijzingen naar de tekst van *Jephtha*: Vondel 1986, 397-415.
George Buchanan en Vondel: Akkerman 1987. *Jephtha* als een stuk over vertalen, en de vergelijking met *The Merchant of Venice*: Hermans 2011. *The Merchant of Venice* als een stuk over vertalen: Derrida 2005. Het citaat van Perrot d’Ablancourt, ‘superstition judaïque’: Perrot d’Ablancourt 1972, 111.

Vertalerscollectief Nil

De Schouwborg organiseerde vertaalteams, maar het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum, dat aanvankelijk in de onmiddellijke nabijheid van de Schouwborg opereerde, vormde het eerste literair vertalerscollectief. Het genootschap, dat gewapend met een polemische instelling en een welomschreven poëtica als een zelfbewuste eenheid optrad, profileerde zich in de eerste jaren van zijn bestaan door het met hand en tand dwarsbomen van het bestaande Schouwborgbeleid.

Nil Volentibus Arduum (Niets is moeilijk voor wie willen), kortweg Nil, was in 1669 opgericht door een tiental letterkundigen onder wie Lodewijk Meijer (1629-1681), Johan Bouwmeester (1630-1680) en Andries Pels (1631-1681). Allen waren hoog opgeleid en beschikten over een brede kennis. Hun wekelijkse vergaderingen dienden om plannen te smeden, elkaars werk te keuren en zich te verdiepen in literaire theorie. Alleen al in de eerste drie jaar van zijn bestaan publiceerde het genootschap negen poëtische geschriften. Zich hoofdzakelijk beroepend op Aristoteles en Pierre Corneille werkten zij een neoklassieke toneelopvatting uit, naar Franse snit en met een sterk rationalistische inslag. Hun beschouwingen en polemieken leidden tot de meest gedetailleerde poëtica van de zeventiende eeuw en tot het begin van literaire kritiek in moderne zin.

De manier waarop Nil werkte en de waarden die het genootschap aanhing, laten zich illustreren aan de hand van een wellicht wat marginale en juist niet polemische vertaling. Midden 1677 bracht Lodewijk Meijer zijn collega’s op de hoogte van burgemeester Johannes Huddes verzoek om een vertaling van Juvenalis’ tiende satire. Zes genootschapsleden bogen zich ieder over een gedeelte van de tekst. In juli 1678 was de omzetting gereed en pakten drie leden de revisie aan. Tegen die tijd was net ook een andere vertaling, door Laurens Bake (1629-1702 of 1650-1714), in druk verschenen. Twee Nil-leden vergeleken de beide versies om zich ervan te vergewissen dat ze voldoende van elkaar afweken, en twee leden schreven de opdracht aan Hudde. Het boek verscheen in tweetalige vorm, op naam van het genootschap, zonder aanduiding van wie wat had bijgedragen. Hoewel Nil in dit geval niet tégen Bake vertaalde, waren hun onderscheiden keuzes tekenend. Waar Bake zich niet bekommerde om een voorwoord of toelichtingen, toonde Nil zich uitleggerig, met voetnoten ter verklaring van onbekend geachte namen en plaatsen. Eén passage, over de ongemakken van de ouderdom, oordeelde Nil ‘met de eerbaarheid onzer zeden strydig’. Dat er in deze verzen iets pittigs te veraanschouwelijken viel, bleek uit de prozavertaling van Abraham Valentijn (ca. 1640/1645-na 1697):

Want ’t byslapen is u al langh vergeten, of, indien gy al eens de nucken had, soo blyft immers u klein beesje op syn haversackje rusten, en sal blyven leggen, al wrongt gy den gehelen nacht de steert.

Bake liet de dichter tegen de bejaarde zeggen:

En u geneugt niets meer van 't aangenaam vermaak
Van Venus: en ofschoon gy 't u woud onderwinden [proberen],
Zou uw verkrompen lid daartoe geen krachten vinden.

Ook dat ging Nil te ver, en dus hielden ze het nog vager:

Hen is het minnespel, de streelezucht lang vergeeten;
Niets prikkelt hen meer aan, hunn' krachten zyn versleeten.

Hun taalgebruik stelde welvoeglijkheid voorop en vermeed alles wat aanstoot kon geven. Tegelijk herinnerden ze eraan dat een heidens dichter als Juvenalis 'alleen door het Licht der Natuure' tot moreel inzicht was gekomen. De beslissing om niet alleen Cicero en Venus maar ook de Alpen en Pyreneeën in voetnoot toe te lichten, lijkt ingegeven door een wat paternalistisch aandoende ijver om het gedicht vooral toegankelijk te maken en de lezer meteen wat nuttige kennis bij te brengen.

Het eerste publieke optreden van Nil was veel agressiever van toon en nam de beleidsmakers van de Amsterdamse Schouwburg op de korrel. Lodewijk Meijer was van 1665 tot 1669 zelf Schouwburgregent geweest maar daarna niet herkozen, waarschijnlijk als gevolg van een richtingstrijd in het bestuur. Tegenover het spektakeltheater van de Schouwburg plaatste Nil nu de regels van zijn *doctrine classique*. Als wapens hanteerde men concurrerende vertalingen vergezeld van felle, doorwrochte polemieken. Wanneer de Schouwburg een vertaald stuk op de planken bracht, maakte Nil prompt een alternatieve bewerking overeenkomstig de eigen kunstopvatting. Die versie werd in druk gegeven met op het titelblad de uitdagende slogan 'Nooit op de Amsterdamsche Schouwburg vertoont' en voorzien van een 'critique, of nauwkeurige aanwijzinge van de voornaamste misslagen teegen de gronden der tooneelkunst' in de gewraakte Schouwburgvertaling. Reeds in eerste twee jaren van zijn bestaan produceerde Nil vijf dergelijke tegenvertalingen. Onder de geviseerde versies waren er drie van Joan Blasius, die begin 1670 directeur van de Schouwburg geworden was.

De misslagen waaraan Blasius zich volgens Nil bezondigde, betroffen alle aspecten van het toneel. Blasius had een stuk van Plautus bewerkt en diens monologen behouden; strijdig met de waarschijnlijkheid, oordeelde Nil, die er dialogen van maakte. De acteurs richtten zich rechtstreeks tot het publiek, in strijd met de eenheid van handeling, vond Nil, de dramatische illusie mag niet doorbroken worden. In een andere bewerking, ditmaal naar het Frans, had Blasius personages toegevoegd om het toneel visueel te stofferen; Nil schrapte personages om een strakkere intrige te verkrijgen. Blasius had een gevechtsscène toegevoegd, met doodslag; Nil wilde geen gruwel zien op het toneel.

Bij al deze aanpassingen ging Nil consequent uit van 'de gronden der tooneelkunst' zoals de leden die verstonden. Zij traden elitair en belerend op: niet winst of vermaak maar volksverheffing hoorde het doel te zijn van de Schouwburg. Zij vertaalden genrebewust: voor een tragedie golden andere vertaalregels dan voor een blijspel, immers tragedies behandelden vaak historische onderwerpen, bij blijspelen kon men zich vrijer gedragen. Zij benadrukten dat de veranderingen die ze bij het vertalen aanbrachten, niet op willekeur maar op door de rede gemotiveerde keuzes stoelden. Hun idee van verbeterend vertalen maakte deel uit van een classicistische poëtica die ook buitenlandse modellen en erkende klassieken als voor verbetering vatbaar beschouwde. Dit principe liet zich goed verenigen met het emulatiebegrip. Zoals we zagen, beoogde ook Vondels *Jeptha* (1659) een verbetering ten opzichte van zijn model, George Buchanans *Jephtes*. Overigens trad Nil ook tegenover zijn eigen vertalingen verbeterend op; in de jaren 1677-1678 gaf het genootschap bijgespijkerde versies uit van vijf eerder gepubliceerde bewerkingen.

In het rampjaar 1672, toen de Republiek door een coalitie van Engeland, Frankrijk en Münster bijna onder de voet werd gelopen, ging de Amsterdamse Schouwburg dicht. Vijf jaar later zwaaiden de deuren weer open, en nu triomfeerde Nil. Drie van de zes nieuwe regenten waren lid

van het genootschap: Meijer, Bouwmeester en Pels. Van de zes stukken die in 1678 in première gingen, waren er vier vertalingen die Nil in zijn begintijd had vervaardigd teneinde bewerkingen door anderen de pas af te snijden. Zelden werd een polemische vertaalcampagne met zoveel succes bekroond.

Het Frans-klassieke toneel dat Nil in Nederland uitbouwde, bepaalde het theaterleven tot ver in de achttiende eeuw. Het genootschap zelf bleef nog tot 1720 bestaan, maar het baanbrekende werk was tegen 1680 achter de rug. Overigens stond de rationalistische visie die Nils toneelwerk bezielde, niet op zich. Verscheidene genootschapsleden droegen bij aan de eerste roerselen van wat vandaag de Radicale Verlichting heet. Ook hier dateren de beslissende publicaties uit de jaren rond 1670 en speelden vertalingen een wezenlijke rol. De kanteling van het wereldbeeld die zich in deze tijd begon af te tekenen, vertoonde echter ook andere aspecten.

Over Nil Volentibus Arduum: Dongelmans 1982; Harmsen 1989; Holzhey 2014. Negen poëtische geschriften in de eerste drie jaar: Holzhey 2014, 163-164. Corneille als voorbeeld: Harmsen 1989, 182-191. Meest gedetailleerde poëtica van de eeuw: Harmsen 1993, 278. Rationalistische principes: Holzhey 2014, 173-217, 282-327; Holzhey 2017, 174. De citaten uit Juvenalis in de versies van respectievelijk Abraham Valentijn, Laurens Bake en Nil: Juvenalis & Persius Flaccus 1682, 162; Juvenalis 1678, 10; Juvenalis 1679, 27. Nil, 'alleen door het Licht der Natuur': Juvenalis 1679, *3r. De noten over Cicero, Venus, Alpen en Pyreneeën: Juvenalis 1679, 15-16, 37, 19. De 'critique, of naauwkeurige aanwijzinge...': Nil Volentibus Arduum 1670, 67. Vijf tegenvertalingen in de eerste twee jaren van Nil: Beenen & Harmsen 1985, 38-39; Harmsen 1989, 1-2. De verschillen tussen de bewerkingen van Blasius en van Nil: Beenen & Harmsen 1985; Holzhey 2005. Nil elitair en belerend: De Haas 1997, 127-129. Andere vertaalregels voor tragedie dan voor blijspel: Harmsen 1989, 192-193, 199-200. Verbeterend vertalen en Vondels emulerende navolging: Holzhey 2014, 37-38. Door Nil in 1677-1678 herziene versies van eerdere vertalingen: Holzhey 2014, 154. Vertalingen van Nil in de Schouwburg in 1678: Holzhey 2014, 252-257.

2 De wijde wereld

De wereld binnen taalbereik

Reeds in de eerste helft van de eeuw, tussen 1625 en 1649, publiceerden de uitgevers Bonaventura en Abraham Elsevier in Leiden een reeks van meer dan dertig Latijnse werken over verschillende delen van de wereld. Het waren boeken op zakformaat voor een internationaal lezerschap van studenten, kooplieden, politici en reizigers. De geleerde wic-directeur Johannes de Laet (1581-1649) bezorgde ten minste twaalf delen, compilaties van oorspronkelijk Latijnse en in het Latijn vertaalde excerpten uit eerder verschenen werken. Zo bevatte het deel over Perzië (1633) een beschrijving van het land gevolgd door een aantal reisberichten, in dit geval van overwegend Engelse oorsprong. Uit deze verslagen sneed De Laet alle anekdotiek weg om alleen feitelijke en zakelijke informatie te behouden.

De Elsevierreeks was symptomatisch voor de verbreding van de kennishorizon waar ook de expedities van de VOC en WIC aan bijdroegen en waar de grote vraag naar reisliteratuur een andere uiting van was. Het kon niet anders of de kennismaking met andere werelddelen moest tot vertalingen leiden uit talen als Arabisch, Perzisch, Tamil en Chinees. De wereld kwam binnen taalbereik.

Uiteraard steunden de vertalers uit het Arabisch en Perzisch op oriëntalisten van het eerste uur als Thomas Erpenius en Jacobus Golius. Bij hen had Lodewijk de Dieu, die in 1639 de eerste Europese grammatica van het Perzisch uitgaf, college gevolgd. En net zoals Erpenius tweehonderd Arabische spreekwoorden in het Latijn vertaald en toegelicht had, verzamelde en annotateerde Levinus Warner (ca. 1618-1665), een leerling van Golius, honderd Perzische spreuken (*Proverbiorum et sententiarum Persicarum centuria*, 1644).

Twee hoogtepunten van de klassieke Perzische literatuur verschenen ook in Nederlandse vertaling. Van de *Gulistan* van de dertiende-eeuwse dichter Saadi had de uit Duitsland afkomstige Georgius Gentius (1618-1687), eveneens een discipel van Golius, een tweetalige editie Perzisch en Latijn (*Rosarium politicum*, 1651) bezorgd, waar de Duitse diplomaat en reiziger Adam Olearius gebruik van maakte voor zijn Duitse versie, die vervolgens door de Amsterdamse boekhandelaar Jan van Duisberg (?-1701) in 1654 als *Perssiaansche roosengard* in het Nederlands werd omgezet. Het

andere hoofdwerk van Saadi, de *Bustan*, bereikte Nederland via een heel andere weg, door de bemoeienissen van Daniël Havart (ca. 1650-1724). In dienst van de VOC verbleef Havart van eind 1672 tot 1685 aan de Indische Coromandelkust. Hij werkte er als secretaris, leerde de Perzische hoftaal en trad op als tolk. Na zijn terugkeer in de Republiek liet hij een uitvoerige beschrijving van de Coromandelkust verschijnen maar ook verscheidene vertalingen, waaronder *Den Persiaanschen boogaard* (1688), naar Saadi. Havart gaf ook een brievenboek uit, de *Persiaanse secretaris* (1689?), een handleiding met voorbeelden van de formele Perzische briefstijl. In zijn voorwoord verwees hij naar Puget de la Serres *Secrétaire à la mode* om juist het verschil in stijlconventies tussen Europa en Azië te laten zien.

Hoe groot die verschillen ook op andere gebieden waren, was al gebleken uit een van de belangrijkste boeken van de eeuw, *De open-deure tot het verborgen heydendom* (1651) van Abraham Rogerius (ca. 1609-1649). Deze was als predikant, na zijn studie aan het Seminarium Indicum, via Batavia en Surat terechtgekomen in Paliacatta (nu Pulicat, dicht bij Madras), aan de Coromandelkust. Hij verbleef er van 1633 tot 1642, preekte in het Portugees en Nederlands en raakte bevriend met enkele brahmanen met wie hij lange gesprekken voerde over het hindoeïsme. In 1647 keerde hij naar zijn geboorteland terug. De postuum verschenen *Open-deure* bood, voor het eerst in Europa, een uitgebreide en betrekkelijk onbevooroordeelde beschrijving van de hindoeïstische belevingswereld. Achterin het boek stonden tweehonderd spreuken van de vijfde eeuwse geleerde Bhartrhari, een van de eerste vertalingen uit het Sanskriet in een Europese taal. Het belang van de *Open-deure* werd spoedig onderkend: een Duitse versie verscheen in 1663, een Franse (gedrukt in Amsterdam) in 1670. Overigens vertaalde Rogerius in 1645 in Batavia nog een tweetal christelijke breviaria uit het Nederlands in het Portugees; andere vertalingen van zijn hand bleven niet bewaard.

In de *Open-deure* traden verscheidene vertaalslagen op. Rogerius' informanten spraken Tamil maar onderhielden zich met hem in het Portugees. Voor zijn boek vertaalde Rogerius hun informatie in het Nederlands. Daarnaast vertoonde het boek een vorm van conceptuele vertaling, die niet van Rogerius stamde en waarbij hindoeïstische begrippen inzichtelijk gemaakt werden door ze in een Europees kader te plaatsen. Bijna de helft van de tekst van de *Open-deure* bestond namelijk uit voetnoten afkomstig van de Poolse theoloog Andreas Wissowatius (Andrzej Wiszowaty, 1608-1678), een aanhanger van het socinianisme, een stroming die onder andere de goddelijke drie-eenheid afwees. In dit notenapparaat legde Wissowatius de nadruk op overeenkomsten tussen de hindoe-wereldbeschouwing en de antieke, joodse en christelijke visies, met daarbij de suggestie dat hindoeïsme en christendom een gemeenschappelijke grondslag vonden in de rede. Waar Rogerius bijvoorbeeld meldde dat volgens de hindoes alle levende wezens een ziel bezitten, verwees Wissowatius bijkomend naar Pythagoras' idee van een wereldziel. De talrijke namen van hindoe-godheden bevestigden een geloof in de ene God, meende Rogerius, en Wissowatius citeerde Augustinus in dezelfde zin over antieke godennamen.

Het belang van de *Open-deure* lag echter minder in de gelijkenissen tussen India en Europa dan in de verschillen. Dat was al te merken in Rogerius' versie van de spreuken van Bhartrhari, waarvan de morele les wel duidelijk werd maar de finesses veel meer specifieke kennis vereisten, zoals in dit vers over vriendschap:

Wistnou slaept in de Zee: de Zee heeft oock eenighe *Raetsjasjaes* gheherberghet; als oock eenighe Berghen; ende het groote vyer *Barrabageni*: aldus wonderlijck herberghet de Zee alle dingen. Alsoo helpt oock een goet Vrient sijnen Vrient in alle ghelegentheyten.

Ondanks Wissowatius' pogingen liet de *Open-deure* opvattingen zien die onverenigbaar waren met de Bijbel en de christelijke visie. Daarin lag, op termijn, de bijzondere betekenis van het boek. Volgens op de Bijbel gebaseerde berekeningen was de wereld een goede zesduizend jaar oud, volgens de brahmanen honderdduizenden jaren, en de veda's waren ouder dan de Bijbel. Naarmate meer kennis van buiten Europa de christelijke wereld bereikte, begon het gezag van de Bijbel te

wankelen. Aan dat gezag tornden, twintig jaar later en uit een andere invalshoek, ook figuren als Lodewijk Meijer, Johannes Bouwmeester en, met hen, Spinoza, zoals we nog zullen zien. Kort na 1700 gaf de Utrechtse arabist Adriaan Reland een redelijk onpartijdige beschrijving van de islam, waarmee hij het bestaansrecht van weer een andere, alternatieve wereldvisie erkende. Het tweede gedeelte van Relands boek behandelde een aantal misvattingen over de Koran die hij stuk voor stuk toeschreef aan vertaalfouten voortkomend uit gebrekkige kennis van het Arabisch.

Teksten uit China bezaten eenzelfde potentieel om traditionele zekerheden te ondermijnen. Dat dit niet gebeurde, kwam doordat ze Europa bereikten via andere bemiddelaars. Voor informatie uit en over China was de vroegmoderne periode afhankelijk van de jezuïeten. Die waren er sinds het eind van de zestiende eeuw actief en kenden de taal grondiger dan welke vreemdeling ook. De orde onderhield goede contacten met het thuisfront. Zo werd in 1651 de Italiaan Martino Martini naar Europa gestuurd om fondsen en rekruten te werven. Hij reisde via de Filippijnen, werd enige tijd vastgehouden en uitgehoord in Batavia maar kwam in augustus 1653 in Noorwegen aan. Via Hamburg bereikte hij Amsterdam, waar Joan Blaeu zijn beroemd geworden atlas van China drukte. In Leiden regelde Golius, die enkele Chinese boeken bezat die hij niet kon lezen, inderhaast een ontmoeting. In juni 1654 ontving de uitgever Balthasar Moretus hem in Antwerpen, waar zijn verhaal over de verovering van China door de Mantsjoes, *De bello tartarico historia*, verscheen. Nog in hetzelfde jaar 1654 kwam hiervan in Delft een Nederlandse vertaling door ene G.L.S. uit, zes jaar later volgde een nieuwe, anonieme vertaling in Amsterdam. Via Parijs reisde Martini door naar Rome. Pas in 1659 was hij terug in China.

Tijdens zijn verblijf in de Nederlanden rekruteerde Martini, behalve de bekende Ferdinand Verbiest, ook François de Rougemont (1624-1676) uit Maastricht en Philippe Couplet (1623-1693) uit Mechelen voor de Chinese missie. Deze twee raakten betrokken bij de belangrijkste vroegmoderne vertaling uit het Chinees, het omvangrijke *Confucius sinarum philosophus*, dat aanvankelijk in Amsterdam zou verschijnen maar uiteindelijk in 1687 in Parijs van de persen kwam, met Couplet als hoofdredacteur. Het boek bevatte, in het Latijn, drie aan Confucius toegeschreven werken, met begeleidend commentaar. In overeenstemming met een visie die reeds in de beginperiode van de missie ontwikkeld was, interpreteerde het redactionele team de leer van Confucius als naadloos aansluitend bij de christelijke ethiek. De biografie waarmee het boek opende, kapselde Confucius verder in door te stellen dat ook hij in een godheid geloofde.

Confucius sinarum philosophus kende een lange voorgeschiedenis. Zo kon het gebeuren dat de Nederlandse koopman Pieter van Hoorn (1619-?), die in 1666 uit Batavia met een VOC-gezantschap naar Beijing reisde en daar vriendschappelijk met Couplet omging, diens Latijnse vertaling van de *Analecten* van Confucius ter inzage kreeg. Waarschijnlijk op grond hiervan – hij kende zelf geen Chinees – stelde Van Hoorn *Eenige voorname eygenschappen van de ware deugdt, voorsichtigheydt, wysheydt en volmaecktheydt* samen, een bescheiden boekje dat zich aanmeldde als ‘getrocken uyt den Chineschen Confucius’ en in Batavia in 1675 werd gedrukt, mogelijk op kosten van de auteur, die het presenteerde als een uit China meegebracht cadeautje voor zijn gezin. Van Hoorn herschikte en parafraseerde Confucius in verzen, een enkele keer met een allusie op het vaderland:

Soo ymandt sich bevindt tot vroom en wijse Menschen
Soodanich toegedaen, gelyck de sinnen wenschen [...]
Om ouders volle plichts gehoorsaemheydt te geven,
Oock voor syn Landt of PRINS niet spaert syn eygen leven,
En in syn woorden trouw en waerheydt heeft geleert,
Die houd' ick dat genoegh en wel heeft gestudeert.

Het opmerkelijkste aan Van Hoorns versie was de datum: twaalf jaar vóór *Confucius Sinarum philosophus* verschenen de *Analecten* in het Nederlands, de eerste vertaling van dit werk in een Europese taal.

De meest monumentale publicatie die in de Republiek op grond van Aziatische ervaringen tot stand kwam, was overigens van een heel andere orde. De *Hortus malabaricus* beschreef de botanica van zuidelijk India in twaalf zware foliodelen en ongeveer 750 bladvullende illustraties. Het werk werd tussen 1678 en 1693 gedrukt op kosten van Hendrik van Rheede tot Drakestein, die als VOC-gouverneur op de Malabarkust had gediend. Aan het vergaren, benoemen en catalogiseren van de planten had een uitgebreid team Indische en Europese plantkundigen en medici bijgedragen, en plantennamen verschenen in vier talen en vier schriftvormen, geïdentificeerd als 'Latina', 'Malabarica', 'Arabica' en 'Lingua Bramanica antiqua' (d.i. Sanskriet). De oorspronkelijke beschrijvingen in het Malayalam en Konkani waren eerst in het Portugees vertaald door Manoel Carneiro (?-?), een inwoner van Cochin die als beëdigd vertaler (*interpretes juratus*) in VOC-dienst stond, en vervolgens uit het Portugees in het Latijn door Christiaan van Donep en de predikant Johannes Casarius (ca. 1642-1677). In het voorwerk bij het eerste deel van de *Hortus* verklaarde Carneiro nadrukkelijk dat hij zich met de grootste zorg van zijn taak had gekweten.

De Elsevierreeks over verschillende delen van de wereld: Gruys 2000; Pettegree & Der Weduwen 2019, 284-286. Over de studie van en vertalingen uit het Perzisch: De Bruijn 1987. Saadi vertaald: Dohmen 2000, 61. Over Daniël Havart: Gommans 2018, 45-51. Over Abraham Rogerius, *Open-deure* en Wissowatius: Noak 2012 en 2014; Schouten 2018, 67-82. De vertaling van Bhartrhari een van de eerste Sanskrietteksten in Europa: Gommans 2018, 147. De Europese vertalingen van de *Open-deure*: Sweetman 2003, 89-103. Rogerius' Portugese vertalingen van brevaria: Rogerius 1688 en 1689 (het voorwoord hierin gedateerd Batavia 1645); andere, niet-bewaarde vertalingen van Rogerius worden genoemd in de opdracht bij *Open-deure*: Rogerius 1651, +2v; Noak 2014, 256. Vertaalslagen in *Open-deure*: Noak 2012, 355. Over Wissowatius' noten: Noak 2014. Hindoes en Pythagoras over de ziel: Rogerius 1651, 145-146; godennamen: Rogerius 1651, 104-105; Noak 2014, 259-263. Het citaat 'Wistnou slaapt in de Zee...': Rogerius 1651, 246. Brahmaanse opvattingen onverenigbaar met de Bijbel: Emmer & Gommans 2012, 101-102. Over Adriaan Relands beschrijving van de islam: Dohmen 2000, 65-66; Vrolijk & Van Leeuwen 2014, 66-67; Reland over misvattingen omtrent de islam: Reland 1705, 95-188; 1718, 93-193; Vrolijk & Van Leeuwen 2014, 72. Over de jezuïeten in China: Brockey 2007. Europa afhankelijk van jezuïeten voor informatie over China: Emmer & Gommans 2012, 94. Martino Martini in de Nederlanden: Duyvendak 1936, 298-302. Over Philippe Couplet, *Confucius Sinarum philosophus* en Pieter van Hoorn: Weststeijn 2012, 222; Dijkstra & Weststeijn 2016; Porteman & Smits-Veldt 2008, 639-640. Het citaat uit *Eenige voorname eigenschappen*: Van Hoorn 1675, 16; Dijkstra & Weststeijn 2016, 149. Over de *Hortus malabaricus*: Heniger 1986; Cook 2007, 310-317. De benamingen van talen en schriften in de *Hortus*: Van Rheede tot Drakenstein 1678, figuur 1. Manoel Carneiro *Interpres juratus*: Van Rheede tot Drakenstein 1678, ***2r.

Tolken op Desjima en aan de Kaap

In april 1600, na een erbarmelijke reis via de Straat Magellaan en de Stille Oceaan, was de *Liefde* zwaar gehavend en met een uitgeteerd restant van haar oorspronkelijke bemanning in Japan aangekomen, het eerste Nederlandse schip dat dit land bereikte. De Japanse autoriteiten ondervroegen de overlevenden met behulp van Portugese tolken en betoonden zich welwillend. Verscheidene bemanningsleden van de *Liefde* vestigden zich in Japan en bouwden er carrières op. De Engelse stuurman William Adams (1564-1620) en zijn maat Jan Joosten (1556-1623) verbleven geregeld aan het hof van de Tokugawa shogun en brachten het zelfs tot samoerai, de eerste westerlingen die deze eer te beurt viel. De koopman Melchior van Santvoort (ca. 1570-1641) bemiddelde, met Adams, bij de eerste Nederlandse ambassade die in 1609 de hoofdstad Edo (het huidige Tokio) bezocht. In hetzelfde jaar 1609 konden de Nederlanders op het eiland Hirado, ten noorden van Nagasaki, een handelspost openen. Jan Cousynen (?-?), ook een overlevende van de *Liefde*, diende er de VOC als betaalde tolk.

Een tweede ambassade, die zich in 1627 in Edo meldde, mislukte. Deze missie handelde op gezag van de VOC, en de gezantschapsbrieven waren pas onderweg in het Japans vertaald, via het Portugees en zonder tussenkomst van de Japanse ambtenaren in Hirado. Het hof weigerde de ambassade te erkennen aangezien de brieven niet afkomstig waren van de vorst in Holland en het taalgebruik als lomp werd ervaren. Voortaan zou de Japanse overheid de VOC niet als buitenlandse mogendheid maar als vazal beschouwen, met de jaarlijkse hofreis naar Edo als een teken van rituele onderwerping aan de shogun. Tot het eind van de achttiende eeuw zou de VOC meer dan 160 dergelijke hofreizen maken.

De handelspost op Hirado werd in 1641 overgeheveld naar het eilandje Desjima in de baai van Nagasaki. Inmiddels waren de Portugezen en alle andere westerlingen behalve het VOC-

personeel op Desjima het land uitgezet. Tot 1860 bleef Desjima het enige contactpunt tussen Japan en het Westen. De Japanse autoriteiten verboden ook het gebruik van tolken in VOC-dienst. Alle tolken waren voortaan Japanners. Overigens verliepen de contacten die eerste decennia via het Portugees en met behulp van door Portugese jezuiten samengestelde woordenboeken (een drietalig Latijns-Portugees-Japans glossarium uit 1595 en het omvangrijke Japans-Portugese *Vocabulario da lingua de Iapam* uit 1603-1604). De overgang naar Nederlands verliep moeizaam, en in het dagregister dat de VOC op Desjima bijhield, regende het klachten over de kwaliteit van het vertaalwerk. Nog in 1683 verzochten de Nederlanders 'dat eenige van onse dienaren in de Japansche taal soudon mogen werden onderwesen, om dan wyders tot taelmannen off tolcken te werden gebruyckt, en dat ter oorsaecke de Japanders onse tael, door de swaerheyt van die, niet nae verijtsch van saecken kunnen leeren', maar dergelijke smeekbeden haalden niets uit. In de achttiende eeuw werd een aantal Europese wetenschappelijke werken via het Nederlands in het Japans vertaald, maar het eerste Nederlands-Japanse woordenboek, bewerkt naar François Halma's Nederlands-Franse glossarium uit 1708, verscheen pas in 1796, in dertig exemplaren.

De Duitse arts Engelbert Kaempfer, die van 1690 tot 1692 op Desjima verbleef en twee hofreizen naar Edo meemaakte, merkte in zijn postuum gepubliceerde *Beschryving van Japan* (1727) op dat Desjima slechts 600 bij 240 voet groot was of, naar zijn eigen bevinding, 236 bij 82 stappen. Voor het vertaalwerk zorgden meer dan honderd tolken, 'van welker getrouwheid, een talent dat zeer zeldzaam onder haar is, wy alleen afhangen moeten om onzen voordeeligen handel en koopmanschap in dit land voort te zetten'. Een kerngroep van acht tolken mocht Desjima vrij in en uit, een tweede groep van nog eens acht trad op bij handelsverrichtingen. Op de hofreis werd de VOC-stoet begeleid door twee hoofdtolken plus een leerling. De leerlingen waren kinderen van de hoofdtolken, zodat het beroep van vader op zoon overging. Kaempfer benadrukte dat de tolken hun cliënten evenzeer bespieden als bedienden, alle communicatie strikt controleerden en verhinderden dat de Nederlanders te veel te weten zouden komen. In Japan liep de VOC aan een korte leiband.

Aan de Kaap de Goede Hoop lagen de zaken heel anders. Ook hier waren de tolken inlanders, maar omdat hun loyaliteit niet door een centrale overheid bewaakt werd, konden ze individuele keuzes maken.

Reeds in 1595 had Cornelis de Houtman tijdens de Eerste Schipvaart het anker uitgeworpen in de Tafelbaai. Ook nadat Jan van Riebeeck in 1652 de Kaapkolonie had gesticht als permanent verversingsstation voor VOC-schepen op weg naar of op terugreis uit Azië, bleven de Nederlanders nog een tijdlang afhankelijk van tolken voor hun onderhandelingen met de plaatselijke bevolking over de aankoop van voedingsmiddelen en vee. Die hadden ze hard nodig: anderhalf jaar na de stichting van de kolonie bezaten de Nederlanders slechts veertig stuks vee en een goede honderd schapen – die allemaal gestolen werden. Naarmate de kolonie zelf voedsel begon te kweken en in omvang toenam, werden tolken ingezet bij de verkenning van het binnenland.

De tolken waren hoofdzakelijk Khoi (ook Khoikhoi of Khoena genoemd). Dat Europeanen niet als tolk optraden, lag aan de taal. In zijn *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten* (1668) vergeleek Olfert Dapper – die Afrika nooit bezocht maar op bestaande verslagen steunde – de onnavolgbare klikklanken van het Khoi met het kloppen van hoenders en het klapperen van een ratel, zodat de taal 'om de moeielijkheit der uitsprake' niet te leren was. Om die reden noemden de Nederlanders de Khoi Hottentotten.

Omstreeks 1631 had een Engels schip een Khoi genaamd Autshumato (ca. 1625-1663) naar Bantam meegenomen, waar hij enig Engels leerde. Na zijn terugkeer raakte Autshumato bij de VOC bekend als Herry de Strandloper (naar de gemeenschap waar hij toe behoorde en die door de Nederlanders onderscheiden werd van veehouders). Hij bemiddelde bij onderhandelingen tussen Europeanen en Khoi, des te gevoeliger omdat de Khoi vaak weinig belangstelling toonden voor de Europese waar die hen ter ruil werd aangeboden. Van Riebeeck maakte ook van Herry's diensten gebruik maar vertrouwde hem niet en zag meer in diens jongere nicht Krotoa (ca. 1642-1674), door de Nederlanders Eva genoemd. Als kind woonde Eva bij de Van Riebeecks in, droeg Europese kleding

en leerde Nederlands en Portugees. Zij werd niet slechts Van Riebeecks belangrijkste tolk en bemiddelaarster maar ook een bron van informatie over de Khoi samenleving, waarmee zij banden bleef onderhouden. In 1664 trouwde Eva met de oorspronkelijk uit Denemarken afkomstige chirurgijn Pieter van Meerhoff, die met haar hulp contacten legde met verscheidene Khoi groepen in het binnenland. Na Van Meerhoffs dood drie jaar later raakte zij aan lagerwal. Zij overleed in 1674 en kreeg een christelijke begrafenis; haar kinderen werden ter adoptie uitbesteed.

Waar Eva tussen twee culturen geprangd zat, koos de derde tolk uit de deze periode een andere weg. Dit was Nommoa, ook Doman geheten (1618?-1663), die door Van Riebeeck naar Batavia gestuurd werd om er Nederlands te leren. In 1658 keerde hij terug naar de Kaap, waar hij Eva's loyaliteit ten opzichte van de Nederlandse kolonisten laakte en zich aan de kant van de Khoi schaarde toen het een jaar later tot schermutselingen kwam tussen de inlanders en de voc. Toch lijkt hij later opnieuw voor de Nederlanders bemiddeld te hebben.

Uiteraard vond al dit tolkwerk plaats zonder glossarium of woordenboek. De Duitser Georg Friedrich Wreede (ca. 1635-1672), die in 1659 in voc-dienst aan de Kaap ontscheepte en geïnteresseerd raakte in de inlandse taal, stuurde in 1663 een Nederlands-Khoi compendium naar Amsterdam met het oog op een gedrukte uitgave, maar de voc-bewindhebbers lieten per omgaande weten dat 'het voor de Compagnie veel dienstiger sal wesen dat d'inwoonders aldaer onse dan wy hare tale leren'. Met de druk maakten ze geen haast en het manuscript ging verloren. Mogelijk kwam het in handen van de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen. Deze bezorgde eind 1691 een lijst van 'Hottentotse' woorden aan de Duitse oriëntalist Hiob Ludolf, die direct Wilhelm Leibniz op de hoogte bracht. Achterin de in 1710 verschenen biografie van Ludolf staat een 'specimen linguae Hottentotticae' met ongeveer honderdveertig woorden Nederlands en Khoi (aangevuld met soms gebrekkige Latijnse equivalenten), maar het is niet zeker of dit de lijst van Wreede is.

Over Japans-Nederlandse betrekkingen sinds 1600: De Hond & Fitski 2016. De Japanse carrières van bemanningsleden van de *Liefde*: Clulow 2014, 45. Het voc-gezantschap van 1627: Clulow 2014, 78, 91-93, 275; Matsutaka 2018, 83-85. Portugees als tussentaal: Clements 2015, 145-146; Joby 2016, 221. De eerste Portugees-Japanse woordenboeken: Cooper 1974, 221-223. Het eerste Nederlands-Japanse woordenboek uit 1796: Clements 2015, 155. Het voc-verzoek uit 1683 'dat eenige van onse dienaren...': Van Dam 1931, 477. Engelbert Kaempfer over Desjima: Kaempfer 1729, 40-41, 223, 236-246; hierover ook De Hond & Fitski 2016, 95-97. Kaempfer over de Japanse tolken 'van welker getrouwheid...': Kaempfer 1729, 243. Nederlanders en Khoi tolken aan de Kaap: Mostert 1992, 119-143; Barend-van Haeften & Paasman 2003. Het Khoi niet te leren 'om de moeilijkheid der uitsprake': Dapper 1668, 652. Khoi tonen weinig belangstelling voor Europese waar: Romney 2015, 332. Over Krotoa/Eva: Mostert 1992, 142-149; Wells 1998. Over Georg Friedrich Wreede: Den Besten 2010, 271-273. Wreedes compendium Nederlands-Khoi in druk, mogelijk via Witsen: Juncker 1710, 223-237; Michaelis 1755, 39 en 46; Godée Molsbergen 1916, 215-224. Het 'specimen linguae Hottentotticae' zo genoemd op het titelblad van Juncker 1710. De opmerking van de voc-bewindhebbers dat 'het voor de Compagnie veel dienstiger sal wesen...' in Godée Molsbergen 1916, 215.

Het talenwonder Herbert de Jager

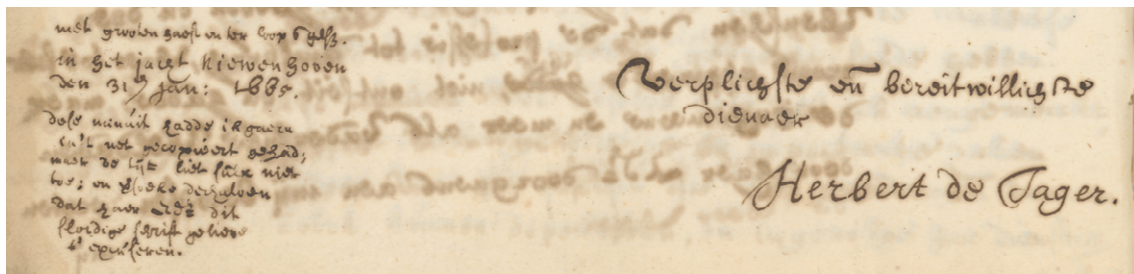
In het voorwoord bij zijn *Persiaanse secretaris* merkte Daniël Havart op dat de onovertroffen Herbert de Jager wel zeventien talen sprak. Dat was misschien ruim ingeschat, maar dat de boerenzoon uit Zwammerdam minstens zeven niet-Europese talen beheerste, staat vast. Hij was de meest opmerkelijke tolk van de eeuw en werkte op Java, in India en in Perzië.

Dankzij een beurs kon Herbert de Jager (1636-1694) aan de Leidse universiteit studeren, eerst korte tijd theologie, een studie die hem niet beviel, vervolgens wiskunde en oosterse talen bij Jacobus Golius. De onderwijstaal was uiteraard Latijn, maar hij moet zich ook Frans en Duits eigen gemaakt hebben. Hij verliet Leiden als ingenieur en taalkundige, thuis in Arabisch en Perzisch alsook in astronomie, botanie en vestingbouw. Zijn aanmelding bij de voc lijkt vlot te zijn verlopen. In hun brief van 18 september 1662 aan de gouverneur-generaal in Batavia schreven de bewindhebbers dat De Jager in de oosterse talen 'al vrij excelleert en uitsteekt'. Twee maanden later ging hij scheep, met de rang van onderkoopman en een wedde van veertig gulden per maand, de helft van een predikantensalaris.

In Batavia tewerkgesteld op het kasteel, het hoofdkwartier van de VOC, pikte hij ongetwijfeld enig Portugees op en leerde hij Maleis. Zijn brief van 31 januari 1665 aan de VOC-bewindhebbers in de Republiek hamerde op het belang van competente tolken en vertalers in en uit het Maleis:

Bij 't leeren van deselve tale heb ik aengemerckt, hoe dat veel gewichtige en importante zaken alleen van het qualijck ofte wel overdragen van een Tolck kunnen dependeren, en ingevolge hoe dienstich getrouwe en wel taelkundige Nederlanders voor d'E[dele] Comp[agnie] souden wesen. In 't translateren van Maleische geschriften in onse tale is ordinaris seer slordig overgelopen, werdende alleen maer de meningh van deselve in generale termen uitgedrukt, en dan kon men ook wel heel mislaen ja geheele subjecten achterwege laten; gelijk ik vele wel soude cunnen bewijsen.

Als bewijs somde hij een aantal voorbeelden op van misverstanden ontstaan door gebrekkige vertalingen. Op goed geluk plakte hij er een verzoek om salarisverhoging aan vast. Daar was voorlopig geen sprake van.

Handtekening van Herbert de Jager onder zijn brief van 31 januari 1665 uit Batavia, gericht aan de bewindhebbers van de VOC. Bron: Nationaal Archief, Den Haag. Reproductie met toestemming.

In september 1665 reisde De Jager in gezelschap van Hubert de Laresse, de nieuwe VOC-directeur in Perzië, naar de toenmalige Perzische hoofdstad Isfahan. Hij trad er op als tolk, vervulde zijn kennis van het Perzisch, werd in 1667 VOC-zaakwaarnemer in Isfahan en raakte bevriend met de Franse reiziger Jean Chardin. Samen met Chardin, en met de hulp van twee plaatselijke moellahs, stelde hij een gedetailleerde beschrijving van Isfahan samen die volgens Chardin 350 bladzijden besloeg ('quatorze mains de papier') maar verloren is gegaan.

Na vijf jaar Perzië wilde De Jager via Batavia naar Nederland terugkeren, maar een oponthoud aan de Indische Coromandekust liep uit op een verblijf van tien jaar. Onder zijn eerste taken was het begeleiden van een missie naar Golconda (nu Hyderabad), waar Perzisch de hoftaal was, wegens 'zijn grondige kundschap niet alleen in 't spreken van de Persiaense tale, maar ook in 't lezen en schrijven van dien promptelijk'. Kort daarna deed hij zich kennen als ingenieur en cryptograaf bij het dwarsbomen van Franse pogingen om in de Oost voet aan de grond te krijgen. Hij leerde Tamil en Telugu en verwierf een meer dan gemiddelde kennis van het Sanskriet. In oktober 1673 benoemde admiraal Rijcklof van Goens hem tot koopman met een maandelijks gage van zeventig gulden, zowel wegens zijn kunde als ingenieur als 'werdende bovendien door zijn verscheidene taalkunde in vele occasien omtrent de Mooren etc. geemploijeert'. Een jaar later overwoog de Hoge Regering in Batavia hem naar Ceylon (nu Sri Lanka) te sturen omdat zijn 'vaerdigheid in 't aanleeren van alle Indische talen alwat verre boven 't gemeene gaet, [...] verstrekkende voor een ingenieur met een', terwijl De Jager zelf Batavia verzocht om opnieuw in Perzië te worden aangesteld, zich beroepend op 'de prerogativen van mijn Persise taelcunde, alsmede mijn experientie in de negotiatie met de Moren'. Voorlopig bleef hij echter waar hij was. Begin 1680 reisde hij nog van Paliacatta (nu Pulicat) naar het meer zuidelijk gelegen Tegenapatnam (nu Cuddalore), waar hij wegens zijn kennis van het Telugu was toegevoegd aan een commissie die malversaties in de plaatselijke handel moest onderzoeken; hij ondervroeg getuigen in het Tamil ('Malabaars'), Telugu en Perzisch.

Eind 1680 was hij dan toch weer in Batavia, waar hij predikanten onderwees in het Arabisch en het Maleis, en zich het Javaans eigen maakte. Drie jaar later en inmiddels tot opperkoopman benoemd met een salaris van tachtig gulden per maand, stuurde de VOC hem opnieuw naar Perzië. De missie naar het hof in Isfahan verliep gunstig en De Jager behartigde alle mondelinge en schriftelijke contacten waarvoor kennis van het Perzisch nodig was. Hij ontmoette er de arts en reiziger Engelbert Kaempfer en verzamelde met hem inlandse planten. In 1687 keerde hij naar Batavia terug. Daar raakte hij bevriend met de arts en apotheker Andreas Cleyer, correspondeerde in het Latijn met de bekende plantkundige Georg Rumphius, die op Amboina verbleef, en zocht naar middelen om Japans te leren. Nicolaas Witsen, die al vroeg als De Jagers beschermheer optrad en jarenlang allerhande informatie en specimens van hem ontving, noemde De Jager onder zijn bronnen in *Noord- en Oost-Tartarye* (1692), een uitvoerige beschrijving van Centraal-Azië. In dit werk Witsen een ooggetuigeverslag op van een vijftiende-eeuws Perzisch gezantschap naar China. De tekst was, aldus Witsen, 'door mijn zorg in Persien vertaeld' en vanuit Batavia in 1688 naar Amsterdam gestuurd. De vertaling stamde zo goed als zeker van Herbert de Jager.

In zijn laatste levensjaren had hij last van astma en periodiek geheugenverlies. Hij overleed in Batavia, naar verluidt niet geheel bij zinnen, in 1694. Een kist met zijn boeken en manuscripten bereikte Nederland in 1695 maar raakte daarna zoek.

Over Herbert de Jager: Leupe 1862 en 1869; Van Dijk 1993, 63-65. Daniël Havart over De Jager: Havart [1689?], 'Aan den leser', [a10v]. De citaten van en over de Jager: Leupe 1869, 67 ('al vrij excelleert'), 92 ('Bij 't leeren van deselve tale ...'), 72 ('zijn grondige kundschap ...'), 74 ('werdende bovendien ...'), 75 ('vaerdigheid in 't aanleeren ...'), 78 ('de prerogativen van mijn Persise taelcunde...'). Over De Jager en Jean Chardin: Lockhart 1986, 401; De Bruijn 1987, 164. Chardin, 'quatorze mains de papier': Langlès 1811, 289. De Jager zoekt middelen om Japans te leren: Kornicki 1993, 511-512 en 519-524. Nicolaas Witsen en De Jager: Naarden 2010, 30-32; 2010a, 233-235. Witsens gebruik van gegevens afkomstig van De Jager in *Noord- en Oost-Tartarye*: Witsen 1705, deel 1, 419-435. Het verhaal over het Perzische gezantschap naar China in Witsen 1705, deel 1, 435-452.

3 Andersdenkenden

De aartsvertaler Jan Hendrik Glazemaker

Net als De Jager legde Jan Hendrik Glazemaker (1619/20-1682) een brede belangstelling aan de dag en ook voor hem vormde vertalen zijn voornaamste bezigheid en bron van inkomsten. Met zijn ongeveer zeventig vertalingen van bijna vijftig auteurs toonde Glazemaker zich een van de productiefste vertalers in vroegmodern Europa. Voor het merendeel werkte hij uit het Frans en Latijn, ook wel uit het Duits en Italiaans. Voor oorspronkelijk in het Grieks, Engels en Portugees geschreven werk maakte hij gebruik van Latijnse of Franse versies, al vermeldde hij dat meestal niet. Zijn faam berust op het feit dat hij twee van de beroemdste en meest omstreden denkers van zijn tijd vertaalde, René Descartes en Baruch de Spinoza.

Over Glazemakers leven is weinig bekend. Hij stamde uit een doopsgezinde familie en heeft waarschijnlijk het beroep van glazenmaker uitgeoefend voor hij van zijn vertaalwerk kon leven. Latijn leerde hij pas toen hij al in de twintig was. In 1651 trouwde hij met een dochter van de rekenmeester Sybrand Cardinael, die wiskundige leerboeken schreef en persoonlijke contacten met Descartes lijkt te hebben onderhouden. Glazemakers eerste vertaling verscheen in 1643, na zijn dood in 1682 kwam nog een viertal vertalingen van de pers, waaronder die van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*. Doorgaans werkte hij in opdracht van uitgevers, het vaakst voor Jan Rieuwertsz, in wiens boekwinkel veel doopsgezinden en andere non-conformisten elkaar troffen. Figuren als Lodewijk Meijer en Spinoza rekende hij onder zijn bekenden.

Zijn vertalingen vormden een allegaartje aan genres, van romans, reisverslagen en anekdotenverzamelingen tot geschiedenis, wijsbegeerte, essays (Plutarchus, Montaigne), de Koran (in 1658, naar de Franse versie van André du Ryer) en uittreksels uit het *Journal des savants*, het eerste geleerdentijdschrift in Europa. Hij werkte snel: omstreeks 1670 verschenen in vier jaar tijd veertien titels. Zijn professionele aanpak bleek uit de zorg waarmee hij zich profileerde. Geregeld

stelde hij in een vertalersvoorwoord alvast een volgende vertaling in het vooruitzicht. Hij benadrukte zijn betrouwbaarheid door te laten weten dat hij vertalingen in andere talen alsmede deskundigen had geraadpleegd. In het voorwoord bij Descartes' *Proeven der wysbegeerte* (1659) zegt hij het advies van een wiskundige ingewonnen te hebben, en in de vertaling van Descartes' harmonieeler (*Kort begryp der zangkunst*, 1661) erkende hij de 'grote hulp en onderstant van zeker heer, niet onervaren in dusdangie zaken'. Zeer scherp liet hij zich uit in de *Romainsche historien van Titus Livius* (1646), een vroege publicatie die aanvankelijk opgezet was als niet meer dan een stilistische aanpassing van een oudere versie die terugging op de anonieme Liviusvertaling van 1541 maar waarin Glazemaker zoveel oneigenlijke toevoegingen en weglatingen tegenkwam dat hij vrijwel het hele werk opnieuw vertaalde. Met zijn kritiek op zijn voorganger kon hij zichzelf als gewetensvol vakman naar voren schuiven – en de gelegenheid te baat nemen om een vervolvertaling aan te kondigen. De kritiek als zodanig was zeker niet onterecht, maar waar Glazemaker met zijn pas opgedane kennis van het Latijn smaalde dat zijn voorganger Livius uit een Duitse versie vertaald had, vergat hij dat hij zelf drie jaar eerder de Latijnse *Argenis* van John Barclay uit het Frans had overgezet.

De stijl van zijn vertalingen is wat men mag verwachten van productie aan de lopende band: ongezoekt, geroutineerd, vervlakkend. Globaal genomen verwierf hij de reputatie van een professioneel die werken integraal en nauwkeurig vertaald opleverde. Zijn inhoudelijke zorgvuldigheid liet zich kennen wanneer hij werk vertaalde waarin juist het vertalen zelf aan de orde was, zoals het *Toonneel van China* (1668) van Athanasius Kircher. Het eerste deel van dit boek betrof de nestoriaanse stele die omstreeks 1624 bij de stad Xi'an opgegraven was en van de aanwezigheid van vroegmiddeleeuwse christenen in China getuigde. Kircher bood achtereenvolgens, in het Latijn, een transcriptie, een woordelijke en een vrije vertaling van de Chinese en Syrische tekst op de stele. Glazemaker volgde het Chinees, Syrisch en Latijn op de voet, telkens met toevoeging van de Nederlandse equivalenten. Enkele jaren eerder had hij iets dergelijks gedaan met Erasmus' *Annotationes of aantekeningen op 't Nieuwe Testament* (1663), waarin Erasmus onder andere de opening van het evangelie volgens Johannes ('In den beginne was het woord') onderzocht in een poging een passend Latijns equivalent te vinden voor het rijkelijk meerduidige Griekse woord *logos* ('woord', 'begrip', 'rede', enz.). Ook toen was het Glazemaker gelukt om Erasmus' gegoochel met Latijnse termen en citaten ter weergave van het Grieks in het Nederlands bevattelijk te maken.

Veruit zijn belangrijkste prestatie was de zo goed als volledige vertaling van Descartes, begonnen in 1656 met de *Discours de la méthode* uit 1637. De vertalingen kwamen uit bij Jan Rieuwertsz in Amsterdam, vanaf 1661 met de voortitel *Alle de werken van Renatus Des Cartes*. In 1684, twee jaar na Glazemakers dood, verschenen nog de 'Regulen van de bestieringe des verstants', een werk dat onder Descartes' nagelaten papieren was aangetroffen en waarvan de vertaling vijftien jaar vóór het origineel het licht zag. De motor achter de Descartesvertalingen was uitgever Jan Rieuwertsz, maar wijsbegeerte moet Glazemaker aan het hart gegaan zijn, althans hij noemde zich behept met 'een zonderlinge neiging tot deze wetenschap'. Die toewijding was nodig, want niet alleen zullen grote gedeelten van Descartes' werk lastig te begrijpen zijn geweest, Glazemaker had ook, vanaf het begin, de principiële beslissing genomen om zuiver Nederlands te schrijven en leenwoorden zoveel mogelijk te mijden. Dat hield in dat hij vaak nieuwe termen moest munten. Het overeenkomstige Franse of Latijnse woord zette hij er telkens in de marge bij, zoals in deze nog zeer toegankelijke passage uit de aanvang van de *Discours de la méthode*:

Ik had de ^a Welspreekentheit in hoge achting, en was op de ^b Dichtkonst verlief: maar ik dacht dat zy beide eer gaven van de ^c geest, dan vruchten van de ^d leeroëffening waren. De genen, die de krachtigsten van ^e Redenering zijn, en die hun gedachten best overkaauwen, om hen klaar en ^f verstanelijk te maken, kunnen altijd het geen, dat zy voorstellen, best aanraden, schoon zy de ^g verachtste taal spraken, en de ^h Redenrijkkonst nooit geleert hadden ...

a *Eloquence*
b *Poësie*
c *Esprit*
d *Estude*
e *Raisonnemens*
f *Intelligibles*
g *Bas Breton*
h *Rhetorique*

Een aantal termen was al ingeburgerd ('welspreekentheit', 'dichtkonst', 'redenrijkkonst'), maar 'leeröeffening' in plaats van het voor de hand liggende 'studie' is een gewilde keuze. Met 'de verachtste taal' voor 'Bas Breton' brengt Glazemaker een lezersvriendelijke verheldering van een mogelijk obscure implicatie aan. Omdat iedere bewuste woordkeus vergezeld gaat van de originele Franse term, kan de lezer ook zien dat 'esprit' in dit geval met 'geest' vertaald is maar elders, afhankelijk van de context, met 'vernunft'. Hier is een onderlegd en consequent redenerend vertaler aan het werk.

Het rationalisme van Descartes stuurde een schokgolf door de orthodoxe theologie en lokte heftige controversen uit. Voor zover deze ruzies zich onder hoogleraren en theologen in de geleerdentaal afspeelden, gingen ze aan de Latijnkundige burger voorbij. Maar Glazemaker en Rieuwertsz stelden Descartes in de volkstaal beschikbaar, en niet zomaar een willekeurig boek of een beperkte keuze, maar het gehele werk. Een publiek dat van academische wetenschap en wijsbegeerte buitengesloten was geweest, kon zich nu aangesproken voelen. De rekenmeester Abraham de Graaf, die geen andere taal dan Nederlands kende, bekeerde zich tot het heliocentrische systeem na lezing van Descartes' *Principia philosophiae* in Glazemakers vertaling (*Beginselen der wysbegeerte*, 1657). In zijn eigen werk nam De Graaf ook Glazemakers purisme over.

Glazemaker en Rieuwertsz stonden niet alleen. Zij maakten deel uit van een netwerk van radicaal andersdenkenden dat in de jaren 1660 tot stand kwam. Tot deze kring behoorden verscheidene vertalers die net als Glazemaker streefden naar een democratisering van kennis en om die reden hun moedertaal puristisch hanteerden. Sommigen gingen hier zeer ver in.

Over Glazemaker: Ellerbroek 1958; Thijssen-Schoute 1967, 206-261; Keyser 1982; De Bom 2008. Glazemakers Koranvertaling: Den Hollander 2015, 225-232. Advies van een wiskundige voor *Proeven der wysbegeerte*: Descartes 1659, 'Voorreeden aan de lezer', *3r-*3v; 'grote hulp en onderstant' in *Kort begryp der zangkunst*: Descartes 1661, 'De vertaalder aan de lezer', A2v. Het voorwerk bij de *Romainsche historien van Titus Livius*: Livius 1646, 'Aan de lezer' en 'Waarschuwing, om 't onderscheyt tusschen d'oude overzetting van Titus Livius histori in 't Neêrduits, en deze na te speuren', *3r-[*4r] en [*4v]; ook in Hermans 1996, 114-116. Over Glazemakers vertaalstijl: Akkerman 1984 en 1995. Glazemakers vertaling van Athanasius Kirchers vertaling van de nestoriaanse stèle: Kircher 1668, 1-55; van Erasmus over 'In den beginne': Erasmus 1663, 275-278. De 'Regulen van de bestieringe des verstants' gedrukt vóór het origineel: Descartes 1966, xiv. Glazemaker over zijn 'zonderlinge neiging' tot filosofie: Clauberg 1683, 'Voorreden van den oversetter', *2v. Het citaat 'Ik had de Welspreekentheit in hoge achtung...': Descartes 1656, 7. Controversen rond Descartes: Thijssen-Schoute 1954. Over Jan Rieuwerts en Glazemaker: Visser 1995, 13-17. Abraham de Graaf en Glazemaker: Nicolaije 2012, 302-305.

Hoe God verdween uit Pinto

In 1652 publiceerde Jan Hendrik Glazemaker in Amsterdam *De wonderlyke reizen van Fernando Mendez Pinto*, een vertaling van de deels fictieve *Peregrinaçam* (Lissabon 1614) van Fernão Mendes Pinto (c.1510-1583). Glazemaker vertaalde niet het Portugese origineel maar de Franse versie, *Voyages aventureux de Fernand Mendez Pinto* (Parijs 1628, herdrukt 1645), van de verder onbekende Bernard Figuier. De beide uitgevers van de Nederlandse versie, Jan Hendriksz Boom en Jan Rieuwertsz, behoorden evenals de drukker Pieter la Burgh en Glazemaker zelf tot de kring van cartesianen, collegianten en socinianen rondom Spinoza. De vertaling vertoont daar sporen van.

Glazemaker heeft zijn origineel danig ingekort. De 226 hoofdstukken en 1193 pagina's van de Franse tekst zijn teruggebracht tot 63 hoofdstukken en 280 pagina's. Waar Glazemakers vertalingen van Descartes en Spinoza doorgaans als getrouw worden beschouwd, gaat hij in deze drastisch verkorte versie heel anders te werk. Hij schrapt, verandert en voegt toe al naar gelang het hem uitkomt. In hoofdstuk 50 van de Franse tekst zien we de Portugese kapitein Antonio de Faria, die in de buurt van het Zuid-Chinese eiland Hainan rondkruist op zoek naar de zeerover Coja Acem om die te bestraffen. Glazemakers versie, in hoofdstuk 16, luidt:

Hy, daar geen tijding van de Zeerover die hy zocht, krijgen konnende, keerde weer naar de zuidkust, daar wy enige goede prijzen kregen. Zeker, onze Hooftman had geen ander inzicht dan de Zeerovers die op de kust van *Ainan* veel Christenen gevàngen en gedoot hadden, te straffen; en deze Zeerovers hadden heimelijk verstand met de *Mandarins* dezer havens, aan de welken zy grote schatting gaven, om de goederen die zy op zee roofden, daar te verkopen. Wy, enige dagen gezworven heb-

bende, vonden eindelijk de rivier van *Madel*, daar wy inliepen, uit vrees van de nieuwe maan, in welke tijd in dat gewest zo groot een onweer van wint en regen gewonelijk te voorschijn koomt, dat de Schepen naauwelijks deze storm konden uitstaan. De hemel, met dikke wolken overtrokken, had ons alree vier dagen lang met deze storm, van de *Chineezen Tufan* genoemd, bedreigt; en de Schepen die daar omtrent waren vervoegden zich naar bequame reën. Onder de gene die in deze Rivier quamen, was een vermaart Chineesch Zeerover, die, veel lasteringen tegen de Christenen uitstortende, met zijn *Junk*, die groot en hoog was, mee in deze Rivier quam.

De Franse tekst die Glazemaker met deze passage weergeeft, was twee keer zo lang. Wat heeft de Nederlandse vertaler zoal weggelaten? Na de vermelding dat de zeerovers en de mandarijnen het goed met elkaar kunnen vinden, had de Franse tekst (en in moderne vertaling):

Mais comme des plus frands maux Dieu en tire ordinairement de grands biens, il permit par sa divine Justice, que pour avoir raison du vol que Coia Acem nous avoit fait au port de Lugor, il prit envie à Antonio de Faria de l'aller chercher. A quoy il se resolut à Patane, pour le chastiment de quelques autres voleurs, qui avoient merité d'estre punis par la main des Portugais.

(Maar, zoals God vaak de grootste ellende in de grootste weldaden doet omslaan, stond Zijn goddelijke rechtvaardigheid toe dat, aangezien Coja Acem ons in de haven van Lugor bestolen had, Antonio de Faria nu vastbesloten was naar hem op zoek te gaan. Dat besluit nam hij in Patane, ter bestraffing van een aantal andere dieven, die het verdienden door de Portugeezen gekastijd te worden.)

Glazemaker negeerde dus de verwijzing naar Gods almacht, evenals de goddelijke rechtvaardiging waarop Faria zich beroept om niet alleen de piraat Coja Acem maar ook vele anderen die hij onderweg tegenkomt, aan te vallen.

Aan het eind van de passage had de Franse tekst het verschijnen van de Chinese zeerover aan Gods wil toegeschreven en bijkomende bijzonderheden over de man gegeven: hij heette Hinimilau en had zich onlangs tot de Islam bekeerd, hij pochte dat God hem de hemel schuldig was omdat hij stukje bij beetje de Portugeezen van de aardbodem veegde want die hadden immers hun doortraptheid met de moedermelk opgezogen, nog erger dan de duivels in de hel... Glazemaker laat dit alles onvertaald.

De Franse tekst verwijst naar een transcendente God. De Nederlandse versie rept daar niet van en zwijgt over hemel en hel. Ziet Glazemaker God als een onpersoonlike, immanente kracht, die niet ingrijpt, straft of belooft, een gedachte die later in de kring rond Spinoza opgeld deed? De voorrede bij zijn vertaling opent met een verwijzing naar Lucretius, die de wereld als een natuurlijk fenomeen beschouwde en niet in een hiernamaals geloofde. Zoiets paste niet in een christelijk wereldbeeld. Mogelijk zagen aandachtige lezers hier al een aanwijzing in dat het boek ook onorthodoxe visies aan het woord zou laten, een aspect dat Glazemaker in zijn voorwoord benadrukt.

De Franse tekst vermeldt ook dat Faria de haven van Madel bereikt op 8 september, de feestdag van Maria-Geboorte. Glazemaker laat die vermelding achterwege, misschien omdat hij een katholieke feestdag liever ongenoemd laat, of om commerciële redenen. Het boek, uitgegeven in een handig octavo formaat, voorzien van illustraties en niet te omvangrijk, mikte immers op een groot publiek. Details zoals exacte data en afstanden, die er voor het verhaal weinig toe deden, liett Glazemaker onvertaald. Wellicht heeft de uitgever de vertaler ertoe aangezet al te nadrukkelijk katholieke referenties te schrappen om geen enkele categorie lezers voor het hoofd te stoten.

Het detail over de tyfoon is wel behouden gebleven. Mogelijk ligt de verklaring hiervoor in het feit dat Glazemaker, die in de nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen geïnteresseerd was, juist deze wetenswaardigheid wilde vermelden.

Patricia Couto

Over Glazemakers vertaling van Mendes Pinto: Couto 2012. De passage uit *De wonderlyke reizen...*: Mendes Pinto 1652, 66. De Franse passage: Mendes Pinto 1645, 170.

Radicaal purisme

De puristische traditie ging terug tot in de zestiende eeuw en werd na 1600 vooral in de noordelijke Nederlanden voortgezet. Als belangrijkste gangmakers golden Simon Stevin en de auteurs van de *Twe-spraak* en de bijbehorende dialectica en retorica die in de jaren 1580 onder auspiciën van de Amsterdamse kamer De Eglentier verschenen waren. We zagen reeds hoe Willebrord Snellius zich op Stevin oriënteerde. Een andere wiskundige, Jacob Willemsz Verroten (1599-na 1638), die in 1633 de eerste zes boeken van Euclides vertaalde, noemde zich eveneens een volgeling van Stevin en schreef net als deze uitvoerig over terminologie. Wat in de Euclidesvertaling van Jan Pietersz Dou in 1606 'diameter' heette, was bij Verroten 'hoekmidstreep', 'centrum' werd 'midstip', en zo meer. Van de literator P.C. Hooft is bekend dat hij in zijn lyrisch werk een aantal leenwoorden later door purismen verving. In zijn *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleertheyd* (1631) verduidelijkte Hugo de Groot een aantal puristische nieuwvormingen door in de marge het Latijnse of het meer gebruikelijke leenwoord toe te voegen.

Aan dit moedertalig purisme zaten politieke kanten. Enerzijds vroeg 'onverbasterd' taalgebruik om creativiteit in het munten van nieuwe termen, zeker op vakgebieden waar vreemde talen en leenwoorden lange tijd de boventoon hadden gevoerd. De nieuwvormingen werden geacht bij te dragen aan de uitbouw van een Nederlands dat zich in de Republiek gaandeweg als de nationale taal ontplooidde. Anderzijds bezat het purisme een emanciperende strekking. Veel vertalers, ook niet-puristen, hadden er traditioneel op gewezen dat het in de volkstaal vertalen van vakliteratuur het elitaire van de geleerdentalen ontmantelde. Puristen voegden hieraan toe dat doorzichtig taalgebruik, waarbij de bestanddelen van een woord als 'midstip' inzicht verschaften in de betekenis ervan, de toegang tot kennis en wetenschap effende en dus drempelverlagend werkte.

Van deze tendens was de gedreven maar vroegtijdig overleden vertaler Allard Lodewijk Kók (1616-1653) een exponent. Ook gewone burgers hongerden naar kennis, meende hij, maar wegens gebrek aan de 'noodighe behulp-middelen' – vertalingen dus – hadden zij er slechts 'hier en daar een broxken' van kunnen proeven. Kóks vertaalwerk zou worden voortgezet door Lodewijk Meijer en geradicaliseerd door Adriaan Koerbagh.

Kók vertaalde enkele theologische werken maar richtte zich in hoofdzaak op de Leidse hoogleraar Franco Burgersdijk en diens filosofische leerboeken over onderwerpen van logica tot metafysica. Tussen 1646 en 1649 publiceerde Kók zes werken van Burgersdijk in vertaling, tezamen een praktische leergang filosofie. Zijn taalkundige belangstelling bleek uit zijn omzetting van Gerardus Vossius' retorica maar ook uit zijn eigen *Ontwerp der Nederduitsche letterkonst* (1649), die grotendeels van Vossius' Latijnse grammatica was afgeleid.

Reeds in zijn eerste vertaling (Ulrich Zwingli, *Korte en klare uytlegghing des Christelyken gheloofs*, 1644) koos hij voor purismen en verwees hij de bijbehorende leenwoorden naar de marge, bijvoorbeeld 'eedtbond' voor 'sacrament', 'wijsghierlijk' voor 'filosofisch' en 'ghodts-ghezantigh' voor 'apostolisch'. Daar moet kritiek op gekomen zijn, want in zijn volgende vertaling (Heinrich Bullinger, *Waarachtighe bekentnis*, 1645) verdedigde Kók zijn maaksels met het argument dat het gebruik niet alleenzaligmakend is en dat de 'oorzaak' van een woord ook meetelt voor diegenen die geen vreemde talen kennen. Dus ging hij monter door: 'oppervaders' voor 'patriarchen', 'voorzeggers' voor 'profeten', 'blytyingsch' voor 'evangelisch' (naar 'blijde tijding', goede boodschap).

Kók verzon zijn purismen niet zomaar, hij oriënteerde zich op voorgangers als Stevin en de triviumauteurs van De Eglentier. Dat is te zien in zijn toelichting bij een passage als de volgende, uit *Kort behrijp van 't redenkonstig onderwijs* (1646), een boek in vraag-en-antwoordvorm vertaald naar Burgersdijks beknopte logica voor schoolgebruik:

Quid est quantitas?

Quantitas est accidens, quod per se partem habet extra partem.

Wat is hoe-gróótheid?

Hoe-gróótheid is een *Toeval*, welk door zich een deel heeft buiten een deel.

<i>Quotuplex est quantitas?</i>	Hoe-veelerley is <i>hoe-gróótheidt</i> ?
Duplex; continua & discreta.	Tweërley; <i>verknocht</i> en <i>verdeeldt</i> .
<i>Quid est quantitas continua?</i>	Wat is <i>verknochte hoe-grootheidt</i> ?
Cujus partes communi termino copulantur.	Wiens deelen door een ghemeen <i>merk-teken</i> ghekoppelt worden.
<i>Quotuplex est?</i>	Hoe veelerley is zy?
Duplex, magnitudo & tempus.	Tweërley, <i>gróótheydt</i> en <i>tijdt</i> .

Bij deze enkele regels voegde Kók niet minder dan zes aantekeningen. Zo noteerde hij bij ‘merk-teken’, de vertaling van *terminus*, dat Stevin in zijn *Dialektike ofte bewijskonst* (1585) van ‘paal’ of ‘uiterste’ had gesproken, dat de vertaler van Bartholomeus Keckermann (*Dialectica, dat is redenkavelinge ofte bewijs-konst*, 1614) het Latijnse woord ‘onduitschlijk’ met ‘termijn’ had weergegeven, maar dat hijzelf De Eglentier volgde door te kiezen voor ‘merk-teken’, een term ‘na ons oordeel niet alleen duitschlijk maar ook duidlijkst’. Doordat hij vrijwel iedere passage van dergelijke beschouwingen voorzag, werd de vertaling twee keer zo lang als het origineel.

Lodewijk Meijer was de dertien jaar jongere halfbroer van Allard Kók, en hij moet voor diens werk veel waardering gehad hebben. Hij maakte Kóks laatste, onvoltooid gebleven vertaling af en bezorgde de uitgave ervan. De meest omvangrijke vertaling van Meijers eigen hand was *Mergh der ghodgheleerdtheidt* (1656) van de theoloog William Ames, waarin hij Kóks purisme voortzette: *metaphysica* werd ‘overnatuurkunde’, *negatio* ‘beneening’, *efficientia* ‘uitwerkendtheidt’. Maar het vertalen beviel hem niet echt, zo gaf hij in het voorwoord toe. Behalve ‘de verdrietigheid, welke an alle vertaalingen vast is’ worstelde hij met de lastige materie en de strakke taal van het Latijnse origineel. Toch nam hij in hetzelfde voorwoord de gelegenheid te baat om reclame te maken voor een ander werk dat hij onder handen had: een puristisch woordenboek dat leenwoorden in zuiver Nederlands vertaalde. Van dit woordenboek was in 1650 een eerste editie verschenen, samengesteld door Johan Hofman, die hiermee een honderd jaar eerder aangevatte traditie voortzette. Meijer bracht in 1654 een uitgebreide tweede editie, waarvoor hij onder meer de vertalingen van A.L. Kók excerpeerde; verdere bijgewerkte drukken bleven volgen. Op zijn beurt richtte Glazemaker zich in zijn filosofisch vertaalwerk vrij consequent naar de opeenvolgende edities van Meijers *Woordenschat*.

Nog een andere bekende van Meijer deelde diens bemoeienis met puristische woordenboeken, al gaf hij daar een heel eigen draai aan. Adriaan Koerbagh (1632-1669) raakte met Meijer bevriend toen ze beiden in de tweede helft van de jaren 1650 colleges geneeskunde en wijsbegeerte volgden in Leiden; Koerbagh deed er nog rechten bij. Koerbaghs eerste publicatie, geheel in de lijn van Meijers *Woordenschat*, was een *Nieuw woordenboek der regten* (1664) dat ‘een vertaalinge en uytlegginge’ bevatte van in rechtskringen gebruikelijke vreemde woorden. Zijn tweede publicatie, *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet geplant* (1668), ging veel verder. Net als zijn voorganger opgezet als ‘een vertaaling en uytlegging’ van bastaardtaal in bevattelijk Nederlands, bestreek de *Bloemhof* verscheidene vakgebieden, van rechten en medicijnen tot theologie. Juist de commentaren bij de theologische termen maakten de *Bloemhof* een van de meest beruchte boeken van de eeuw. Tegelijk spuide Koerbagh de meest radicale vertaalkritiek ooit.

De vertaalkritiek in de *Bloemhof* kwam neer op een kritiek van het niet-vertalen. Koerbagh interpreteerde het gebruik van vreemde woorden en leenwoorden niet slechts als een bewijs van geleerdhoerij maar als een door machtswellust gemotiveerde weigering te vertalen. Vreemde woorden in de eigen taal waren onvertaalde import, leenwoorden maar half vertaald. Zo las Koerbagh ‘engel’, ‘priester’ en ‘synode’ als bastaardgrieks, ‘offer’ en ‘sacrament’ als bastaardlatijn. Maar zoals hij opmerkte bij ‘duyvel’ (bastaardgrieks) en ‘genesis’ (onvertaald in de Bijbelvertaling): in feite waren deze woorden volmaakt vertaalbaar, maar de geestelijken hadden ze met opzet onvertaald gelaten zodat de gewone burger de betekenis ervan niet zou doorgronden en de geestelijken ze dus met hun eigen hersenspinsels konden opvullen. Zo betekende ‘duyvel’ gewoon ‘lasteraar, beschuldiger, aanklaager’, en engelen waren ‘booden of gesanten’, maar door

leenwoorden te gebruiken kon de kerk ons wijsmaken dat het om bovennatuurlijke wezens ging. Waar vertaling inzicht had verschaft in de eigenlijke betekenis van dergelijke woorden, verzekerden de geestelijken zich door niet te vertalen van een ideologisch instrument om goedgelovigen te ringeloren. Die kregen willekeurige dogma's opgedrongen zoals de drie-eenheid ('een versiering der geestelijken buyten de schrift gestelt') of Christus als de zoon van God en uit een maagd geboren ('buyten de schrift, en tegen de waarheyd').

Het waren uitspraken die Koerbagh zuur zouden opbreken. Hij had onomwonden geschreven dat de Bijbel een boek was als iedere ander (onder het lemma 'Bibel, of Bybel'), dat Jezus – Koerbagh vertaalde de naam als 'Behouder' – slechts 'een seker Joods mensch' was (onder het lemma 'Incarnatie'), dat schepping uit het niets tot het onmogelijke behoorde (onder 'Chaos': 'Want uyt niet komt niet: dat heeft waar geweest van alle eeuwigheyd en sal in alle eeuwigheyd waar zijn'), dat metafysica geen reden van bestaan had ('also daar maar een natuur is, en buyten die niets', onder het lemma 'Metaphysica'), en dat 'de regte redelijke Godsdienst', of 'een redelijken Godsdienst die op wijsheyd, waarheyd en rede steunt' (onder de lemma's 'Religie' en 'Gerefomeerde'), nog nergens op aarde te vinden was.

De publicatie van de *Bloemhof* veroorzaakte opschudding, en al spoedig werden exemplaren in beslag genomen. Koerbagh vluchtte naar de vrijplaats Culemborg, maar in plaats van zich koest te houden, bezorgde hij de Utrechtse drukker Johannes van Eede een nieuw en nog hemeltegenger manuscript, *Een ligt schijnende in duystere plaatsen*, waarin de her en der verspreide uitspraken over theologie uit de *Bloemhof* tot een samenhangend betoog waren uitgewerkt. Halverwege het drukken van *Een ligt* durfde Van Eede niet verder te gaan. Hij verwittigde de schout, Koerbagh werd opgepakt, een proces volgde en Koerbagh kreeg tien jaar opsluiting in het tuchthuis, waar hij al na een jaar overleed.

Over Simon Stevins purisme: Van der Sijs 2004, 311-318. Jacob Willemsz Verrotten: Van der Wal 1993. Purisme bij Verrotten en Hugo Grotius: Van der Sijs 2004, 318. Over A.L. Kók: Dibbets in Kók 1981, xiii-lxii. Het citaat van Kók over 'noodighe behulp-middelen': Burgersdijk 1648, 'Den goedt-hartighen leezer', A2r-A2v. Over Kóks Burgersdijkvertalingen: Dibbets 1991. Kóks purismen in zijn vertaling van Zwingli: Zwingli 1644, *passim*. Kóks verdediging van zijn purisme: Bullinger 1645, 'An den ghoedwillighen leezer', A2r-A4r; de purismen in deze vertaling *passim*. Het citaat 'Quid est quantitas?': Burgersdijk 1632, 11. Het citaat 'Wat is hoe-gróótheid?' en Kóks aantekeningen bij de passage: Burgersdijk 1646, 14-18. Het citaat van Lodewijk Meijer, 'de verdrietigheid, welke an alle vertaalingen vast is': Ames 1656, 'De vertaaler an den leezer', *5v; Meijers purismen in deze vertaling *passim*. Meijers woordenboek: Van der Sijs 2004, 377-384. Koerbaghs woordenboek: Van der Sijs 2004, 386-391. Over Adriaan Koerbagh: Van Bunge 2011; Holzhey 2014, 75-79; Klever 1997, 87-106; Leeuwenburgh 2013; Wielema 2003 en 2004. Koerbaghs ideologische interpretatie van niet-vertalen: Leeuwenburgh 2013, 160; Van Bunge 2015, 171. De citaten uit de *Bloemhof*: Koerbagh 1668, *passim*. Meijer en Koerbagh in de vroege Verlichting: Buisman & De Vet 2007.

Vertalers rond Spinoza

Koerbagh stond in 1668 alleen voor zijn rechters, maar zijn ideeën waren niet zomaar uit de lucht komen vallen. In de jaren na 1650 had hij in Amsterdam in kringen van vrijdenkers verkeer, waar bepaald heterodoxe denkbeelden in omloop waren op het snijvlak van filosofie, theologie en politiek. In zekere zin vond de beroering die enige jaren eerder in Utrecht en Leiden was ontstaan door Descartes' methodische twijfel hier een voortzetting, maar al gauw werden andere accenten gelegd. Met de dood van Willem II in november 1650 en de afschaffing van het stadhouderschap ving voor de Staatsgezinden de periode van de Ware Vrijheid aan en konden radicaal republikeinse ideeën opgeld doen. In het samengaan van rationalistisch gedachtegoed en democratisch getinte republikeinse opvattingen lag de kiem van wat vandaag onder de naam Radicale Verlichting bekend staat.

De kringen van andersdenkenden waar Koerbagh, Meijer, Glazemaker en anderen toe behoorden, bestonden zowel uit intellectuelen als uit religieus en politiek marginalen, inclusief dopers, socinianen en collegianten. Een van hun trefpunten was de boekwinkel van uitgever Jan Rieuwertsz. Al spoedig bleek dat het scherpste brein onder de dissidenten dat van Baruch de Spinoza was, die in 1656 wegens ketterij uit de joodse gemeenschap was gestoten en in de jaren 1660 eerst

zijn *Ethica* en vervolgens zijn *Tractatus theologico-politicus* schreef – en voorlopig in portefeuille hield.

Vertaling speelde bij dit alles op twee manieren een rol. Enerzijds maakten verscheidene vertalers mét hun vertalingen deel uit van de dissidente kringen. Anderzijds zorgden de meestal puristische en emanciperend bedoelde vertalingen in de moedertaal ervoor dat ook leken en amateurs die geen Latijn kenden aan het wijsgerig debat konden deelnemen. Daardoor ontstond een volkstalige filosofische cultuur die tot in de achttiende eeuw zou voortduren.

Eén van die vertalers was Abraham van Berkel (1639-1686), die uit het Engels eerst de eigenzinnige overpeinzingen van de arts Thomas Browne vertaalde en vervolgens de controversiële politieke theorieën van Thomas Hobbes. Van Berkel had medicijnen en theologie gestudeerd, stond op goede voet met Meijer, Koerbagh en de bij uitstek Staatsgezinde gebroeders Johan en Pieter de la Court, en woonde enige tijd in Culemborg, waar hij Koerbagh bijstond toen deze daar in 1668 onderdook. Waarschijnlijk was Van Berkel uit veiligheidsoverwegingen naar Culemborg verhuisd, want hij werkte toen aan Hobbes' hoofdwerk, de *Leviathan*, dat in 1667 zonder vermelding van de naam van de vertaler in het Nederlands verscheen, een jaar voor Hobbes' eigen Latijnse versie. Politiek gezien bogen zowel Van Berkel als Pieter de la Court het absolutisme van Hobbes in republikeinse zin om. Volgens hen was de macht weliswaar ondeelbaar, zoals Hobbes betoogde, maar aangezien alle soeverein gezag de instemming van in principe gelijkberechtigde burgers vereiste, lag de staatsmacht in handen van een uit volksvertegenwoordigers bestaand orgaan zoals de Statenvergadering, die nooit uit vrije wil een eenmansbewind zouden instellen. In filosofisch opzicht ervoeren de theologen het materialisme van Hobbes als een bedreiging. Overigens had Glazemaker al tien jaar vóór Van Berkel werk van Hobbes vertaald, namelijk diens tegenwerkingen tegen Descartes' *Meditationes de prima philosophia*. Ook toen al bleek Hobbes' materialistische overtuiging niet te rijmen met Descartes' strikte scheiding van lichaam en geest.

Parafrastisch vertaald: Hobbes, Grindal, Van Berkel

Parafrastisch of uitbreidend vertalen was een herkenbaar begrip in de vroegmoderne periode. Hoe ziet zo'n vertaling er in de praktijk uit, wat zit er achter en hoe verschilt zij van een doordeweekse vertaling? Toevallig is er een geknipte illustratie bewaard gebleven: een korte, oorspronkelijk Engelse passage en twee bijna gelijktijdige maar contrasterende Nederlandse versies.

De passage komt uit het eerste hoofdstuk van Thomas Brownes *Pseudodoxia Epidemica* (1646), een boek over wijd verbreide misvattingen en hoe die door helder denken te voorkomen zijn. De eerste vertaling is van Johannes Grindal (1616-1696), een doopsgezinde Amsterdamse apotheker die voornamelijk stichtelijke werken vertaalde. Zijn *Pseudo-doxia epidemica, dat is beschrijvinge van verscheyde algemene dwalingen des volks* verscheen in 1668.

De tweede vertaling stamt van Abraham van Berkel (1639- 1686). Die had theologie en medicijnen gestudeerd en kwam in 1665 met een anoniem uitgegeven vertaling van Brownes *Religio medici* ('de religie van een medicus'), een versie die in 1683 een tweede druk beleefde. In 1667 publiceerde Van Berkel een vertaling van Thomas Hobbes' *Leviathan*. Deze beide vertalingen van Van Berkel verschenen nog voor zijn dertigste. Vooral de tweede lokte boze reacties uit, want sommigen beschouwden *Leviathan* als godslasterlijk en immoreel. Van Berkel behoorde in die jaren tot de groep vrijdenkers rond Spinoza. Kort nadien maakte hij een intellectuele ommekeer door en voor de rest van zijn leven toonde hij zich behoudsgezind en gezagsgetrouw. Als bijvoegsel bij zijn vertaling van *Leviathan* laste Van Berkel een versie van het eerste hoofdstuk van Brownes *Pseudodoxia epidemica* in. Hij vond het 'van gelijcken inhoudt' als het werk van Hobbes en wilde tevens 'een kleyn Proefjen' van de hele *Pseudodoxia* bieden. Zo beschikken we dus over twee bijna gelijktijdige maar onafhankelijk van elkaar tot stand gekomen versies van het eerste hoofdstuk van Thomas Brownes *Peudodoxia*.

Browne begon bij Adam en Eva. Die werden door de duivel verleid, maar ze lieten zich ook zodanig door hun zinnelijke vermogens overmannen dat hun redelijk inzicht en moreel besef beneveld raakten:

They were deceived through the Conduct of their Senses, and by Temptations from the Object it self; whereby although their intellectuals had not failed in the Theory of truth, yet did the inservient and brutal Faculties controll the suggestion of Reason; Pleasure and Profit already

overswaying the instructions of Honesty, and Sensuality perturbing the reasonable commands of Vertue.

Grindal vertaalde:

Zy wierden bedroogen door het beleydt van hare zinnen, en door de bekooringen van het eygentlijk voorwerp: waarin, hoewel hare verstanden niet en feylden in de bespiegeling van de waerheydt, echter hebben de bedienende en dierlijke krachten d'ingevingen des redens tegen gesproken: playzier end profijjt alreede heerschende over d'onderrichtingen van de vromigheydt, en 't vernuft verstoorende de redelijke bevelen des deugts.

En Van Berkel:

Daer-en-boven soo kan men oock bespeuren, datse door hare Sinnen verleyt ende bedrogen zijn; ende dat de schoone vertooninge van soo een Vrugt haer oock daertoe versogt heeft; waer door, alhoewel dat hare Verstanden niet gefeylt en hebben in de kennisse van de waerheydt, nogtans de gevoelige Faculteyten tegen de goede aenradinge van de reden, die gemeenlijck daer haer best toe doen, zijn aengegaen. Dat ligt-verdwijnende vermaeck, en dat geringe profijjt, kunnen hier alreede de heylsame onderwijsingen om eerlijck te zijn, in de wint slaen, ende de Sinnen perturberen de bevelen des Deugts, die in soo goeden reden bestaen.

Het verschil in lengte valt meteen op: voor Brownes 58 woorden heeft Grindal er 62 nodig, Van Berkel maakt er 99 van. Hij voegt dus ruimhartig toe: verbindingswoorden ('Daer-en-boven soo...'), adjectieven ('Dat ligt-verdwijnende vermaeck, en dat geringe profijjt' tegenover Grindals 'playzier end profijjt'), doubletten ('verleyt ende bedrogen') en zo meer.

Browne schreef een hoekige, compacte stijl, die zorgvuldige lezing vergt. Grindal wilde hem daarin volgen. In zijn vertalersvoorwoord sprak hij van 'd'ongewoonlijke, wrange en harde Stijl des Autheurs (daar zich d'Overzetter heeft moeten na voegen en schikken)' en verontschuldigde hij zich voor de 'onsmaaklikheydt en onlust' die deze manier van schrijven bij de lezer teweeg zou kunnen brengen. Zelfs daar waar 'eenige onduitzende en vremde woorden' voorkomen, heeft hij zich van toelichtingen en omschrijvingen onthouden.

Van Berkel heeft zich over zijn aanpak niet uitgelaten. In een voetnoot bij de tweede editie (1683) van zijn *Religio medici*, hoofdstuk 13, gaf hij echter precies aan waarom hij parafrastisch vertaalde. De passage handelt over oorzaakelijkheid: al het bestaande, op God na, beantwoordt aan één van de vier Aristotelische oorzaken. Van Berkel gaf Brownes woorden als volgt weer:

Daer is maer een eenige voornemelijcke oorsake, daer alles sijn wesen van heeft ontvangen, en vier oorsaken in alles zijnder, die daer na in bedenkinge komen. Daer is yets, dat geen voorgaende oorsaeck gehad en heeft, waer door het gemaect is, en sijn wesen heeft ontfangen, en soodanig is Godt. Sommige dingen hebben niet gehad, daerse van gemaect zijn, gelijk als de Engelen; sommige hebben geen sekere gedaente, en soodanig is de allereerste stoffe; maer daer en is geen selfstandigheyt of wesen, geschapen of ongeschapen, of 't heeft een seker bestemt eynde, waerom dat het is ende sijne werckingen doet.

Zijn voetnoot hierbij laat zien dat hij heel goed anders had kunnen vertalen maar bewust wijdloper en uitleggend te werk wilde gaan:

In 't Engels zijn de woorden veel korter: *Daer is maer eene eerste oorsaeck, en vier tweede oorsaken van alle dingen. Somme zijn sonder Efficiens, dat is uitwerckende oorsaeck, als God; andere sonder Materia of stoffe, als d'Engels; sommige sonder forma of wesentlijke gedaente als de alder-eerste stoffe. Maer alle wesen geschapen of ongeschapen heeft sijn causa finalis of eind-oorsake.* Die de Logica verstaet, kan dit wel vatten: maer de gemeene oversetting is voor d'onkundige.

De noot verklaart verder dat, waar Browne van een eerste oorzaak sprak, hij zich tegen het manicheïsche wereldbeeld richtte, waarin twee oorzaken, goed en kwaad, als fundamenteel werden beschouwd. En waar Browne het over vier tweede oorzaken had, was dat tegen Plato gericht, die vijf oorzaken onderscheidde (*efficiens, materia, forma, finis* en *idea*), terwijl zijn leerling Aristoteles de *idea* met de *causa efficiens* vereenzelvigde. Het is duidelijk dat Van Berkel deze wetenswaardigheden in een vertaling die 'voor

d'onkundige' bestemd was, slechts van marginaal belang achtte. Om dezelfde reden liet hij in de hoofdttekst de passage zodanig uitdijen dat, naar hij hoopte, de erin vervatte gedachte voor de onervaren lezer lichter verteerbaar werd.

De door Grindal en Van Berkel vertaalde passage naar Browne 1668. Hobbes 1667 geciteerd naar Schoneveld 1983, 104-112. Zie ook Schoneveld 1992, 17. De passage uit *Religio medici*: Browne 1683, 71-72.

Door de publicaties van de gebroeders De la Court kwam de Antwerpse voormalige jezuïet maar nu als cartesiaan bekend staande Franciscus van den Enden tot de uitgave van zijn *Vrye politijcke stellingen* (1665), waarin hij democratische principes en het recht op vrije meningsuiting verkondigde. Alhoewel Van den Enden in Amsterdam een Latijnse school hield – in 1655 telde hij Spinoza onder zijn leerlingen – vond hij dat alle onderwijs van hoog tot laag in de landstaal moest, 'met uitsluitingh van alle oude en versleeten boek-talen', die immers alleen dienden om het gewone volk te muilkorven. Die nadruk op het gebruik van de moedertaal voor om het even welk onderwerp bleef voorlopig omstreden. In een pamflet werd het de gebroeders De la Court kwalijk genomen dat ze in het Nederlands over politieke theorie hadden geschreven, en ook theologen toonden zich soms geschokt over het gebruik van de volkstaal voor theologische kwesties. Daar bracht Lodewijk Meijer tegen in dat de moeite, kosten en tijd besteed aan het leren van Latijn en Grieks achterwege konden blijven nu men, dankzij taalminnaars en vertalers van Jan van de Werve tot A.L. Kók, over een gespied Nederlands beschikte dat bewezen had alle vakgebieden aan te kunnen.

Meijers meest geruchtmakende publicatie was *Philosophia S. Scripturae interpres*, dat in 1666 zonder auteursnaam en met een fictief uitgeversadres verscheen. Een jaar later volgde de Nederlandse versie, *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*, eveneens anoniem en vrijwel zeker door Meijer zelf vertaald. Pas na zijn dood in 1681 raakte zijn auteurschap bekend. Het boek veroorzaakte ophef omdat de auteur, onder aanroeping van Descartes, alles in de Bijbel in twijfel wilde trekken 'tot dat ick eindelijk tot iets, dat vast en bestandig in de Theologie is, [...] gekomen sou zijn'. Het leek hem theologisch onbetwifelbaar dat de Bijbel het 'onfeylbare Woordt van d'almachtige Godt' was. De Bijbel was dus waar. Maar hoe die waarheid vast te stellen? De Bijbel kon niet uit zichzelf verklaard worden, en evenmin door bovennatuurlijke inspiratie. Voor Meijer bestond het enig mogelijke criterium in de rede, en dus waren alleen die interpretaties toelaatbaar die aan de rede beantwoordden. Voorstellingen als maagdelijke geboortes of schepping uit het niets bestempelde hij, net als Koerbagh, als absurd, het resultaat van een vooringenomen lezing van soms duistere teksten.

Uiteraard vielen de theologen over dit godslasterlijke werk heen, maar Meijer reageerde niet, allicht om zijn anonimiteit niet in gevaar te brengen. In 1674 deden de Staten van Holland het boek in de ban, niet toevallig samen met Hobbes' *Leviathan* en Spinoza's *Tractatus*. Twee jaar later verbood de universiteit van Leiden het ventileren van twintig voornamelijk cartesiaanse stellingen, waarvan de laatste luidde: 'Philosophiam esse S. Scripturae interpretem', ofwel dat de 'Philosophie een uyt-legster is van 't Woordt Gods'.

Enkele jaren voordien was Meijer, zoals we reeds zagen, betrokken geweest bij de oprichting van het genootschap Nil Volentibus Arduum. Onder de mede-oprichters was zijn vriend Johannes Bouwmeester (1634-1680), die met Meijer medicijnen gestudeerd had en ook met Koerbagh en Van Berkel contact onderhield. Als onderdeel van hun werkzaamheden besloten de Nil-leden eind 1671 dat Bouwmeester 'zeker Arabisch boek uit het Latyn' zou vertalen. Het boek in kwestie stamde van de twaalfde-eeuwse auteur Ibn Tufail. De Engelse oriëntalist Edward Pococke (die Hugo Grotius' *De veritate religionis christianae* in het Arabisch vertaalde) had in het Midden-Oosten een manuscript ervan gevonden en het eerder in 1671 in tweetalig Arabisch-Latijnse vorm gepubliceerd als *Philosophus autodidactus*. Pocock gaf ruchtbaarheid aan de uitgave, en een niet nader genoemde bekende van Bouwmeester had het boek uit Engeland meegebracht. Eind april 1672 was de vertaling, *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan*, gereed. De ondertitel maakte duidelijk wat Bouwmeester en zijn kompanen aantrok in het boek: 'hoe iemand buiten eenige ommeegang met menschen, ofte

onderwyzinge, kan komen tot de kennisse van zich zelve, en van God'. Het verhaal gaat over een jongen die op een onbewoond eiland opgroeit en geheel door eigen waarneming en denkkraft – 'verstandelijke bespiegeling' – inzicht verwerft in het wereldbestel en de voorzienigheid. Als zodanig lag het in het verlengde van Glazemakers vertaling, vijftien jaar eerder, van de *Zedelyke gedachten* van Marcus Aurelius, een boek dat, aldus de vertaler, 'betoont, wat de Natuur, door Reden beleid, te weegbrengen kan'. Net als Kók, Meijer en Glazemaker koos Bouwmeester voor een puristische woordenschat en zette hij geregeld de Latijnse termen in de marge: *essentia* werd 'weezenheid' en *anima vegetativa* 'de groeijige ziel'.

Het leeven van Hai Ebn Yokdhan verscheen zonder vertalersnaam. Een heruitgave in 1701 schreef de vertaling toe aan S.D.B., de initialen van Baruch de Spinoza in omgekeerde volgorde. De wenk gaf aan dat de levensvisie van Hai Ebn Yokdhan wel heel dicht bij die van Spinoza stond. Voor deze editie had de eminente islamkenner Adriaan Reland de Nederlandse tekst met de oorspronkelijke Arabische versie vergeleken en een aantal verklarende noten toegevoegd.

Spinoza zelf publiceerde tijdens zijn leven maar één boek onder zijn eigen naam, *Renati Des Cartes principia philosophiae* (1663), een herschikking van Descartes' filosofische uitgangspunten. Lodewijk Meijer leverde er een inleiding bij en Pieter Balling, net als Glazemaker afkomstig uit doopsgezinde kring, zorgde voor een Nederlandse vertaling (*Renatus Des Cartes beginzelen der wysbegeerte*, 1664). De eerste delen van zijn *Ethica* schreef Spinoza eveneens in de jaren 1660, en samen met Balling werkte hij aan een Nederlandse versie. In 1665 was hij in de weer met zijn meest omstreden werk, de *Tractatus theologico-politicus*, dat pas begin 1670 in druk verscheen, anoniem en onder fictief uitgeversadres – wellicht stonden hem Meijers voorzorg en Koerbaghs driestheid voor ogen.

Zoals bekend was de inhoud van de *Tractatus* explosief: net als Meijer en Koerbagh, maar ingepast in een hecht filosofisch systeem, wees Spinoza de goddelijke inspiratie van de Bijbel van de hand, beschouwde hij God als in wezen niets anders dan de natuur en pleitte hij voor staatstoezicht over de Kerk. De reacties waren navenant: de auteur werd beschuldigd van atheïsme en ondermijning van Kerk en geloof. In een brief van 17 februari 1671 zei Spinoza gehoord te hebben dat er een Nederlandse vertaling van de *Tractatus* in de maak was. Hij bezwoer zijn correspondent

om, indien het mogelijk is, het drukken daar af te beletten. Dit is niet alleenlijk mijn verzoek, maar ook dat van veel mijner goede bekenden, die niet gaerne zouden zien dat men dit boek zou verbieden, gelijk zonder twijffel geschieden zal, zo het in de Nederlantsche Taal uitgegeven word.

Inderdaad had Glazemaker aan een Nederlandse versie gewerkt. Een manuscript hiervan, in een mogelijk door Bouwmeester geredigeerde versie, is bewaard gebleven en lijkt bij een drukker te hebben gelegen. Toen Spinoza zijn brief schreef, was het drukken dus wellicht al aan de gang.

Ondanks Spinoza's voorzichtigheid werd, zoals vermeld, de *Tractatus* verboden. In 1678 volgde een tweede verbod, dat nu ook iedere vorm van bewerking trof, dus inclusief vertalingen. Inmiddels was Spinoza overleden en brachten zijn vrienden het nagelaten werk uit, in het Latijn en vrijwel onmiddellijk ook in Nederlandse vertaling. Meijer en Bouwmeester waren betrokken bij de redactie van de Latijnse tekst, Glazemaker bij de Nederlandse versie. Deze editie bevatte ook de *Ethica*, waarbij Glazemaker voor zijn vertaling gebruik kon maken van de gedeeltelijke versie die Pieter Balling en Spinoza zelf bijna vijftien jaar eerder hadden voorbereid. De uitgave gebeurde uiteraard clandestien: het titelblad van zowel de *Opera posthuma* als de *Nagelate schriften* vertoonde slechts de initialen van de auteur, B.D.S., en het verschijningsjaar, 1677. Van de *Tractatus* verscheen in 1678, tegen het verbod in, een clandestiene Franse versie, vermoedelijk van de hand van de Franse hugenoot Gabriel de Saint-Glan (ca. 1620-1684), die in de jaren 1660 naar Nederland was gekomen en voor zijn vertaling behalve Spinoza's Latijn ook Glazemakers dan nog ongepubliceerde Nederlandse versie raadpleegde. Glazemakers vertaling, *De rechtzinnige theologant of Godgeleerde staatkundige verhandelinge*, verscheen pas in 1693, anoniem; zijn

auteurschap werd onthuld in de spinozistische sleutelroman *Vervolg van 't leven van Philopater* (1697).

Met de Nederlandse vertalingen van Descartes, Hobbes en Spinoza stond het werk van de belangrijkste vernieuwende denkers van de eeuw ter beschikking van ieder die kon lezen. Aan de controversen rond deze geschriften namen dan ook verscheidene lager opgeleiden deel die het Latijn niet of nauwelijks machtig waren. Dat viel niet overal in goede aarde. De vooraanstaande theoloog Fridericus Spanheim toonde zich geschokt dat de verderfelijke nieuwlichters in volkstalige versies verschenen. Anderzijds gebruikte de al even behoudsgezinde predikant Franciscus Ridderus het Nederlands juist omdat hij argeloze kerkgangers tegen de listige atheïsten wilde wapenen. Precies zo dacht Bernard Nieuwentyt er in 1715 nog over: hij had zijn *Regt gebruik der wereltbeschouwingen* in het Nederlands geschreven 'om ook aan myne vaderlanders dienstigh te kunnen syn: insonderheit dewyl derselver Tale ook tot het schryven van veel atheïstische boeken misbruikt werd'.

De vertalingen hadden het bereik van de nieuwe ideeën onherroepelijk vergroot. De Rotterdamse koopman en collegiant Johannes Bredenburg, die het Latijn alleen passief beheerste, schreef zijn weerlegging van Spinoza in het Nederlands en liet een Latijnse vertaling maken. De mandenmaker en amateur-theoloog Willem Deurhoff, die nog tot in de achttiende eeuw heel wat volgelingen zou aantrekken, kende Descartes en Spinoza alleen uit Glazemakers vertalingen. Deurhoff correspondeerde onder anderen met Willem van Blijenbergh, die Spinoza ooit aan huis had opgezocht maar grondig met hem van mening verschilde en later in het Nederlands tegen zowel de *Tractatus* als de *Ethica* schreef. Ook de Zwolse catechiseermeester Barend Hakvoord maakte zich theologie en filosofie eigen zonder Latijn te kennen, maar anders dan Van Blijenbergh liet hij zich door Spinoza's ideeën overtuigen.

Een tragisch geval was dat van de kantoorklerk Hendrik Wyermars (1684?-1757), die zijn wetenschappelijke en filosofische kennis eveneens door zelfstudie en uitsluitend met behulp van Nederlandse vertalingen had opgedaan. Zijn *Den ingebeelde chaos* (1710) vertoonde spinozistische trekken en Wyermars werd wegens atheïsme veroordeeld tot vijftien jaar tuchthuis. Die straf zat hij tot de laatste dag uit. Er volgde vijftientig jaar verbanning op, maar Wyermars bleef gewoon in Amsterdam wonen. Die inbreuk kostte hem nog drie arrestaties, waarvan de laatste, in 1749, hem fataal werd: nog eens tien jaar tuchthuis. Daar overleed hij acht jaar later.

Rationalisme en republikanisme als kiem van de Radicale Verlichting: Israel 2001; Israel 2018, 371-372. Kringen van andersdenkenden: Klever 1997; Israel 2001. Een door vertalingen gevoede moedertalige filosofische cultuur: Leemans 2002, 235-238; Van Bunge 2015.

Over Abraham van Berkel: Schoneveld 1983, 4-28, 51-61, 130-131. Hobbes geïnterpreteerd in republikeinse zin: Weststeijn 2013, 61-68. Glazemaker de eerste Nederlandse vertaler van Hobbes: Schoneveld 1983, 34-36. Zijn vertaling van Hobbes' tegenwerpingen tegen Descartes: Descartes 1657, 64-85; Hobbes geïdentificeerd als auteur van deze tegenwerping in het apart genummerde Aanhangsel, 'De boekverkoper aan de lezer', [2].

Over Franciscus van den Enden: Klever 1997, 31-52; Klever in Van den Enden 1992, 7-119. Het citaat 'met uitsluiting van...': Van den Enden 1992, 155. De gebroeders De la Court kwalijk genomen dat ze in het Nederlands over politieke theorie schreven: Weststeijn 2013, 55. Theologen geschokt over het gebruik van de volkstaal: Van der Wall 2003, 43-44. Meijer over het besparen van tijd besteed aan het leren van Latijn en Grieks: zie zijn lofdicht 'Zo steekt de Batavier...' in Kók 1649, [*4v], en 'An de Nederduitsche taallievers' in Meyer 1663, s.p.; Holzhey 2014, 79-80; Krop 2017, 99-102.

Over Lodewijk Meijers *Philosophia S. Scripturae interpres* en de vertaling ervan: Klever 1997, 61-86; Krop 2017. Het citaat uit *De philosophie d'uytleghster...*: Meijer 1667, 'Voor-reden', *4r; Wielema 2004, 13. Het Leidse verbod omtrent de stelling *Philosophiam esse S. Scripturae interpres*: Extract 1676, A3v, A4v; Dekkers 2018, 80-82.

Bouwmeesters *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan* als onderdeel van de werkzaamheden van Nil Volentibus Arduum: Dongelmans 1982, 78, 85. Het citaat 'verstandelijke bespiegeling' en puristische termen: Ibn Tufail 1672, 33 en 35. Het citaat van Glazemaker, 'betoont, wat de Natuur, door Reden beleid...': Marcus Aurelius 1658, 'Aan de lezer', A2r. *Het leeven...* een puristische vertaling: Thijssen-Schoute 1967, 176. De editie van 1701: Thijssen-Schoute 1954, 415; Dohmen 2000, 58-59; Holzhey 2014, 88-90.

Over Pieter Balling: Klever 1997, 13-30. Balling en Spinoza vertalen samen: Klever 1997, 15; Israel 2001, 288. Het citaat uit Spinoza's brief van 17 februari 1671: Spinoza 1677, 591; Thijssen-Schoute 1967, 260; Israel 2001, 278. De manuscriptvertaling van de *Tractatus* bij de drukker geweest: Steenbakkers 2010, 36. Herhaald verbod van de *Tractatus*: Israel 2001, 275, 293. De editie van Spinoza's nagelaten werk en de Franse vertaling van de *Tractatus*: Israel 2001, 288 en 302-305; Israel 2018, 376-377. Glazemaker genoemd als vertaler van de *Tractatus*: Duijkerius 1991, 195.

Over verontwaardiging omtrent filosofische nieuwlichterij in de moedertaal: Van der Wall 2003, 43-44. Fridericus Spanheim geschokt: Spanheim 1694, 'Praefatio', s.p. Franciscus Ridderus wil kerkgangers wapenen: Ridderus 1678, 'Opdracht', s.p. Het citaat uit Bernard Nieuwentyt's *Regt gebruik*: Nieuwentyt 1715, 'Aan den lezer', **1v.

Over Johannes Bredenburg: Klever 1997, 87-106; Israel 2001, 344-345. Over Willem Deurhoff: Israel 2001, 389; Wielema 2004, 135; Thijssen-Schoute 1954, 212-223. Over Barend Hakvoord: Wielema 2004, 91-92. Over Hendrik Wyermars: Israel 2001, 323-326; Leemans 2002, 236; Wielema in Wyermars 2015, 7-37.

Anderstalige vertalers

Indien Gabriel de Saint-Glan inderdaad de auteur van de Franse vertaling van Spinoza's *Tractatus* was, stond hij niet alleen. Franse vertalers waren al decennia lang actief in de Republiek. Zo hadden omstreeks het midden van de eeuw Etienne de Courcelles en Henri Desmarets bij Amsterdamse uitgevers Latijnse vertalingen van Descartes laten verschijnen. Naarmate echter vanaf de jaren 1660 de anti-protestantse maatregelen van de Franse koning Lodewijk XIV elkaar opvolgden, verliet een groeiend aantal hun geboorteland. Toen in 1685 de koning het Edict van Nantes herriep en de hugenoten alle vrijheid van godsdienstbeleving ontzegde, begon een uittocht. Tienduizenden vestigden zich in de Republiek en bleven daar hun moedertaal gebruiken. Omstreeks 1700 telde Amsterdam ten minste twintig boekhandels die uitsluitend of bijna uitsluitend Franse boeken verkochten.

Bovendien won het Frans als internationale taal voortdurend veld ten opzichte van het Latijn. Daar kwam tegen het einde van de eeuw een nieuw verschijnsel bij, dat van de geleerdentijdschriften, waarvan er verscheidene in het Frans in de Republiek verschenen. Ze bevatten samenvattingen en besprekingen van recent gepubliceerd werk, soms met een journalistiek accent. Doordat Nederlandse uitgevers en boekhandelaren voor een goede internationale verspreiding konden instaan, bereikten *de journaux de Hollande* heel Europa.

De totstandkoming van de Franse vertalingen van het werk van John Locke laat niet alleen een kring van hugenootse vertalers zien die Lockes geschriften bewonderden, maar illustreert tevens de rol van de geleerdentijdschriften en het Europese bereik van de Nederlandse uitgevers. Lockes Europese faam was van voornamelijk Amsterdamse makelij.

Locke zelf had verscheidene jaren in Frankrijk doorgebracht en kende uitstekend Frans. Van 1683 tot kort na de Glorious Revolution die in 1688 Willem III op de Engelse troon bracht, verbleef hij echter om politieke redenen in de Republiek. Hier raakte hij bevriend met de remonstrantse theoloog Philippus van Limborch en de uit Genève afkomstige Jean le Clerc. Zijn belangrijkste werk verscheen in het Engels in de jaren tussen 1690 en 1695, te beginnen met het baanbrekende *Essay Concerning Human Understanding* (1690).

Lockes grote gangmaker in de Franstalige wereld, en bijgevolg in de rest van Europa, was de in Amsterdam woonachtige Jean le Clerc (1657-1736). Reeds in 1688, toen Locke de laatste hand legde aan zijn *Essay Concerning Human Understanding* en om de markt te peilen een samenvatting van een honderdtal bladzijden geschreven had, plaatste Le Clerc een Franse vertaling van deze 'Abrégé' in zijn *Bibliothèque universelle et historique*, het tijdschrift dat hij kort voordien had opgericht. Le Clerc liet ook overdrukken maken die hij apart verspreidde, en voegde zijn eigen opmerkingen toe aan Lockes tekst, er bijvoorbeeld op wijzend dat de empirisch aangelegde Locke, in tegenstelling tot Descartes, niet in aangeboren ideeën geloofde en bereid was de heersende cartesiaanse hegemonie aan te vechten. In 1690 wijdde Le Clerc in zijn tijdschrift een bespreking aan Lockes *Two Treatises of Government* nog vóór het oorspronkelijke werk in druk verscheen. Bij de Franse vertaling, door David Mazel, van het tweede van de *Two Treatises* (*Du gouvernement civil*, 1691) schreef Le Clerc een inleiding. Locke toonde zich ontevreden over Mazels versie, die desondanks nog verscheidene keren herdrukt werd, onder meer in Brussel in 1749.

Le Clerc zocht vertalers voor Locke. Toen in 1693 *Some Thoughts Concerning Education* in Londen verscheen, bezorgde Locke een exemplaar aan Le Clerc, die het ter vertaling doorgaf aan zijn vriend Pierre Coste (1668-1747). Coste was, net als David Mazel, na de herroeping van het Edict van Nantes naar Amsterdam gekomen, waar hij lid was van de Waalse Kerk en als corrector voor een uitgever werkte. Hij vertaalde uit het Italiaans in het Frans en uit het Frans in het Latijn, maar Engels was nieuw voor hem. Zijn *De l'éducation des enfants* (1695) kwam dan ook tot stand met Le Clercs hulp en intensief geblader in woordenboeken, maar het verkocht goed en zou de komende honderd

jaar nog zestien herdrukken beleven. Op verzoek van de uitgever boog Coste zich vervolgens over Lockes pas verschenen *Reasonableness of Christianity*, dat in 1696 in Franse vertaling uitkwam als *Que la religion chrétienne est très raisonnable*. Van deze wat hakerige titel legde Coste in zijn voorwoord verantwoording af: de Franse taal stond nu eenmaal afkerig tegenover neologismen, zodat *raisonnabilité* voor *reasonableness* niet door de beugel kon. Overigens werd de titel vanaf de tweede editie *Le Christianisme raisonnable*.

De vertaling van Lockes hoofdwerk, *An Essay Concerning Human Understanding*, had meer voeten in de aarde, ondanks het ongeduld van iemand als Philippus van Limborch, die redelijk Frans en goed Latijn maar geen Engels kende en dus op een vertaling moest wachten. Nog terwijl het *Essay* ter perse was had Le Clerc een vertaler Latijn aangetrokken, Gisbert Verrijn (?-?), maar toen Locke een goed jaar later diens prestaties onder ogen kreeg, was hij er niet over te spreken. Uiteindelijk zou de auteur in zee gaan met Ezechiël Burridge, wiens *De intellectu humano* in 1701 zou verschijnen. Le Clerc liet Locke weten dat een Franse vertaling hoe dan ook belangrijker was dan een Latijnse, die volgens hem vanwege het onderwerp wel 'barbare et obscure' moest uitvallen. Voor die Franse versie, aldus Le Clerc, was Pierre Coste de aangewezen man.

Coste zou zijn vertaling in Engeland afmaken, inwonend bij Locke. Hij las Locke het hele manuscript voor (in druk werden dat 936 bladzijden) terwijl deze de tekst zin voor zin tegen het origineel hield. Nog voor de vertaling gedrukt was, plaatste Coste twee artikelen in de *Nouvelles de la République des Lettres* waarin hij de kritiek op Lockes boek en diens weerwoord samenvatte. De *Nouvelles* waren door Pierre Bayle opgericht, Le Clerc had eraan bijgedragen en in 1699, toen Costes artikelen verschenen, stond het onder redactie van Jacques Bernard, weer een andere hugenoot die in 1685 in de Republiek een goed heenkomen had gezocht.

Het *Essai philosophique concernant l'entendement humain* rolde in 1700 in Amsterdam van de persen, getooid met een nadrukkelijke autorisering door de auteur. Dat was terecht, want Coste had nauwgezet gewerkt. In zijn voorwoord vergeleek hij de vertaler met een gevolmachtigde maar wees er tegelijk op dat hij Lockes Engels zo precies mogelijk gevolgd had, ondanks het grotere gemak waarmee het Engels, anders dan het Frans, nieuwe woorden vormde. De voetnoten die hij bij de vertaling voegde, betroffen merendeels deze neologismen. Zo vertaalde Coste *uneasiness* met *inquiétude*, en omdat hij wel inzag dat dit woord het Engels niet helemaal dekte, gaf hij er een omschrijving bij (*l'état d'un homme qui n'est pas à son aise; le manque d'aise & de tranquillité dans l'âme*) en zette het woord vervolgens cursief om aan te geven dat het in het vervolg telkens deze speciale betekenis zou dragen.

Het uitvoerigst stond de vertaler stil bij *consciousness* in de betekenis 'zelfbewustzijn', op dat moment ook in het Engels nog een neologisme. Locke gebruikte het woord in een uiteenzetting over persoonlijke identiteit, omschreven als het zelfbesef dat het denken begeleidt en maakt dat iemand zichzelf is voor zichzelf. De mogelijke Franse vertalingen *sentiment* en *conviction* wees Coste af ten voordele van de nieuwvorming *con-science*, waarbij de spelling met koppelteken moest aangeven dat de hier bedoelde betekenis afweek van die van het bestaande Franse woord *conscience* (geweten). Coste toonde zich verbaasd over zijn eigen durf dat hij een bestaand woord zomaar uit zijn voegen lichtte ('je suis choqué moy-même de la liberté que je prens'), maar beriep zich op het genre: een filosofisch geschrift eiste uiterste precisie in het weergeven van wat de auteur wilde zeggen, ook als dat gemorrel aan de taal met zich meebracht.

Locke bleef bij zijn gunstig oordeel over de Franse vertaling. Toen een jaar na Costes versie ook de Latijnse van Ezechiël Burridge verscheen, schreef hij Van Limborch dat deze bij twijfel beter de voorrang kon geven aan de tekst van Coste, want daar had hij zelf op toegezien.

In de hugenootse kringen die met Locke in contact stonden, voerden Frans en Latijn de boventoon en waren Nederlands en Engels nooit ver weg. In andere kringen speelden weer andere talen. Voor de sefardische gemeenschap in Amsterdam gold Portugees als omgangstaal, Spaans als cultuurtaal en Hebreeuws als gewijde taal.

Aan het eind van vijftiende eeuw werden joden op het Iberisch schiereiland gedwongen zich tot het christendom te bekeren. De Inquisitie zag er nauw op toe dat deze *conversos* of Nieuwe

Christenen niet in hun oude praktijken hervielen. Marranen, Nieuwe Christenen die hun joodse geloof in het geheim trouw bleven, gaven doorgaans de voorkeur aan emigratie. Sommigen van hen vestigden zich in de Nederlanden. In de zeventiende eeuw groeide vooral in Amsterdam een joodse gemeenschap van betekenis. De bekendste figuur uit deze kring werd Spinoza, al werd hij wegens zijn ketterse ideeën uitgestoten. De Spaanse vertaling die Francisco (Josepho) de Cáceres maakte van de *Semaine* van Du Bartas getuigde in het begin van de eeuw reeds van een naar buiten gerichte literaire cultuur. Ook het vertaalwerk van Jacobus Baroces ten behoeve van de Amsterdamse Schouwburg ankerde in het Spaanse toneellevens van de sefardische gemeenschap.

Van veel persoonlijker aard was de merkwaardige psalmvertaling van David Abenatar Melo (ca. 1570-1632), die, als Nieuwe Christen met de naam Fernão Álvarez Melo in Portugal geboren, daar in 1609 door de Inquisitie gevangengezet en gemarteld was maar in 1611 weer was vrijgelaten. Daarop was hij bij de eerste de beste gelegenheid naar Amsterdam getrokken, waar hij een joodse naam aannam. Zijn laatste levensjaren lijkt hij in Hamburg te hebben gesleten. Daar verschenen in 1626 *Los CL Salmos de David in lengua española, en varias rimas*, met Frankfurt als fictieve plaats van uitgave. De tekst richtte zich naar de zogeheten Bijbel van Ferrara, een vertaling uit 1553 in het Ladino of Judeo-Spaans, die uit Spanje en Portugal afkomstige joden aansprak. In de Republiek werd de Bijbel van Ferrara nog verscheidene keren herzien en herdrukt, onder anderen door Menasseh ben Israel.

Het parafrastische karakter van Abenatar Melo's vertaling viel al meteen op bij de eerste psalm: in de Bijbel van Ferrara – en ook in de Statenvertaling – telt deze psalm zes verzen, bij Abenatar Melo zes strofen van ieder dertien regels. In deze uitbreidingen betrok de vertaler de Bijbeltekst op zijn eigen situatie, vooral zijn lotgevallen als slachtoffer van de Inquisitie. Nergens was deze persoonlijke invulling duidelijker te zien dan bij psalm 30. Bij deze psalm had Marnix van Sint-Aldegonde in 1580 geschreven dat koning David erin opgevoerd werd 'verhalende de ellende daer hy in ghesteken heeft, ende de naghevolgde verlossinge'. De parallel lag voor het grijpen en de dertien verzen van deze psalm werden er bij Melo meer dan tien keer zoveel. Aan het eind laste hij een toelichting in:

Este salmo asima acomodei a mim, que me livrou el Dio bemdito da imquisisam, ainda que feito pedasos, solto i livre, aomde vi morrer omze negativos queimados, cujo sangue seja vingado. (Deze psalm heb ik betrokken op mijzelf, die de goede God verlostte van de inquisitie, hoewel ik gebroken werd en weer losgelaten, nadat ik elf weigeraars de vuurdood had zien sterven, moge hun bloed gewroken worden.)

Mogelijk was Abenatar Melo reeds met zijn psalmvertaling bezig toen hij nog een Nieuwe Christen was – hij schildert bijvoorbeeld de hel af als een plek waar zondaars eeuwig branden – en in dat geval gaat zij terug tot het eerste decennium van de eeuw. In het laatste decennium trad uit de sefardische kringen in Amsterdam een opvallende vrouwelijke vertaler naar voren.

Over het leven van Isabel Correa (ca. 1655-ca. 1700) is weinig bekend. Zij stamde uit een Spaanse of Portugese familie van *conversos* en kwam waarschijnlijk via Brussel en Antwerpen naar Amsterdam. In ieder geval nam ze daar de joodse naam Rebecca aan en gaf ze blijk van eruditie en talenkennis. Ze trouwde met Nicolás de Oliver y Fullana, een uit Mallorca afkomstige officier die tijdens de oorlog tussen de Republiek en Frankrijk (1672-1678) in het Staatse leger diende. Enkele jaren eerder had hij als cartograaf aan de Spaanse versie van Joan Blaeus *Atlas maior* bijgedragen. In Amsterdam namen zowel Isabel Correa als haar echtgenoot deel aan de literaire salons van de aristocraat en diplomaat Manuel de Belmonte, de rijkste man in de sefardische gemeenschap aldaar. Zij zou ook een gedichtenbundel geschreven hebben, maar die is niet teruggevonden.

Correa vertaalde Battista Guarini's *Il Pastor Fido* uit het Italiaans in het Spaans. Het boek was opgedragen aan Manuel de Belmonte (de opdracht is gedateerd Antwerpen, 15 november 1693) en verscheen tegelijk in Amsterdam en Antwerpen, waarschijnlijk om zodoende ook in katholiek Europa ingang te vinden. Guarini's herdersspel, met zijn idealiserende behandeling van de liefde, was eerder

in de eeuw overal in Europa reeds druk bewerkt, gemengeld en nagevolgd. Een eerdere Spaanse vertaling dateerde van 1609. Correa was met deze vertaling bekend en naar eigen zeggen raadpleegde ze tevens een Franse versie, waarschijnlijk die van Antoine de Torche uit 1664.

Wat haar manier van vertalen betreft ging Isabel Correa haar eigen weg. Anders dan het origineel, en anders dan haar voorgangers, gebruikte ze afwisselende metrische vormen. Ze vertaalde vrij, en zette het emotionele gehalte van sommige scènes aan. Opvallend, en reeds aangekondigd op het titelblad, was de toevoeging van een aantal extra verzen van eigen maaksel die ze *reflexiones* noemde, bespiegelende uitbreidingen, geïntegreerd in de tekst maar telkens aangeduid met symbooltjes in de marge, een asterisk aan het begin en twee streepjes aan het eind. Deze *reflexiones* verleenden de tekst bijkomende resonantie en diepgang. Een voorbeeld. In het tweede bedrijf, tweede scène, smacht Dorinda naar Silvio, maar diens hoofd staat alleen naar de jacht op wild. 'E me, che t'amo sì, fuggi,' verzucht Dorinda: 'my, die tot u ben genegen, ontloopt gy', zoals David de Potter eerder in de eeuw vertaalde. Correa laste hier enkele verzen van zichzelf in, met een mythologische verwijzing naar de verliefde Apollo die de wegvlochtende Daphne achterna zat ('Tu Daphne, en lo fugitivo,/ Yo Apolo en irte siguiendo'), maar de parallel hield tegelijk een paradoxale omkering in doordat het meisje Dorinda zich in rol van Apollo verplaatste en Silvio, net als Dafne, de achtervolgde werd. Alleen al in het eerste bedrijf laste Correa negen dergelijke *reflexiones* in, variërend in lengte van een tweetal tot meer dan vijftig regels.

Correa's *reflexiones* getuigden van zelfvertrouwen, kennis en vaardigheid. Dit gold ook voor het meest opmerkelijke onderdeel van haar vertaling, het voorwoord aan de lezer, geschreven met retorische zwier, historisch bewustzijn en superieure ironie. Dat bleek al uit de aanhef: 'Tomo la pluma, aunque de poco tomo en mano de muger...', de herhaling van 'tomo' een woordspeling (*tomo*, 'ik neem'; *tomo*, 'gewicht belang'), waardoor de betekenis iets wordt als: 'Ik neem de pen ter hand, zij het een tere vrouwenhand...'. Daarmee was de toon gezet: een vertaalster die wist waar het op stond en even later met gemak Ovidius, Cicero en Quintilianus citeerde. Tegen het verwijt dat literaire ambitie een vrouw niet paste, bracht ze een forse lijst geleerde en schrijvende vrouwen in het geweer, van de Oudheid tot haar eigen tijd. Opvallend is dat ze als tijdgenoten niet slechts Madeleine de Scudéry noemde, auteur van *Les femmes illustres* (1642), maar ook Maria Guadalupe de Lencastre, hertogin van Aveiro, die lange tijd in Madrid woonde en als weldoenster van de katholieke missies een wereldwijd correspondentienetwerk onderhield. De Waalse jezuïet Antoine Thomas stuurde haar tussen 1678 en 1694 meer dan veertig brieven, de helft ervan uit China. Waarschijnlijk heeft Correa in persoonlijk contact met de hertogin gestaan.

Schrijven en vertalen was voor Correa een vrijetijdsbesteding. Voor het ondernemen van de vertaling van Guarini noemde ze drie motieven: wijsheid opdoen, faam verwerven en iets moois maken. Maar ze had de sociale druk ervaren die dit soort intellectuele arbeid in de weg stond en sprak in verband hiermee van 'de giftige lethargie waarin mijn welhaast begraven talent vervallen was' (*el veleñoso letargo, en que jazia mi casi sepultado ingenio*). Reeds in de opdracht aan Manuel Belmonte verwees ze naar haar dagelijkse taak als huisvrouw, 'de arbeid met de naald' (*la tarea de la aguja*), maar in het voorwoord tot de lezer klonk tevredenheid door dat het haar gelukt was 'de sleur van de naald voor het plezier van de pen te ruilen' (*cambiantome lo emfadoso de la aguja por lo recreable de la pluma*). Misschien verklaart dit ook de trots waarmee ze haar vertaling aanbood: niet alleen had ze Guarini volledig vertaald, inclusief het twintigtal echorijmen (in het vierde bedrijf, achtste scène) die door haar voorgangers maar ten dele omgezet waren, maar door Guarini aan te vullen met haar eigen *reflexiones* was ze in zekere zin – ze beriep zich op Quintilianus' opmerkingen over navolging – boven diens werk uitgestegen (*que excedo al original en parte*). Wellicht kwamen hier Correa's eruditie, ambitie en retorische behendigheid samen: haar vertaling zocht aansluiting bij de humanistische *imitatio* en *emulatio*, de poging zich het model toe te eigenen en het waar mogelijk te overvleugelen. Zeker blijft: als vertaalster in de vroegmoderne Nederlanden toonde Isabel Correa zich de meest genderbewuste.

De Courcelles en Desmarets vertalen Descartes in het Latijn: Thijssen-Schoute 1954, 433-434, 483-484. Franstalige boekhandels in Amsterdam omstreeks 1700: Furstner 1985, 68. Over geleerdentijdschriften: Bots 1992; Leemans & Johannes 2013, 163-165.

Jean le Clerc als gangmaker van John Locke: Soulard 2011, 742. Le Clerc in 1688 over Lockes afwijzing van aangeboren ideeën: Schøsler 2001, 13-15; Soulard 2011, 747. Le Clerc bespreekt Lockes *Two Treatises of Government* nog vóór het oorspronkelijke werk verschijnt: Savonius 2004, 52. Le Clercs inleiding bij *Du gouvernement civil* en Locke ontevreden over de vertaling: Soulard 2011, 757; Savonius 2004, 69.

Over Pierre Coste: Nies & Tran-Gervat 2014, 161-165. Costes vertaling *De l'éducation des enfants* en de herdrukken ervan: Soulard 2011, 744-745; Schøsler 2001, 51. Costes vertaling van de titel *The Reasonableness of Christianity*: Soulard 2011, 745-746. De onbevredigende Latijnse vertaling van het *Essay Concerning Human Understanding* en Le Clerc over een Latijnse versie als onvermijdelijk 'barbare et obscure': Schøsler 2001, 51-52. Costes artikelen in de *Nouvelles de la République des Lettres*: Soulard 2011, 751. Lockes autorisering van het *Essai philosophique concernant l'entendement humain*: Locke 1700, 'Monsieur Locke au libraire', ***[1r]. Costes voorwoord en zijn opmerkingen over vertalen: Locke 1700, 'Avertissement du traducteur', **3v-[**4r]. Zijn voetnoot over de vertaling van *uneasiness*: Locke 1700, 267; die over *consciousness*: Locke 1700, 404. Locke raadt Van Limborch aan de Franse versie boven de Latijnse te verkiezen: Woolhouse 2007, 425.

Over literatuur in de Sefardische gemeente in Amsterdam: Den Boer 1995. Over Fernão Álvarez Melo/David Abenatar Melo: Salomon 1982; Den Boer 1995, 273-275. Melo's psalmvertaling: Den Boer 1997. Het citaat uit Marnix' psalmvertaling: Marnix van St.-Aldegonde 1985, 'De xxx. Psalm', s.p. Abenatar Melo, 'Este salmo...' geciteerd naar Salomon 1982, 312.

Over Isabel Correa: Cabezas Alguacil 1961; López Estrada 1994 en 1999; Hernández-Pecoraro 2003. Medewerking van Nicolás Oliver y Fullana aan de *Atlas maior*: Den Boer 2008, 100. Vertalingen en bewerkingen van *Il pastor fido*: Verkuyl 1971. Over Correa's uitbreiding van de scène met Dorinda en Silvio: Hernández-Pecoraro 2003, 140-141. De citaten 'E me, che t'amo...': Guarini 1621, 79; 'my, die tot u ben genegen...': Guarini 1678, 54; 'Tu Daphne, en lo fugitivo...': Guarini 1694, 103. Correa's *reflexiones* in het eerste bedrijf: Guarini 1694, 20, 24-25, 31, 36-38, 46-47, 48, 58, 70-71, 72-74. De jezuïet Antoine Thomas schrijft brieven aan de hertogin van Aveiro: Burrus 1965, 29-36. De citaten uit het voorwerk bij Correa's vertaling: 'de giftige lethargie...', Guarini 1694, 8; 'de arbeid met de naald', Guarini 1694, A2r; 'de sleur van de naald...', Guarini 1694, 9. Correa over echorijmen en het citaat '*que excedo al original...*': Guarini 1694, 11; de echorijmen in haar vertaling: Guarini 1694, 225-226.

BIBLIOGRAFIE

- Acosta, J. de. 1598. *Historie naturael ende morael van de Westersche Indien*. Vert. J. Huygen van Linschoten. Enkhuizen.
- Akkerman, F. 1984. 'J.H. Glazemaker, an Early Translator of Spinoza', in: C. de Deugd (ed.), *Spinoza's Political and Theological Thought*. Amsterdam & Oxford, 23-29.
- Akkerman, F. 1987. 'Jefta bij Buchanan en Vondel', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 103, 270-289.
- Akkerman, F. 1995. 'Glazemakers wijze van vertalen' [1982], in: G.C. Huisman e.a. (ed.), *Met iets van eeuwigheid. Een keuze uit het werk van F. Akkerman*. Groningen, 42-46.
- Allard, H.J. 1885. *Petrus Golius of Celestinus a S. Liduina*. Utrecht.
- Álvarez Francés, L. 2013. *The Phoenix glides on Dutch wings. Lope de Vega's El amigo por fuerza in seventeenth-century Amsterdam*. (Online gepubliceerde masterscriptie.) Amsterdam.
- Ames, W. 1656. *W. Amezes mergh der ghódtgheleerdtheid, vertaalt door L. Meyer*. Amsterdam.
- Arblaster, P. 2004. *Antwerp and the World. Richard Verstegan and the International Culture of Catholic Reformation*. Leuven.
- Arblaster, P. 2004a. 'Totius Mundi Emporium. Antwerp as a Centre for Vernacular Bible Translations, 1523-1545', in: A.-J. Gelderblom e.a. (ed.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. Leiden & Boston, 9-32.
- Arens, J.C. 1958. 'Ovide puritanisé. De conste der minnen bewerkt door Andries Nuts', *De nieuwe taalgids* 51, 256-263.
- Arens, J.C. 1964-1965. 'Christelijke heroïden vóór Vondels maagdenbrieven', *Spiegel der letteren* 8, 212-215.
- Asselijn, T. 1994. *Op- en ondergang van Mas Anjello, of Napelse beroerte*. Ed. M. Meijer Drees. Amsterdam.
- Athanasius, A. 1567. *Den brief van [...] Athanasius [...]. Overghestelt wt den Latijne in Vlaemsche, by Jacop van de Velde*. Brugge.
- Baerle, C. van. 1639. *Oratie over de zee-stryd met de Spaensche vloot in Duyns [...] nu uyt het Latijn verduyts*. Amsterdam.
- Baerle, C. van. 2011. *The History of Brazil under the Governorship of Count Johan Maurits of Nassau, 1636-1644*. Vert. B. van Berckel-Ebeling Koning. Gainesville.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. 1976. *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten*. Amsterdam.
- Barclay, J. 1643. *D'Argenis van I. Barclai, met de sleutel der verziende namen*. Vert. J.H. Glazemaker. Amsterdam.
- Barend-van Haeften, M. & B. Paasman. 2003. (Ed.) *De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië. Bloemlezing van Kaapteeksten uit de Compagniestijd*. Hilversum.
- Bass, M. 2007. 'Lipsius and his Silver Pen', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 70, 157-194.
- Beck, D. 1993. *Spiegel van mijn leven. Een Haags dagboek uit 1624*. Ed. S.E. Veldhuizen. Hilversum.
- Beck, D. 2014. *Mijn voornaamste daden en ontmoetingen. Dagboek van David Beck Arnhem 1627-1628*. Ed. J. Blaak. Hilversum.
- Becker, B. 1938. 'Coornhert's "verduytsching" van de Vlaemsche vertaling van Boethius', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 55, 241-258.
- Beekman, A. 1912. *Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise*. Poitiers.
- Beekman, E.M. 1981. (Ed.) *The Poison Tree. Selected Writings of Rumphius on the Natural History of the Indies*. Amherst.
- Beenen, B.F.W. & A.J.E. Harmsen. 1985. *De tweeling van Plautus. Twee zeventiende-eeuwse Plautus-bewerkingen*. Utrecht.
- Begheyn, P. 2014. *Jesuit Books in the Dutch Republic and its Generality Lands 1567-1773. A Bibliography*. Leiden & Boston.
- Berkel, K. van. 1985. *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*. Meppel & Amsterdam.
- Berkel, K. van. 1998. *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis*. Amsterdam.
- Berkel, K. van. 1999. 'The Legacy of Stevin. A Chronological Narrative', in: K. van Berkel e.a. (ed.), *A History of Science in the Netherlands. Survey, Themes, and Reference*. Leiden & Boston, 3-235.
- Besamusca, B. & G. Sonnemans. 1999. *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550*. 's-Gravenhage.
- Besten, H. den. 2010. 'A Badly Harvested Field. The Growth of Linguistic Knowledge and the Dutch Cape Colony until 1796', in: S. Huigen e.a. (ed.), *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*. Leiden & Boston, 267-294.

- Beverwijck, J. van. 1644. *Schat der ongesontheit ofte genees-konste van de siekten*. Dordrecht.
- Biesbrouck, M. e.a. 2017. 'Jean Tagault (c. 1486-1546), professor heelkunde in Parijs, plagiator van Vesalius' *Tabulae anatomicae sex (1538)?*, *In Monte Artium* 10, 7-63.
- Bijbel. 1542. *Den Bybel met groter neersticheyt ghecorrigeert [...]*. Antwerpen.
- Bijbel. 1548. *Den geheheelen Bybel*. Vert. Nicolaus van Winghe. Leuven.
- Bijbel. 1587. *Biblia, dat is de gantsche H. Schrift, grondelick ende trouwelick verduytschet*. Leiden.
- Bijbel. 1657. *Biblia, dat is: de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de canonijcke boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments*. Leiden.
- Blaak, J. 2004. *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum.
- Blom, F. 1996. 'Constantijn Huygens en de ontwikkeling van de poëzie in de landstaal in het eerste kwart van de zeventiende eeuw', in: H. Nellen & J. Trapman (ed.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)*. Hilversum, 97-111.
- Blom, F. & O. van Marion. 2017. 'Lope de Vega and the Conquest of Spanish Theater in the Netherlands', *Anuario Lope de Vega* 23, 155-177.
- Blussé, L. 2002. 'De Formosaanse Proeftuyn der Gereformeerde zending', in: G.J. Schutte (ed.), *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Hilversum, 189-200.
- Boas, M. 1924. 'C.A. Boomgaert, een vriend van Coornhert en Spieghele', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 43, 40-54.
- Boer, H. den. 1990. 'Francisco de Cáceres, litterator en koopman in talen te Amsterdam', in: H. Den Boer e.a. (ed.), *Een gulden kleinood. Liber amicorum aangeboden aan de heer D. Goudsmit*. Apeldoorn, 55-70.
- Boer, H. den. 1995. *La literatura sefardí en Amsterdam*. Alcalá.
- Boer, H. den. 1997. 'Los salmos de David (Abenatar Melo)', in: M. Studemund-Halévy (ed.), *Die Sefarden in Hamburg. Zur Geschichte einer Minderheit*. Hamburg, 753-780.
- Boer, H. den. 2008. 'Amsterdam as "locus" of Iberian Printing in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: Y. Kaplan (ed.), *The Dutch Intersection. The Jews and the Netherlands in Modern History*. Leiden & Boston, 87-110.
- Bom, E. de. 2008. 'Een subtiele transformatie van Justus Lipsius' *Monita et exempla politica? De Staatkundige vermaningen en voorbeelden van J.H. Glazemaker*', *De zeventiende eeuw* 24, 209-226.
- Bonger, H. 1978. *Leven en werk van D.V. Coornhert*. Amsterdam.
- Bontekoe, C. 1678. *Tractaat van het excellenste kruid thee*. 's-Gravenhage.
- Bostoën, K. 1991. 'De wetenschappelijke grondslag van de Nederlandse cultuurpolitiek: taal en letteren rondom Plantijn', *De gulden passer* 69, 147-170.
- Bots, H. 1987. 'De kosmopoliet en virtuoos Constantijn Huygens in geletterd Europa', in: A. van Deursen e.a. (ed.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*. Deventer, 9-19.
- Bots, H. 1992. 'Le rôle des périodiques néerlandais pour la diffusion du livre (1684-1747)', in: C. Berkvens-Stevelinck e.a. (ed.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden, 49-70.
- Bowen, K.L. 2008. *Marian Pilgrimage Sites in Brabant. A Bibliography of Books Printed between 1600-1850*. Leuven.
- Branden, L. van den. 1967. *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw*. Arnhem.
- Breet, M. 2003. (Ed.) *De Oost-Indische voyage van Wouter Schouten*. Zutphen.
- Brockey, L.M. 2007. *Journey to the East. The Jesuit Mission to China, 1579-1724*. Cambridge (Mass.) & Londen.
- Broos, P. 2014. *Meesters met het ontleedmes. De invloed van Vesalius op de anatomie en de heelkunde*. Leuven.
- Browne, T. 1668. *Pseudo-doxia epidemica, dat is beschrijvinge van verscheyde algemene dwalingen des volks*. Vert. J. Grindal. Amsterdam.
- Browne, T. 1683. *Religio medici, dat is nootwendige beschrijvinge [...]*. [Vert. A. van Berkel.] [Leiden.]
- Bruijn, J.T.P. de. 1987. 'Iranian Studies in the Netherlands', *Iranian Studies* 20, 161-177.
- Bruin C.C. de. 1993. *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Bewerkt door F.G.M. Broeyer. Haarlem & Brussel.
- Brune, J. de. 1644. *De CL Davids psalmen uyt de Hebreusche in de Nederlantsche tale, van woord tot woord over-geset, ende met de nieuwe oversettinge des Bybels over-een-komende*. Middelburg.
- Brune, J. de. 1647. *Salomons Hoogh lied, met verklaringhe van de historische letterlicke zin*. Middelburg.
- Buisman, J.W. & J. de Vet. 2007. 'Rede, openbaring en de strijd tegen bijgeloof: de vroege Verlichting in de Republiek', in: E. van der Wall (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen, 75-95.

- Buisman, M. 1960. *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alphabetische naamlijst*. Amsterdam.
- Bullinger, H. 1645. *Waarachtighe bekenntnis van de dienaars der kerken [...] uit het Zurighs overghezet door A.L. Kók*. Amsterdam.
- Bunge, W. van. 2011. 'Introduction', in: A. Koerbagh, *Een ligt schijnende in duystere plaatsen [...] A Light Shining in Dark Places [...]*, red. & vert. M. Wielema. Leiden & Boston, 1-37.
- Bunge, W. van. 2015. 'The Use of the Vernacular in Early Modern Philosophy', in: J. Bloemendal (ed.), *Bilingual Europe. Latin and Vernacular Cultures, Examples of Bilingualism and Multilingualism c. 1300-1800*. Leiden & Boston, 161-175.
- Burgersdijk, F. 1632. *Institutionum logicarum synopsis [...]*. Leiden.
- Burgersdijk, F. 1646. *Kort be-ghrijp van 't reden-konstig onderwijs [...]*. Vert. A.L. Kók. Amsterdam.
- Burgersdijk, F. 1648. *Idea philosophiae naturalis, dat is: ont-werp der natuurlyke wys-gheerte [...]*. Vert. A.L. Kók. Amsterdam.
- Burke, P. 2005. *Towards a Social History of Early Modern Dutch*. Amsterdam.
- Burke, P. 2005a. *Lost (and Found) in Translation. A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe*. Wassenaar.
- Burke, P. 2007. 'Cultures of Translation in Early Modern Europe', in: P. Burke & R.P.-C. Hsia (ed.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge, 7-38.
- Burke, P. 2012. 'The Circulation of Historical and Political Knowledge between Britain and the Netherlands, 1600-1800: The Place of Translations', in: H. Cook & S. Dupré (ed.), *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich, 41-50.
- Burke, P. 2015. 'Translating the Language of Architecture', in: K. Newman & J. Tylus (ed.), *Early Modern Cultures of Translation*. Philadelphia, 25-44.
- Burrus, E.J. 1965. *Kino Writes to the Duchess. Letters of Eusebio Francisco Kino SJ to the Duchess of Aveiro*. Rome & St. Louis.
- Buys, R. 2005. "'Te doene tghene datmen verstaet". Lekenwijsheid, stadse Stoa en vrijzinnig christendom tussen Reformatie en Opstand', *Queeste* 12, 18-46.
- Cabezas Alguacil, C. 1961. 'Doña Isabel de Correa, traductora y poetisa sefardí', *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos* 10, 111-129.
- Callenbach, J.R. 1897. *Justus Heurnius. Bijdrage tot de geschiedenis des Christendoms in Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht.
- Chauliac, G. de. [1580-1588]. *De chirurgie van Guido de Cauliaco*. Vert. Judocus Sterthemius. Gent.
- Claes, F. 1971. 'Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken tot 1600', *De gulden passer* 49, 130-229.
- Clauberg, J. 1683. *Nadere uitbreiding wegens Renati Cartesii bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte*. Vert. J.H. Glazemaker. Amsterdam.
- Clements, R. 2015. *A Cultural History of Translation in Japan in the Early Modern Period*. Cambridge.
- Clulow, A. 2014. *The Company and the Shogun. The Dutch Encounter with Tokugawa Japan*. New York.
- Cockx-Indestege, E. & F. de Nave. 1989. (Ed.) *Christoffel Plantijn en de exacte wetenschappen in zijn tijd*. Brussel.
- Coecke van Aelst, P. 1539. *Die inventie der colommen met haren coronementen ende maten. Wt Vitruvio ende andere diversche auctoren optcorste vergadert*. Antwerpen.
- Cook, H.J. 2007. *Matters of Exchange. Commerce, Medicine and Science in the Dutch Golden Age*. New Haven & Londen.
- Cook, H.J. & S. Dupré. 2012. (Ed.) *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich.
- Cooper, M. 1974. *Rodrigues the Interpreter. An Early Jesuit in Japan and China*. New York & Tokio.
- Coornhert, D.V. [ca. 1575]. *Lied-boeck*. Amsterdam.
- Copeland, R. 1991. *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*. Cambridge.
- Cornelissen, J. 1927. 'Thomas Erpenius en de "Propaganda"', *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* 7, 121-146.
- Couto, P. 2012. *The Marvellous Travels of Fernando Mendez Pinto across the Low Countries. Translation, Appropriation and Reception*. (Proefschrift.) Lissabon.
- Dam, H.-J. van. 1996. 'Filoloog en dichter in Leiden', in: H. Nellen & J. Trapman (ed.), *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)*. Hilversum, 67-83.
- Dam, P. van. 1931. *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie. Tweede boek, deel I*. Ed. F.W. Stapel. 's-Gravenhage.
- Dambre, F. 1960. 'Theoderick van Liefvelt (ca.1555-1624): leven en werk, met gegevens over de Du Bartasvertaling in de Nederlanden', *Studia Germanica Gandensia* 2, 9-80.

- Damsteegt, B.C. 1967. (Ed.) *G.A. Bredero's Spaanschen Brabander Jerolimo*. Zutphen.
- Dapper, O. 1668. *Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche gewesten*. Amsterdam.
- Davids, C.A. 1986. *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Amsterdam & Dieren.
- Dekkers, G. 2018. *Waanwijze lasterbende. De geboorte van de wetenschap in acht ruzies*. Houten.
- Derrida, J. 2005. *Qu'est-ce qu'une traduction 'relevante'?* Parijs.
- Descartes, R. 1656. *Redenering van 't beleed, om zijn reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken*. Vert. J.H. Glazemaker. Amsterdam.
- Descartes, R. 1657. *Meditationes de prima philosophia: of Bedenkingen van d'eerste wysbegeerte [...] door J.H. Glazemaker vertaalt*. Amsterdam.
- Descartes, R. 1659. *Proeven der wysbegeerte [...]*. Door J.H. Glazemaker vertaalt. Amsterdam.
- Descartes, R. 1661. *Kort begryp der zangkunst [...]* van J. H. Glazemaker vertaalt. Amsterdam.
- Descartes, R. 1966. *Regulae ad directionem ingenii*. Ed. G. Crapulli. 's-Gravenhage.
- Devreese, J. & G. Vanden Berghe. 2003. *Wonder en is gheen wonder. De geniale wereld van Simon Stevin 1548-1620*. Leuven.
- Dibbets, G.R.W. 1991. 'Kóks Burgersdijkvertalingen en de Nederlandse woordenschat', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep 'Sassen' 2*, 13-35.
- Dijk, C. van. 1993. 'De voc en de kennis van de taal- en volkenkunde van insulair Zuidoost-Azië', in: J. Bethlehem & A.C. Meijer (ed.), *VOC en cultuur. Wetenschappelijke en culturele relaties tussen Europa en Azië ten tijde van de Verenigde Oostindische Compagnie*. Amsterdam, 59-76.
- Dijkstra, A. 2012. 'Translating Astronomy in Dutch, Latin and Frisian. Adriaan Metius's Textbooks on Mathematics in the Early Seventeenth Century', in: H.J. Cook & S. Dupré (ed.), *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich, 243-268.
- Dijkstra, T. & T. Weststeijn. 2016. 'Constructing Confucius in the Low Countries', *De zeventiende eeuw 32*, 138-164.
- Dohmen, C. 2000. *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland*. Nijmegen.
- Dongelmans, B. 1982. *Nil Volentibus Arduum: documenten en bronnen*. Utrecht.
- Donner, J.H. & S.A. van den Hoorn. 1987. (Ed.) *Acta of handelingen der Nationale Synode [...] te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619*. Houten.
- Dou, J.P. & J. Sems. 1600. *Practijck des lantmetens*. Leiden.
- Duijkerius, J. 1991. *Het leven van Philopater en Vervolg van 't leven van Philopater*. Ed. G. Maréchal. Amsterdam.
- Duinkerken, A. van. 1932. 'Bij een fragment van Pater Franciscus de Smidt SJ', *De Gemeenschap 8*, 274-281.
- Duyvendak, J.J.L. 1936. 'Early Chinese Studies in Holland', *T'oung Pao 32*, 293-344.
- Egmont, F. e.a. 2007. (Ed.) *Carolus Clusius. Towards a Cultural History of a Renaissance Naturalist*. Amsterdam.
- Elaut, L. 1958. 'Een voortreffelijk vertaler: de chirurgijn Jodocus van Sterthem', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis 12*, 79-86.
- Ellerbroek, G.G. 1958. 'De zeventiende-eeuwse vertaler J.H. Glazemaker', *Levende talen 197*, 657-663.
- Emmer, P. & J. Gommans. 2012. *Rijk aan de rand van de wereld. De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800*. Amsterdam.
- Enden, F. van den. 1992. *Vrije politieke stellingen*. Ed. W. Klever. Amsterdam.
- Erasmus, D. 1663. *Annotationes, of aanteekeningen op 't Nieuwe Testament [...] van J.H. Gazemaker uit het Latijn vertaalt*. Amsterdam.
- Extract. 1676. *Extract uyt de resolutien van de curateuren over de universiteit en burgemeesteren der stad Leyden, genomen tegen de schadelijcke nieuwicheden*. Haarlem.
- Feister, L.M. 1973. 'Linguistic Communication between the Dutch and Indians in New Netherland 1609-1664', *Ethnohistory 20*, 25-38.
- Fleurkens, A. 1994. 'Ekster onder de pauwen, kraai onder de zwanen. Coornherts bijdrage aan het album amicorum van Jan van Hout (1579)', in: H. Duits e.a. (ed.), *Klinkend boek. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum, 19-24.
- Fontaine Verwey, H. de la. 1975. 'Pieter Coecke van Aelst en zijn boeken over architectuur', in: idem, *Uit de wereld van het boek I: Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*. Amsterdam, 51-68.
- Fontaine Verwey, H. de la. 1979. 'Reinier Telle, hekeldichter, pamfletschrijver, vertaler', in: idem, *Uit de wereld van het boek III: In en om de 'Vergulde Sonnewyser'*. Amsterdam, 55-86.
- François, W. 2015. 'Naar een 'confessionalisering' van bijbelvertalingen in de zestiende eeuw. Inleiding', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen, 204-219.

- François, W. 2015a. 'De Leuvense Bijbel (1548) en de katholieke bijbelvertalingen in de tweede helft van de zestiende eeuw', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen, 266-303.
- François, W. 2015b. 'De doopsgezinde Biestkensbijbel (1560) en de gereformeerde Deux-Aesbijbel (1562): bijbelvertalingen voor de protestanten', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen, 304-341.
- Frederickx, E. & T. van Hal. 2014. *Joannes Goropius Becanus (1519-1573). Brabants arts en taalfanaat*. Hilversum.
- Frijhoff, W. 1995. *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*. Nijmegen.
- Frijhoff, W. 2010. *Meertaligheid in de Gouden Eeuw. Een verkenning*. Amsterdam.
- Frijhoff, W. 2017. 'Frans onderwijs en Franse scholen', in: M. Koffeman e.a. (ed.), *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam, 49-82.
- Frijhoff, W. & M. Spies. 1999. *1650. Bevochten eendracht*. 's-Gravenhage.
- Furstner, H. 1985. *Geschichte des niederländischen Buchhandels*. Wiesbaden.
- Gabelhouer, O. 1599. *The Boock of Physicke [...] Faithfullye translated out of High-duche by [...] Charles Battus [...] and now nuelye translatede out of Low-duche into Englishe by A.M.* Dordrecht.
- Geerebaert, A. 1924 *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*. Gent.
- Geerebaert, A. 1925. 'De Antwerpsche uitgevers en de Nederlandsche vertalingen van klassieke schrijvers in de xvie eeuw', *De gulden passer* 3, 131-148.
- Geerts, A.M.F.B. 1932. *Vondel als classicus bij de humanisten in de leer*. Tongerlo.
- Geesink, M. 1990. 'De keuze van het repertoire bij de Amsterdamse schouwburg. Smaak en gewin en de genologische ontwikkeling van het drama', *De zeventiende eeuw* 6, 83-90.
- Gehring, C. & W. Starna. 1988. (Ed.) *A Journey into Mohawk and Oneida Country, 1634-1635. The Journal of Harmen Meyndertsz van den Bogaert*. Syracuse (NY).
- Gennip, J. van. 2014. *Controversen in context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuiten in de zeventiende-eeuwse Republiek*. Hilversum.
- Gerritsen, W.P. 1981. 'Viermaal Boethius. Poëtische en prosodische aspecten van de Carmina in Boethius' *Consolatio* en de vertalingen van Vilt (1466) tot Coornhert (1585)', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1-14.
- Heere, L. d'. 2016. *Tableau Poétique. Verzen van een Vlaamse migrant-kunstenaar voor de entourage van de Seymours op Wolf Hall*. Ed. F. van Dam & W. Waterschoot. Gent.
- Heeres, J.E. 1907. 'Corpus diplomaticum Neerlandico-Indicum [...] Eerste deel (1596-1650)', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 57, xv-xxxii, 1-514.
- Heeringa, K. & J.G. Nanninga. 1910-1964. (Ed.) *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*. 6 delen. 's-Gravenhage.
- Heesakkers, C. 1997. 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout: Latin and the Vernacular in Leiden in the 1570s and 1580s', in: K. Enenkel & C. Heesakkers (ed.), *Lipsius in Leiden*. Voorthuizen, 93-120.
- Heesakkers, C. & W. Reinders. 1994. 'Het IIII kusken. Sonnet. Bij Douza', in: H. Duits e.a. (ed.), *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum, 13-18.
- Heijting, W. 1997. 'Protestantse bestsellers in de Republiek rond het midden van de zeventiende eeuw', *De zeventiende eeuw* 13, 283-292.
- Helmets, H. & G. Janssen. 2018. (Ed.) *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Cambridge.
- Hendrix, H. 1998. 'Over het culturele belang van creatief vertalen, mede naar aanleiding van Nederlandse vertalingen uit het Italiaans in de vroegmoderne tijd', *Linguistica Antverpiensia* 32, 73-89.
- Heniger, J. 1986. *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1631-1691) and Hortus Malabaricus*. Rotterdam.
- Hermans, T. 1985. 'Vondel on Translation', *Dutch Crossing* nr. 26, 38-72.
- Hermans, T. 1987. 'Huygens on Translation', *Dutch Crossing* nr. 33, 3-27.
- Hermans, T. 1988. 'Van "Hebban olla vogala" tot Ernst van Altena. Literaire vertaling en Nederlandse literatuurgeschiedeni', in: R. van den Broeck (ed.), *Literatuur van elders*. Leuven & Amersfoort, 11-26.
- Hermans, T. 1991. *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische lijst*. 's-Gravenhage.
- Hermans, T. 1991a. 'Translating "rhetorijckelijck" or "ghetrouwelijck". Some Contexts of Dutch Renaissance Approaches to Translation', in J. Fenoulhet & T. Hermans (ed.), *Standing Clear. A Festschrift for Reinder P. Meijer*. Londen, 151-172.
- Hermans, T. 1996. *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670*. 's-Gravenhage.
- Hermans, T. 2011. 'Jeptha's woord', *Filter* 18:4, 38-44.

- Hermans, T. 2012. 'De drooglieden van de Levantse handel. "De groote mobile van de geheele machine..."', *Filter* 19:3, 23-31.
- Hermans, T. 2015. 'Miracles in Translation. Justus Lipsius, Our Lady of Halle and Two Dutch Translations', *Renaissance Studies* 29, 125-142.
- Hernández-Pecoraro, R. 2003. 'Isabel Correa's Transformative Translation of Guarini's *Il Pastor Fido*', in: A. Cruz e.a. (ed.), *Disciplines on the Line. Feminist Research on Spanish, Latin American and US Latina Women*. Newark, 125-144.
- Herreweghen, P. van. 1949. 'De Leuvense Bijbelvertaler Nicolaus van Winghe. Zijn leven en zijn werk', *Ons geestelijk erf* 23, 5-38, 150-167, 268-314, 357-395.
- Hobbes, T. 1667. *Leviathan, of van de stoffe, gedaente, ende magt van de kerckelyke ende wereltlycke regeeringe*. [Vert. A. Van Berkel.] Amsterdam.
- Hof, W.J. op 't. 1987. *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*. Rotterdam.
- Hof, W.J. op 't. 1995. 'Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief', in: K. Davids e.a. (ed.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven & Apeldoorn, 83-105.
- Hoftijzer, P. 2001. 'Metropolis of Print. The Amsterdam Book Trade in the Seventeenth Century', in: P.K. O'Brien e.a. (ed.), *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*. Cambridge, 249-263.
- Hogendijk, J.P. 2010. 'The Scholar and the Fencing Master. The exchanges between Joseph Justus Scaliger and Ludolph van Ceulen on the circle quadrature (1594-1596)', *Historia mathematica* 37, 345-375.
- Hollander, A. den. 2002. *Verboden Bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam.
- Hollander, A. den. 2015. 'The Qur'an in the Low Countries. Early Printed Dutch and French Translations', *Quaerendo* 45, 209-239.
- Hollander, A. den. 2015a. 'De Liesveltbijbel van 1526 en later: naar een protestantse bijbel', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen, 226-236.
- Holzhey, T. 2005. "'Een zeer ellendige overzetting" en "een wel gemaakt Tooneelstuk". Een laat-zeventiende-eeuwse machtsstrijd in de Amsterdamse Schouwburg', *Filter* 12:2, 69-77.
- Holzhey, T. 2014. *Als gy maar schérp wordt, zo zyn wy, én gy voldaan.* Rationalistische ideeën van het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum 1669-1680. Amsterdam.
- Holzhey, T. 2017. 'De "verfransing der letteren" door Nil Volentibus Arduum', in: M. Koffeman e.a. (ed.), *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam, 163-182.
- Homerus. 1611 [1612]. *De eerste 12 Boecken vande Ilyadas [...] nu uyt Francoyschen in Nederduytschen dicht vertaeld door Karel van Mander*. Haarlem.
- Hond, J. de & M. Fitski. 2016. *A Narrow Bridge. Japan and the Netherlands from 1600*. Amsterdam & Nijmegen.
- Hoorn, P. van. 1675. *Eenige voorname eygenschappen van de ware deugdt, voorsichtigheydt, wysheydt en volmaecktheydt. Getrocken uyt den Chineschen Confucius*. Batavia.
- Horatius Flaccus, Q. 1599. *Satyrae oft sermones rhetorijckelicken overgheset door Cornelis van Ghistele. Hier is noch op nieuw by gevoecht verscheyden andere dinghen byden selven Horatius ende andere duytsche poëten soo overgeset als selfs ghemaect*. Leiden.
- Horatius Flaccus, Q. 1612. *De arte poetica, dat is: vande wel-dichtens kunst [...] in Nederlandschen rijme [...] vertaeld duer I. De Hemelaer. Voor Karel van Mander*. Haarlem.
- Hsia, P.-C. 2010. *A Jesuit in the Forbidden City. Matteo Ricci 1552-1610*. Oxford.
- Hubert, A. de. 1624. *De psalmen des propheeten Davids [...]*. Leiden.
- Hulshof, H. e.a. 2015. *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden*. Groningen.
- Huygens, C. 1625. *Otiorum libri sex*. 's-Gravenhage.
- Ibn Tufail, M. 1672. *Het leeven van Hai Ebn Yokdhan, in het Arabisch beschreeven door Aby Jaaphar Ebn Tophail en uit de Latynsche overzettinge van Eduard Pocock A.M. in het Nederduitsch vertaald*. [Vert. J. Bouwmeester.] Amsterdam.
- Israel, J. 1989. *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*. Oxford.
- Israel, J. 1995. *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall*. Oxford.
- Israel, J. 1996. 'The Banning of Spinoza's Works in the Dutch Republic (1670-1678)', in: W. van Bunge & W. Klever (ed.), *Disguised and Overt Spinozism*. Leiden, 3-14.
- Israel, J. 2001. *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford.

- Israel, J. 2018. 'Radical Thought', in: H. Helmers & G. Janssen (ed.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*. Cambridge, 370-389.
- Jansen, J. 1995. *Brevitas. Beschouwingen over beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*. Hilversum.
- Jansen, J. 2004. (Ed.) *P.C. Hooft, S. Coster. Warenar*. Amsterdam.
- Jansen, J. 2005. 'Anders of beter. Emulatie in de renaissancistische literatuurtheorie', *De zeventiende eeuw* 21, 181-197.
- Jansen, J. 2008. *Imitatio. Literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500-1700)*. Hilversum.
- Jansen, J. 2010. 'Bredero onder de Wijzen', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 126, 347-372.
- Jansen, J. 2011. *G.A. Bredero. Proza*. Hilversum.
- Japikse, N. 1925-1950. (Ed.) *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. 12 delen. 's-Gravenhage.
- Jautze, K. e.a. 2016. 'Spaans theater in de Amsterdamse Schouwburg (1638-1672). Kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de creatieve industrie van het vertalen', *De zeventiende eeuw* 32, 13-39.
- Joby, C. 2014. *The Multilingualism of Constantijn Huygens (1596-1687)*. Amsterdam.
- Joby, C. 2016. 'Recording the History of Dutch in Japan', *Dutch Crossing* 40, 219-238.
- Joby, C. 2018. 'Dutch in Seventeenth-Century Japan: A Social History', *Dutch Crossing* 42, 175-196.
- Jonge, K. de. 2012. 'Inventing the Vocabulary of Antique Architecture. The Early Translators and Interpreters of Renaissance Architectural Treatises in the Low Countries', in: H.J. Cook & S. Dupré (ed.), *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich, 217-240.
- Joosten, J. 1649. *De kleyne wonderlijcke werelt*. Amsterdam.
- Joosten, J. 1659. *De groote wonderlijcke wereltdt*. Amsterdam.
- Jorink, E. 2006. *Het "Boeck der Natuere". Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping 1575-1715*. Leiden.
- Juncker, C. 1710. *Commentarius de vita [...] lobi Ludolfi. [...] In appendice [...] specimen linguae Hottentotticae*. Leipzig & Frankfurt.
- Juvenalis, D.J. 1678. *Juvenaals tiende schempdicht. Uit het Latijn gevolgt door Laurens Bake, rechtsgeleerde*. Amsterdam.
- Juvenalis, D.J. 1679. *Satyra X, of tiende berispdicht*. Vert. Nil Volentibus Arduum. Amsterdam.
- Juvenalis, D.J. & Persius Flaccus, A. 1682. *De schimpdigten van D. Junius Juvenalis en Aulus Persius Flaccus*. In 't *Neerduyts vertaeld door Abraham Valentijn*. Leiden.
- Kaempfer, E. 1729. *De beschryving van Japan*. [Vert. anon.] 's-Gravenhage & Amsterdam.
- Kablusek, M. 1997. *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum.
- Keersmaekers, A. 1981. (Ed.) *G.A. Bredero's vertaalde gedichten*. 's-Gravenhage.
- Keyser, M. 1982. (Ed.) *Glazemaker 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendriksz. Glazemaker*. Amsterdam.
- Kiliaan, C. 1599. *Etymologicum teutonicae linguae, sive dictionarium teutonico-latinum*. Antwerpen.
- Kircher, A. 1668. *Toonneel van China [...] van J.H. Glazemaker vertaalt*. Amsterdam.
- Klever, W. 1997. *Mannen rond Spinoza (1550-1700). Presentatie van een emanciperende generatie*. Hilversum.
- Koeman, C. 1970. *Atlantes neerlandici. Volume IV: Celestial and Maritime Atlases and Pilot Books*. Amsterdam.
- Koerbagh, A. 1668. *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet geplant*. Amsterdam.
- Kók, A.L. 1649. *Logica practica, oft oeffening der reden-konst*. Amsterdam.
- Kók, A.L. 1981. *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Ed. G.R.W. Dibbets. Assen.
- Kool, M. 1999. *Die conste vanden getale. Een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen*. Hilversum.
- Koopmans, J. 1910. 'Opmerkingen bij Coornherts "Beatus ille"', *De nieuwe taalgids* 4, 179-191.
- Koppenol, J. 1994. 'Plautus in Leiden. Jan van Houts spel van Heer Feit en Vrouw Slinger', *De nieuwe taalgids* 87, 289-300.
- Koppenol, J. 1995. 'Jan van Hout: nieuwe vondsten', *Spektator* 24, 188-201.
- Koppenol, J. 1998. *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum.
- Koppenol, J. 2007. 'The Early Reception of Montaigne in Holland: Van Hout, Coornhert and Spiegel', in: P. Smith & K. Enenkel (ed.), *Montaigne and the Low Countries (1580-170)*. Leiden & Boston, 141-172.
- Kornicki, P. 1993. 'European Japanology at the End of the Seventeenth Century', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 56, 502-524.
- Korpel, L. 1992. *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropes kader*. Amsterdam & Atlanta.
- Korpel, L. 1993. *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820*. 's-Gravenhage.

- Kossmann, F. 1941. 'De sleutel op de *Conste der minnen* en de rederijker Marius Laurier van IJperen', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 60, 207-227.
- Krop, H. 2017. 'The *Philosophia S. Scripturae Interpres* between Humanist Scholarship and Cartesian Science. Lodewijk Meyer and the Emancipatory Power of Philology', in: S. Lavaert & W. Schröder (ed.), *The Dutch Legacy. Radical Thinkers of the Seventeenth Century and the Enlightenment*. Leiden & Boston, 90-120.
- Kruyskamp, C. 1968. (Ed.) G.A. *Bredero's Rodd'rick ende Alphonsus*. Zwolle.
- Kruyskamp, C. 1973. (Ed.) G.A. *Bredero's Stommen ridder*. Culemborg.
- Kuiper, K. 2005. 'The Earliest Monument of Dutch Sinological Studies. Justus Heurnius's manuscript Dutch-Chinese dictionary and Chinese-Latin *Compendium doctrinae Christianae* (Batavia 1628)', *Quaerendo* 35, 109-139.
- Landtsheer, J. de. 1998. 'Historia Domus Antverpiensis. De jezuiten te Antwerpen van vóór het prille begin tot het eerste kwart van de zeventiende eeuw', *De zeventiende eeuw* 14, 15-26.
- Landtsheer, J. de. 2004. 'Justus Lipsius' Treatises on the Holy Virgin', in: A.-J. Gelderblom e.a. (ed.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. Leiden & Boston, 65-88.
- Landtsheer, J. de. 2012. 'From Philip Numan's *Miracles of the Virgin of Montaigu* (1604) towards Justus Lipsius's *Diva Sichemiensis sive Aspricollis* (1605)', in: W. Dillen e.a. (ed.), *Texts Beyond Borders. Multilingualism and Textual Scholarship*. Amsterdam, 61-87.
- Langereis, S. 2014. *De woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*. Amsterdam.
- Langlès, L. 1811. (Ed.) *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient. Nouvelle edition*. Deel 7. Parijs.
- Lechner, J. 1992. 'Vroege Nederlandse drukken en vertalingen van werken over de Nieuwe Wereld', in: J. Lechner & P. Vogel (ed.), *De Nieuwe Wereld en de Lage Landen*. Amsterdam, 75-96.
- Leemans, I. 2002. *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*. Nijmegen.
- Leemans, I. & G.J. Johannes. 2013. *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800*. Amsterdam.
- Leerintveld, A. 1987. 'Huygens vertaalt Du Bartas', in: A. van Deursen e.a. (ed.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*. Deventer, 173-182.
- Leeuwenburgh, B. 2013. *Het noodlot van een ketter. Adriaan Koerbagh 1633-1669*. Nijmegen.
- Lenselink, S.J. 1959. *De Nederlandse psalmberijmingen in de zestiende eeuw. Van de Souterliedenkens tot Datheen, met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*. Assen 1959.
- Lenselink, S.J. 1968. "'Na der Hebreïsscher waerheydt". Iets over bronnen van Marnix' Psalmberijmingen en Bijbelvertaling', *De nieuwe taalgids* 61, 25-31.
- Lenselink, S.J. 1991. *De profundis. Psalm 130 in honderd berijmde bewerkingen van de veertiende eeuw tot 1986*. Amsterdam.
- Léry, J. de. 1580. *Histoire d'un voyage fait en la terre du Bresil, autrement dite Amerique*. 2de ed. [Genève.]
- Léry, J. de. 1597. *Historie van een reyse ghedaen inden lande van Bresillien, andersins ghenoeemt America*. [Vert. anon.] Amsterdam.
- Lesger, C. 2006. *The Rise of the Amsterdam Market and Information Exchange. Merchants, Commercial Expansion and Change in the Spatial Economy of the Low Countries c. 1550-1630*. Londen.
- Leupe, P.A. 1862. 'Herbert de Jager', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 8, 17-22.
- Leupe, P.A. 1869. 'Herbert de Jager'. *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 16, 67-97.
- Lieburg, M.J. van. 1981. 'De "materia chirurgica" in de ordonnanties en examens der Noord-Nederlandse chirurgijngilden vóór 1600', *Pharmaceutisch weekblad* 116, 1393-1398.
- Lint, J. de. 2016. *Kanonnen voor kruidnagelen. De reis om de wereld van Pieter de Lint 1598-1603*. Rotterdam.
- Lipsius, J. 1604. *Diva Virgo Hallensis. Beneficia eius et miracula fide atque ordine descripta*. Antwerpen.
- Lipsius, J. 1605. *I. Lipsii Heylige Maghet van Halle [...] Wt de Latijnsche in onse Nederlantsche tale overgheset, deur eenen Lief-hebber der eere sijns eenigen Salichmakers [...]*. [Vert. Aelbert van Oosterwijck.] Delft.
- Lipsius, J. 1607. *Die heyliche maghet van Halle [...] uyt den Latyne int Nederlantsche overghesedt door Philippus Numan*. Brussel.
- Livius, T. 1646. *Romainsche historien*. [Vert. J.H. Glazemaker.] Amsterdam.
- Locke, J. 1700. *Essai philosophique concernant l'entendement humain. Traduit de l'Anglois [...] par Pierre Coste*. Amsterdam.

- Lockhart, L. 1986. 'European Contacts with Persia, 1350-1736', in: P. Jackson & L. Lockhart (ed.), *The Cambridge History of Iran*, deel 6. Cambridge, 373-409.
- López Estrada, F. 1994. 'Poética barroca. Edición y estudio de los preliminares de *El Pastor Fido* de Guarini, traducido por Isabel Correa (1694)', in: F. Cerdan (ed.), *Hommage à Robert Jammes*, deel II. Toulouse, 739-753.
- López Estrada, F. 1999. 'Una voz de Holanda hispánica sefardí: Isabel Rebeca Correa', in: M. Bosse e.a. (ed.), *La creatividad femenina en el barroco hispánico*. Kassel, 395-417.
- López-Terrada, M. & J. Pardo-Tomás. 2012. 'Reading about New World Nature in the Low Countries. The Editions of *Crónicas de Indias, 1493-1600*', in: H.J. Cook & S. Dupré (ed.), *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich, 53-77.
- Mander, K. van. 1604. *Het schilder-boeck*. Haarlem.
- Mander, K. van. 1604a. *Wtlegghingh op den Metamorphosis Pub. Ovidii Nasonis*. Haarlem.
- Marcus Aurelius, A. 1658. *Zedelyke gedachten [...] Nieuwelijks door J.H. Glazemaker vertaalt*. Amsterdam.
- Marion, O. van. 2005. *Heldinnenbrieven. Ovidius' Heroides in Nederland*. Nijmegen.
- Marnix van St.-Aldegonde, Ph. van. 1985. *Het boeck der psalmen Davids [1580]*, Ed. J. Sterck & A. den Besten. Fotografische heruitgave. Antwerpen.
- Martínez Luna, F. 2018. *Een ondraaglijk juk. Nederlandse beeldvorming over Spanje en de Spanjaarden ten tijde van de Opstand (1566-1609)*. Hilversum.
- Matsutaka, F. 2018. 'Contacting Japan. East India Company Letters to the Shogun', in: A. Clulow & T. Mostert (ed.), *The Dutch and English East India Companies. Diplomacy, Trade and Violence in East Modern Asia*. Amsterdam, 79-98.
- Meeus, H. 2006. 'Twee boecken vande stantvasticheyt. Een commerciële zet van Plantijn?', *De gulden passer* 84, 79-102.
- Meijer, L. 1663. *Nederlandsche woordenschat, geschikt in twee deelen*. Amsterdam.
- Meijer, L. 1667. *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*. Vrystadt [d.i. Amsterdam].
- Meijer Drees, M. 1989. *De treurspelen van Thomas Asselijn (ca. 1620-1701)*. De Lier.
- Meijer Drees, M. 1997. 'De beeldvorming Nederland-Spanje voor en na de Vrede van Munster', *De zeventiende eeuw* 13, 163-172.
- Mendes Pinto, F. 1645. *Les voyages aventureux de Fernand Mendez Pinto, fidèlement traduits de Portugais en François par le Sieur Bernard Figuier gentil-homme Portugais*. Paris.
- Mendes Pinto, F. 1652. *De wonderlyke reizen van Fernando Mendez Pinto [...] nieuwelijks door J.H. Glazemaker vertaalt*. Amsterdam.
- Meskens, A. 2009. *Wiskunde tussen Renaissance en Barok. Aspecten van de wiskunde-beoefening te Antwerpen tussen 1550 en 1620*. [Antwerpen.]
- Meskens, A. 2013. *Practical Mathematics in a Commercial Metropolis. Mathematical Life in Late 16th Century Antwerp*. Dordrecht.
- Metius, A. 1633. *Manuale arithmeticae et geometriae practicae, in het welcke [...] t'ghene den landtmeters ende ingenieurs, nopende het landt-meten ende stercktebouwen nootwendich is, wordt gheleert ende exemplaerlijck aangewesen*. Amsterdam.
- Meuwese, M. 2003. 'For the Peace and Well-Being of the Country': *Intercultural Mediators and Dutch-Indian Relations in New Netherland and Dutch Brazil, 1600-1664*. [Proefschrift.] Notre Dame.
- Meuwese, M. 2005. 'The Murder of Jacob Rabe. Contesting Dutch Colonial Authority in the Borderlands of Northeastern Brazil', in: J. Smolenski & T. Humphrey (ed.), *New World Orders. Violence, Sanction and Authority in the Colonial Americas*. Philadelphia, 133-156.
- Meuwese, M. 2012. *Brothers in Arms, Partners in Trade. Dutch-Indigenous Alliances in the Atlantic World 1595-1674*. Leiden & Boston.
- Meuwese, M. 2014. 'Indigenous Leaders and the Atlantic World. The Parallel Lives of Dom Antonio Felipe Camarão and Pieter Poty, 1600-1650', in: J. Fortin & M. Meuwese (ed.), *Atlantic Biographies. Individuals and Peoples in the Atlantic World*. Leiden & Boston, 213-234.
- Michaelis, A.B. 1755. (Ed.) *Iobi Ludolfi et Godofredi Guilielmi Leibnitii commercium epistolicum*. Göttingen.
- Miedema, H. 1980. 'Over de waardering van architect en beeldend kunstenaar in de zestiende eeuw', *Oud Holland* 94:2/3, 71-87.
- Miert, D. van 2015. 'De Statenvertaling (1637)', in: P. Gillaerts e.a. (ed.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen, 406-444.
- Minderaa, P. e.a. 1984. (Ed.) *G.A. Bredero's Moortje*. Leiden.
- Miraeus, A. 1609. *Elogia Belgica sive illustrium Belgi scriptorum [...] vitae*. Antwerpen.

- Montoya, A.C. 2007. 'A Woman Translator of Montaigne. Appreciation and Appropriation in Maria Heyns's *Bloemhof der doorluchtige voorbeelden (1647)*', in: P. Smith & K. Enenkel (ed.), *Montaigne and the Low Countries (1580-170)*. Leiden & Boston, 223-245.
- Mornay, P. de. 1580. *Tractaet ofte handelinge van de kercke*. Vert. L. d'Heere. Antwerpen.
- Mornay, P. de. 1602. *Bybel der nature. Dat is, vande waerheyt der christelijcke religie [...]*. Vert. J. Halbergius. Amsterdam.
- Mostert, N. 1992. *Frontiers. The Epic of South Africa's Creation and the Tragedy of the Xhosa People*. Londen.
- Naarden, B. 2010. 'Nicolaas Witsen en Tartarye', in: N.B. Kopaneva & B. Naarden (ed.), *Nicolaas Witsen, Noord-en Oost-Tartarye. Severnaja i vostočnaja Tartarija*, deel 3. Amsterdam, 1-89.
- Naarden, B. 2010a. 'Witsen's Studies of Inner Asia', in: S. Huigen e.a. (ed.), *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*. Leiden & Boston, 211-239.
- Nave, F. de & D. Imhof. 1992. (Ed.) *Christoffel Plantijn en de Iberische wereld. Christophe Plantin et le monde ibérique*. Antwerpen.
- Nave, F. de & D. Imhof. 1993. (Ed.) *De botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de eeuw-ca. 1650)*. Antwerpen.
- Nellen, H. 2007. *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*. Amsterdam.
- Netten, D. van. 2011. 'Een boek als carrièrevehikel. De zeemansgidsen van Blaeu', *De zeventiende eeuw* 27, 214-231.
- Netten, D. van. 2014. *Koopman in kennis. De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)*. Zutphen.
- Nicolaije, T. 2012. 'A Translation Translated. The Educator as Translator in the Works of the Dutch Mathematics Teacher Master Abraham de Graaf', in: H. Cook & S. Dupre (ed.), *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich, 297-314.
- Nicolay, N. de. 1576. *De schipvaert ende reysen gedaen int landt van Turckyen*. Antwerpen.
- Nies, F. & Y.-M. Tran-Gervat. 2014. 'Traducteurs', in: Y. Chevrel e.a. (ed.), *Histoire des traductions en langue française. XVIIe et XVIII siècles. 1610-1815*. Parijs, 103-186.
- Nieuhof, J. 1665. *Beschryving van 't gesantschap der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie aen den grooten Tartarischen Cham nu Keyser van China*. Amsterdam.
- Nieuwentyt, B. 1715. *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen aangetoont*. Amsterdam.
- Nieuw Testament. 1556. *Het Nieuwe Testament, dat is, het nieuwe Verbond onzes Heeren Jesu Christi, na der Griekscher waerheyt in Nederlandsche sprake grondlick end trauwlick overghesett*. Vert. Jan Utenhove. Emden. Digitale ed. H. Beelen.
- Nil Volentibus Arduum. 1670. *Het huwelyk van Orondates en Statira, treurspel. Nooit op de Amsterdamsche Schouburg vertoont*. Amsterdam.
- Noak, B. 2012. 'Kennistransfer en culturele differentie. Abraham Rogerius en zijn *Open deure tot het verborgen heydendom (1651)*', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 128, 350-364.
- Noak, B. 2014. 'Glossaries and Knowledge-Transfer: Andreas Wissowatius en Abraham Rogerius', in: T. Deneire (ed.), *Dynamics of Neo-Latin and the Vernacular. Language and Poetics, Translation and Transfer*. Leiden & Boston, 251-265.
- Noort, O. van. 1648. *Wonderlijcke voyagie, by de Hollanders gedaen, door de Strate Magalanes, ende voorts den gantschen klood des aertbodems om [...]*. Amsterdam (1^e ed. 1602).
- Oey-de Vita, E. & M. Geesink. 1983. *Academie en schouwburg. Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665*. Amsterdam.
- Ommen, K. van. 2009. (Ed.) *The Exotic World of Carolus Clusius (1526-1609)*. Leiden.
- Ovidius Naso, P. 1612. *Tristium, ofte de truer-dichten*. Vert. Theodoor Schrevelius & Jacob van der Schuere. Haarlem.
- Paracelsus. 1580. *Vanden eersen dry principii, wat hun formen en werckingen zijn*. Vert. Jan Pauwelsz Vriese. Delft.
- Paracelsus. 1631. *Meteora of hemelsche konsten*. Vert. David Willemsz Camerling. Leiden.
- Parker, R.H. 2004. 'Ympyn, Jan', in: D. Cannadine (ed.), *The Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford [online].
- Parmentier, J. & R. Laarhoven. 1994. *De avonturen van een VOC-soldaat. Het dagboek van Carolus Van der Haeghe 1699-1704*. Zutphen.
- Perrot d'Ablancourt, N. 1972. *Lettres et préfaces critiques*. Ed. R. Zuber. Parijs.
- Pettegree, A. 2010. *The Book in the Renaissance*. New Haven & Londen.

- Pettegree, A. & A. der Weduwen. 2019. *The Bookshop of the World. Making and Trading Books in the Dutch Golden Age*. New Haven & Londen.
- Pigray, P. 1623. *Cort begriip van de leere der medicijne ende chirurgije [...] Verduytscht door Pieter van Nieustadt Rutgersz*. Amsterdam.
- Pitlo, A. 1948. *De zeventiende- en achttiende-eeuwsche notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren*. Haarlem.
- Plutarchus. 1575. *Spiegel des houwelicks*. [Vert. anon.] [Middelburg.]
- Poel, C. van de. 2014. 'Een hoge vlucht. Spaans satirisch proza in de Republiek', *Filter* 21:2, 53-63.
- Pol, L.R. 1987. *Romanbeschouwing in voorredes. Een onderzoek naar het denken over de roman in Nederland tussen 1600 en 1755*. 2 delen. Utrecht.
- Porteman, K. 1975. 'Miscellanea emblematica', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 17, 161-193.
- Porteman, K. 1986. "'J'ay pris pour duppes tous les Pays-Bas." Jean Puget de la Serre en de Nederlanden', in: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance tot de romantiek. Liber amicorum J. Andriessen sj – A. Keersmaekers – P. Lenders sj*. Leuven & Amersfoort, 217-238.
- Porteman, K. & M.B. Smits-Veldt. 2008. *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde 1560-1700*. Amsterdam.
- Praag, J.A. van. 1922. *La comedia espagnole aux Pays-Bas au XVIe et au XVIIe siècle*. Amsterdam.
- Rasterhoff, C. 2017. *Painting and Publishing as Cultural Industries. The Fabric of Creativity in the Dutch Republic, 1580-1800*. Amsterdam.
- Rasterhoff, C. 2018. 'The Markets for Art, Books and Luxury Goods', in: H. Helmers & G. Janssen (ed.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age*, Cambridge, 249-267.
- Reinders, S.L. & F.R.E. Blom. 2011. "'Men zou Virgilius zien opgaen in zijn' tolck." De functie van Vergilius in het artistiek ondernemerschap van Joost van den Vondel', *De zeventiende eeuw* 27, 194-213.
- Reland, A. 1705. *De religione Mohammedica libri duo*. Utrecht.
- Reland, A. 1718. *Verhandeling van de godsdienst der Mahometaanen*. [Vert. anon.] Utrecht.
- Rheede tot Drakenstein, H. van. 1678. *Hortus indicus malabaricus*. Deel 1. Amsterdam.
- Ridderus, F. 1678. *Theologisch, filosofisch, en historisch proces voor Godt, tegen allerley atheïsten*. Rotterdam.
- Rodrigues, J. & M. Ricci. 1611. *Litterae Japonicae anni MDCVI Chinenses anni MDCVI en MDCVII. Illae à R.P. Ioanne Rodriguez, hae à R.P. Matthaeo Ricci, Societatis Jesu sacerdotibus, transmissae [...] Latine redditae à Rhetoribus Collegii Soc. Iesu Antuerpię*. Antwerpen.
- Roelevink, J. 1994. (Ed.) *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe Reeks 1610-1670. Deel 7: juli 1624-1625*. 's-Gravenhage.
- Roeper, V. & B. Walraven. 2003. (Ed.) *De wereld van Hendrik Hamel. Nederland en Korea in de zeventiende eeuw*. Nijmegen.
- Rogierus, A. 1651. *De open-deure tot het verborgen heydendom: ofte waerachtigh vertoogh van het leven ende zeden, mitsgaders de religie ende gods-dienst der Brahmines op de cust Choromandel en de landen daar ontrent*. Leiden.
- Rogierus, A. 1688. *Compendioso exame dos principaes puntos de religiaõ christiaõ*. Amsterdam.
- Rogierus, A. 1689. *Breviario de religiãõ christiãõ*. Amsterdam.
- Romney, S. 2015. 'Savage Comparisons. Dutch Cultural Distinctions in Seventeenth-Century Southern Africa and North America', *Genre* 48, 315-340.
- Roover, R. de. 1937. 'Een en ander over Jan Ympyn Christoffels, den schrijver van de eerste Nederlandsche handleiding over het koopmansboekhouden', *Tijdschrift voor geschiedenis* 52, 163-179.
- Ryckaert, R. 2011. *De Antwerpse spelen van 1561 naar de editie Silvius (Antwerpen 1562) uitgegeven met inleiding, annotaties en registers*. Gent.
- Rynck, P. De & A. Welkenhuysen. 1992. *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*. Baarn.
- Sabbe, M. 1922. 'Jan Moretus I als Nederlandsch letterkundige', *Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 691-740.
- Sacré, D. 1998. 'Acroamata Nuptialia (1645) voor Balthasar II Moretus en Anna Goos: Jacobus Caterus s.j. in plaats van Casperius Gevartius?', *De gulden passer* 76-77, 155-174.
- Salomon, H.P. 1982. *Portrait of a New Christian. Fernão Álvarez Melo*. Parijs.
- Savonius, S.-J. 2004. 'Locke in French. The *Du gouvernement civil* of 1691 and its Readers', *The Historical Journal* 47, 47-79.
- Schaghen, P.J. 1610. 'Bauw-heers wel-leven', in: J. van der Schuere (ed.), *Den Nederduytschen Helicon*. Alkmaar, 233-238.

- Schenkeveld-van der Dussen, R. 1997. (Ed.) *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1580: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam.
- Schilder, G. & W.F.J. Mörzer Bruyns. 1976. 'Navigatie', in: G. Asaert e.a. (ed.), *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, deel 2. Bussum, 159-199.
- Schmidt, B. 2001. *Innocence Abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670*. Cambridge.
- Schoneveld, C.W. 1983. *Intertraffic of the Mind. Studies in Seventeenth-Century Anglo-Dutch Translation*. Leiden.
- Schoneveld, C.W. 1992. 't Word groeter plas, maar niet zo 't was. *Nederlandse beschouwingen over vertalen 1670-1760*. 's-Gravenhage.
- Schoneveld, C.W. 1996. *Sea-Changes. Studies in Three Centuries of Anglo-Dutch Cultural Transmission*. Amsterdam & Atlanta.
- Schøsler, J. 2001 'L'Essai sur l'entendement humain de Locke et la lutte philosophique en France au XVIIIe siècle: l'histoire des traductions, des éditions et de la diffusion journalistique (1688-1742)', *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* nr. 4, 5-259.
- Schouten, J.P. 2018. *Aangenaam kennis te maken. De ontmoeting van Europeanen en het hindoeïsme in India*. Eindhoven.
- Schrevelius, T. 1648. *Harlemias ofte, om beter te seggen, de eerste stichtinghe der stadt Haerlem*. Haarlem.
- Schutte, G.J. e.a. 1989. *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland*. Houten.
- Schutte, G.J. 2002. (Ed.) *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Hilversum.
- Schutte, O. 1976. *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland. 1584-1810*. 's-Gravenhage.
- Schwartz, G. & M.J. Bok. 1990. *Pieter Saenredam. The Painter and his Time*. Londen.
- Selm, B. van. 1987. *Een menigthe treffelijke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht.
- Selm, B. van. 2001. *De Amadis van Gaule-romans. Productie, verspreiding en receptie van een bestseller in de vroegmoderne tijd in de Nederlanden*. Ed. B. Dongelmans. Leiden.
- Selosse, P. 2012. 'The role of Carolus Clusius (1526-1609) as Translator in the Emergence of Taxonomic Terminology in Botany', in: H.J. Cook & S. Dupré (ed.), *Translating Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Zürich, 349-368.
- Serre, J.P. de la. 1642. *De hoofse Clitie. Uyt het Françoysch [...] vertaelt door J.J. Schipper. Het tweeden Deel*. Amsterdam.
- Serre, J.P. de la. 1669. *Histoire d'amour, onder de naam van Philander en Leonore [...]. Uit het Frans vertaalt door I.S.* Amsterdam.
- Serrure, C.P. 1858. 'Marten Everaert, van Brugge', *Vaderlandsch Museum* 2, 453-462.
- Serrure, C.P. 1859-1860 'Marten Everaert, van Brugge', *Vaderlandsch Museum* 3, 130-138.
- Serrure, C.P. 1861. 'Marten Everaert, van Brugge', *Vaderlandsch Museum* 4, 363-368.
- Serrure, C.P. 1863. 'Marten Everaert, van Brugge', *Vaderlandsch Museum* 5, 311-316.
- Sijs, N. van der. 2000. *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*. Amsterdam & Antwerpen.
- Sijs, N. van der. 2004. *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. 's-Gravenhage.
- Simoni, A. 1976. 'A Ghost No More: a Contribution to the Bibliography of Joannes David S.J.', *De gulden passer* 54, 64-71.
- Smit, W.A.P. 1956-1962. *Van Pascha tot Noah*. 3 delen. Culemborg.
- Smit, W.A.P. 1975. *Kalliope in de Nederlanden. Het renaissance- en klassicistische epos van 1550 tot 1850. Deel 1: Prolegomena. Opkomend tij (1550-1700)*. Assen.
- Smit, W.A.P. 1983. *Kalliope in de Nederlanden. Het renaissance- en klassicistische epos van 1550 tot 1850. Deel 2: Hoogwater (1700-1780)*. Groningen.
- Smith, P. 2005. 'Du Bartas in vertaling: imitatie, emulatie, plagiaat', *De zeventiende eeuw* 21, 198-209.
- Smits-Veldt, M.B. & M. Spiess. 1986. 'Inleiding', in: A. Verwey (ed.), *Vondel. Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza. Opnieuw uitgegeven met een inleiding*. Amsterdam, ix-xlii.
- Snellaert, F.A. 1855. *Arnoud van Geluwe, bygenaemd de Vlaemsche Boer*. Roeselaere.
- Soto, A. de. 1614. *Twee t'samsprekingen [...] onlanx uuyter Spaensche tale int Franchois, ende daer naer int Nederlants, door Philips Numan*. Brussel.
- Soto, P. de. 1554. *Een cort begryp der warachtigher Christelijcker leeringhen [...] nu in duytschen overghesedt door broeder Jan vander Haegen*. Leuven.

- Soulard, D. 2011. 'L'œuvre des premiers traducteurs français de John Locke: Jean le Clerc, Pierre Coste et David Mazel', *Dix-septième siècle* 253, 739-762.
- Spanheim, F. 1694. *Controversarium de religione [...] elenchus historico-theologicus*. Amsterdam.
- Spiegel, H.L. 1962. *Twe-spraack. Ruygh-bewerp. Kort begrip. Rederijck-kunst*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen.
- Spies, M. 1993. 'Developments in Sixteenth-Century Dutch Poetics: From Rhetoric to Renaissance', in: H. Plett (ed.), *Renaissance-Rhetorik / Renaissance Rhetoric*. Berlijn & New York, 72-91.
- Spinoza, B. de. 1677. *De nagelate schriften van B.D.S., als Zedekunst, Staatskunde, Verbetering van 't verstand, brieven en antwoorden. Uit verscheide talen in de Nederlandsche gebragt*. [Amsterdam.]
- Staden, H. 1558. *Warachtige historie ende beschrijvinge eens lants in America ghelegen [...]*. Vert. Rumoldus de Bacquere. Antwerpen.
- Steenbakkers, P. 1997. *De Nederlandse vertalingen van Spinoza's Ethica*. Delft.
- Steenbakkers, P. 2010. 'The Text of Spinoza's *Tractatus Theologico-Politicus*', in: Y. Melamed & M. Rosenthal (ed.), *Spinoza's Theological-Political Treatise. A Critical Guide*. Cambridge, 29-40.
- Sterkenburg, P.G.J. van. 1984. *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. Leiden.
- Stilma, A. 2005. *A King Translated. James VI en I and the Dutch Interpretations of his Works, 1593-1603*. Amsterdam.
- Stipriaan, R. van. 1996. *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance*. Amsterdam.
- Stipriaan, R. van. 2018. *De hartenjager. Leven, werk en roem van Gerbrandt Adriaensz. Bredero*. Amsterdam & Antwerpen.
- Stracke, D.A. 1928. 'Guilliam van Aelst en Guillaume van Aelst S.J.', *De Gulden Passer* 6, 239-249.
- Streekstra, N. 1994. *Afbeeldingsrelaties. Een taal- en letterkundig essay over Huygens' Donne-vertalingen*. Groningen.
- Strengolt, L. 1987. 'Dit niet te drucken. Over de gedichten die Huygens niet publiceerde', in: A. van Deursen e.a. (ed.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*. Deventer, 251-263.
- Stronks, E. 2012. 'Grenzen en barrières in de tekstuele cultuur van de tolerante Republiek', *De zeventiende eeuw* 28, 115-137.
- Stuiveling, G. & B.C. Damsteegt. 1986. (Ed.) *G.A. Bredero's verspreid werk*. Leiden.
- Sweetman, W. 2003. *Mapping Hinduism. 'Hinduism' and the Study of Indian Religions 1600-1776*. Halle.
- Tacitus, G.C. 1616. *De hoochberoemde Historien [...]. Getrouwelijck verduytscht door Johannes Leonardus Fenacolijs*. Leiden.
- Tacitus, G.C. 1630. *d'Ovrige werken [...]. Oversetter J. van Groenewegen*. Delft.
- Tagault, J. 1567. *Der chirurgyen instructie oft onderrechtinge*. Vert. L. van Tuylt. Antwerpen.
- Theunissen, H. 1989. 'Barbaren en ongelovigen. Turcica in de Nederlanden 1500-1800', in: H. Theunissen e.a. (ed.), *Topkapi en turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*. Amsterdam, 37-53, 183-193.
- Thijs, B. 2004. *De hoefslag van Pegasus. Een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)*. Hilversum.
- Thijssen-Schoute, C.L. 1939. *Nicolaas Jarichides Wieringa. Een zeventiende-eeuws vertaler van Boccacini, Rabelais, Barclai, Leti e.a.* Assen.
- Thijssen-Schoute, C.L. 1954. *Nederlands cartesianisme*. Amsterdam.
- Thijssen-Schoute, C.L. 1967. *Uit de republiek der letteren. Elf studies op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw*. 's-Gravenhage.
- Thomas a Kempis. 1628. *Qui sequitur me, dat is: de navolginge Christi [...]. Overghestelt uyten Latijne in Brabants-Duytsch*. Vert. Nicolaus van Winghe. Leuven.
- Thomas a Kempis. 1644. *Navolginge Christi*. Vert. Cornelis Boey. 's-Gravenhage.
- Tiele, P.A. 1867. *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais*. Amsterdam.
- Touber, J. 2018. '1629. De hoogleraar, de missionaris en het Arabisch', in: M. 't Hart e.a. (ed.), *Wereldgeschiedenis van Nederland*. 's-Gravenhage, 236-241.
- Tricht, H.W. van. 1976. (Ed.) *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. Deel 1*. Culemborg.
- Tulp, N. 1650. *De drie boecken der medicijnsche aenmerkingen*. [Vert. anon.] Amsterdam.
- Vandamme, L. 1989. 'Bruggelingen bij Plantijn (1555-1589)', *Biekorf* 89, 360-372.
- Vanderheyden, J.F. 1959. *De Livius-vertaling van 1541. Kanttekeningen bij de opdracht van de Livius-uitgave van Jan Gymnick*. Gent.
- Vanderheyden, J.F. 1981. 'Verkenningen in vroeger vertaalwerk 1450-1600. Vertalen op verzoek of in opdracht', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 214-257.

- Vandommele, J. 2011. *Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerpse Landjuweel van 1561*. Hilversum.
- Veenman, R. 2009. *De klassieke traditie in de Lage Landen*. Nijmegen.
- Veenstra, F. 1973. (Ed.) *G.A. Bredero's Griane*. Culemborg.
- Velde, A.J.J. van de. 1933. 'Het werk van den geneesmeester Carel Baten (Gent 1540?-Amsterdam 1617?)', *Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 529-560.
- Vergilius Maro, P. 1625. *Bucolica, overgheset uyt de Latijnsche tale in Nederduyts rijmdicht door H.S.* Amsterdam.
- Vergilius Maro, P. 1646. *Wercken, vertaelt door J.v. Vondel*. Amsterdam.
- Vergilius Maro, P. 1652. *Oorsaesck beghin en eynde van het thien-jarigh beleigh, ende destructie van Troyen*. Vert. Gerard van Delft. Antwerpen.
- Vergilius Maro, P. 1655. *J.v. Vondels ondergang van Troje. Vergilius tweede boeck van Aeneas, in Nederduitsch gedicht*. Amsterdam.
- Vergilius Maro, P. 1662. *Aeneis [...] in Nederduytsche rymen gebracht door Jacob Westerbaen*. 's Gravenhage.
- Vergilius Maro, P. 1663. *Twaalf boecken van Aeneas [...] overgezet met 't zelfde getal der regulen... door Dirk Doncker*. Gouda.
- Vergilius Maro, P. [1669?] *Het tweede en sesde boek uit P. Virgilius Maroos Eneas, in Nederduitse vaarsen door Christoffel Pierson*. Gouda.
- Vergilius Maro, P. 1688. *Herders-kouten en land-gedichten: mitsgaders de XII boecken van Aeneas. Vertaald in Nederduitsch rym [...] door Dirk Doncker*. Gouda.
- Vergilius Maro, P. 1747. *Nederduitsche overzettinge der XII. Boecken [...] door den eerw. heer Franciscus Cockelet, priester*. Antwerpen.
- Verkuyl, P.E.L. 1971. *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen.
- Vermeer, W. 1978. "'Bauw-heers wel-leven" als voorbeeld van dissimulatieve imitatio', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 94, 107-128.
- Vermeir, R. 2012. 'How Spanish Were the Spanish Netherlands?', *Dutch Crossing* 36,3-18.
- Verwer, A. 1683. *'t Mom-aensicht der atheistery afgerukt*. Amsterdam.
- Vinck-van Caekenberghe, M. 1996. *Een onderzoek naar het leven, het werk en de literaire opvattingen van Cornelis van Ghistele (1510/11-1573), rederijker en humanist*. Gent.
- Visser, C.Ch.G. 1969. *Luthers geschriften in de Nederlanden tot 1546*. Assen.
- Visser, P. 1995. *Godslasterlijck ende Pernicieus. De rol van boekdruckers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam.
- Vitruvius Pollio, M. 1539. *Die inventie der colommen*. Vert. Pieter Coecke van Aelst. [Brussel.]
- Voet, L. 1969-1972. *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*. 2 delen. Amsterdam.
- Voet, L. 1989. 'Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589), een synthese', in: M. de Schepper & F. de Nave (ed.), *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini*. Antwerpen, 15-44.
- Vondel, J. van den. 1929. *De werken van Vondel. Deel 3. 1627-1640*. Ed. J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam.
- Vondel, J. van den. 1932. *De werken van Vondel. Deel 6. Vondels Vergilius-vertalingen*. Ed. J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam.
- Vondel, J. van den. 1986. *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*. Ed. A. Verwey, M. Smits-Veldt & M. Spies. Amsterdam.
- Vrolijk, A. 2009. 'Hoeveel geluk kun je hebben? Jacobus Golius en zijn Lexicon Arabico-Latinum', in: J. Bos & E. Geleijns (ed.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken*. Zutphen, 129-136.
- Vrolijk, A. 2010. 'The Prince of Arabists and his Many Errors: Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the *Proverbia Arabica* (1614)', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 73, 297-325.
- Vrolijk, A. 2015. 'Scaliger and the Dutch Expansion in Asia: an Arabic Translation for an Early Voyage to the East Indies (1600)', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 78, 277-325.
- Vrolijk, A. & R. van Leeuwen. 2014. *Arabic Studies in the Netherlands. A Short History in Portraits 1580-1950*. Leiden.
- Wal, M.J. van der. 1990. 'Taalidealen, taalnormen en taalverandering: Johan de Brune in linguïstisch perspectief', in: P.J. Verkruijssse e.a. (ed.), *Johan de Brune de Oude (1588-1658). Een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw*. Middelburg, 54-58.
- Wal, M.J. van der. 1993. 'Verrotens taalbeschouwing. Een onbekend voorbeeld van Stevinreceptie', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 109, 328-347.
- Wal, M.J. van der. 1995. *De moedertaal centraal. Standardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. 's-Gravenhage.

- Wall, E. van der. 2003. 'The Religious Context of the Early Dutch Enlightenment: Moral Religion and Society', in: W. van Bunge (ed.), *The Early Enlightenment in the Dutch Republic 1650-1750*. Leiden & Boston, 41-57.
- Warners, J. 1956-1957. 'Translatio, imitatio, emulatio', *De nieuwe taalgids* 49, 289-295; 50, 82-88, 193-201.
- Waterschoot, W. 1994. 'Het sonnet van Eleonora Carboniers', in: H. Duits e.a. (ed.), *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum, 9-12.
- Weevers, T. 1934. *Coornherts Dolinghe van Ulysse. De eerste Nederlandsche Odyssee*. Groningen & Batavia.
- Wells, J.C. 1998. 'Eva's Men. Gender and Power in the Establishment of the Cape of Good Hope, 1672-74', *Journal of African History* 39, 417-437.
- Westerbaen, J. 1655. *David's Psalmen in Nederduytsche rijmen gestelt [...]*. 's-Gravenhage.
- Weststeijn, A. 2013. *De radicale republiek. Johan en Pieter de la Court, dwarse denkers uit de Gouden Eeuw*. Amsterdam.
- Weststeijn, T. 2012. 'The Middle Kingdom in the Low Countries. Sinology in the Seventeenth-Century Netherlands', in: R. Bod e.a. (ed.), *The Making of the Humanities, II: From Early Modern to Modern Disciplines*. Amsterdam, 209-241.
- Wielema, M. 2003. 'Adriaan Koerbagh: Biblical Criticism and Enlightenment', in: W. van Bunge (ed.), *The Early Enlightenment in the Dutch Republic 1650-1750*. Leiden & Boston, 61-80.
- Wielema, M. 2004. *The March of the Libertines. Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)*. Hilversum.
- Wielema, M. 2017. 'Abraham van Berkel's Translations as Contributions to the Dutch Radical Enlightenment', in: S. Lavaert & W. Schröder (ed.), *The Dutch Legacy. Radical Thinkers of the Seventeenth Century and the Enlightenment*. Leiden & Boston, 204-226.
- Wildeman, D. 2009. 'Het klassieke reisjournaal. Gerrit de Veer en de overwintering op Nova Zembla', in: J. Bos & E. Geleijns (ed.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in dertig bijzondere boeken*. Zutphen, 27-33.
- Willems, L. 1922. 'Reinardiana VII. Het leven van Johannes Florianus, vertaler van den Reinaert', *Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1211-1233.
- Winter, P.J. van. 1988. *Hoger beroepsopleiding avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17de en 18de eeuw*. Amsterdam.
- Witsen, N. 1705. *Noord en Oost Tartarye*. 2de druk. Amsterdam.
- Woolhouse, R. 2007. *Locke. A Biography*. Cambridge.
- Worp, J.A. 1886. 'De Latijnsche vertaling van Cats' Trou-ringh', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 6, 18-39.
- Worp, J.A. 1886. 'Jacob Westerbaen', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 6, 161-175.
- Worp, J.A. 1888. 'Plautus op ons tooneel', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 8, 81-154.
- Worp, J.A. 1892. *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel*. Amsterdam. (Herdruk Utrecht 1977.)
- Worp, J.A. 1982-1899. (Ed.) *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven*. 9 delen. Groningen.
- Worp, J.A. 1904-1907. *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. 2 delen. Rotterdam.
- Worp, J.A. 1911-1917. (Ed.) *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1606-1687)*. 6 delen. 's-Gravenhage.
- Worp, J.A. 1920. *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772. Uitgegeven met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck*. Amsterdam.
- Wreede, L.C. de. 2007. *Willebrord Snellius (1580-1626). A Humanist Reshaping the Mathematical Sciences*. Utrecht.
- Wreede, L.C. de. 2010. 'A Dialogue on the Use of Arithmetic in Geometry. Van Ceulen's and Snellius's *Fundamenta arithmetica et geometrica*', *Historia mathematica* 37, 376-402.
- Wyeremars, H. 2015. *De ingebeelde chaos*. Ed. M. Wielema. Hilversum.
- Yunes Vincke, E. 2014. *Books and Codices. Transculturation, Language Dissemination and Education in the Works of Friar Pedro de Gante*. (Proefschrift.) Londen.
- Zaalberg, C.A. 1972. (Ed.) *G.A. Bredero's Over-gesette Lucelle*. Culemborg.
- Zandvliet, K. 1998. *Mapping for Money. Maps, Plans and Topographic Paintings and their Role in Dutch Overseas Expansion during the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Amsterdam.
- Zuber, R. 1968. *Les 'Belles infidèles' et la formation du goût classique. Perrot d'Ablancourt et Guez de Balzac*. Parijs.
- Zwingli, U. 1644. *Korte en klare uytlegghing des christelyken gheloofs [...]*. Vert. A.L. Kók. Amsterdam.

NAAMREGISTER

- Abenatar Melo, David
Abudacnus, Josephus
Acciaiolus, Donatus
Acosta, José de
Adams, William
Aelst, Catharina van
Aelst, Guillaume van
Aelst, Guilliam van
Agha, Omar
Akbar
Albrecht van Oostenrijk (aartshertog)
Alenus, Andreas
Alva, F. Alvarez de Toledo (hertog)
Álvarez Melo, Fernão
A.M.
Ames, William
Amyot, Jacques
Anna van Saksen
Aretino, Pietro
Arias Montanus, Benito
Ariosto, Ludovico
Aristoteles
Asselijn, Thomas
Athanasius van Alexandrië
Augustinus, Aurelius
Autshumato
Avicenna [Ibn Sina]
Bacquere, Rumoldus de
Baeck, Justus
Bake, Laurens
Balling, Pieter
Bandello, Matteo
Barbatus, Josephus *zie: Abudacnus, Josephus*
Barclay, John
Barlaeus, Caspar
Baroces, Jacobus
Barozzi da Vignola, Giacomo *zie: Vignola, Giacomo*
Barozzi da
Barry, Paul de
Bartas, Guillaume de Salluste du
Battus, Carolus
Baudartius, Willem
Bayle, Pierre
Bayly, Lewis
B.D.
Beck, David
Bellay, Joachim du
Belleforest, François de
Belmonte, Manuel de
Beresteyn, Cornelis van
Berkel, Abraham van
Berlaimont, Noël van
Bernard, Jacques
Beverwijck, Johan van
Bèze, Théodore de
Bhartrhari
Blaeu, Willem Jansz
Blaeu, Joan
Blanckart, Alexander
Blasius, Joan
Blijenbergh, Willem van
Boaistuau, Pierre
Boccaccio, Gioivanni
Boderie, Guy Lefèvre de la
Boethius, Anicius Manlius Severinus
Boetselaer, Rutger Wessel van den
Boey, Cornelis
Boeye, Andreas de
Bogaert, Harmen Meyndertsz van den
Bogerman, Johannes
Boisschot, Ferdinand de
Bontekoe, Cornelis
Boom, Jans Hendriksz
Boomgaert, Cornelis
Boumeester, Albert
Bouwmeester, Johan
Bourlier, Jean
Brahe, Tycho
Brandt, Geeraardt
Bredenburg, Johannes
Bredero, G.A.
Breughel, Gerrit Hendricksz van *zie: Hendricksz van*
Breughel, Gerrit
Browne, Thomas
Brune, Johan de
Bruno, Hendrik
Bry, Theodore de
Bucerus, Gerson
Buchanan, George
Bullinger, Heinrich
Burgersdijk, Franco
Burgh, Pieter la
Burridge, Ezechiël
Byl, Joost
Cáceres, Francisco (*ook: Josepho*) de
Calderón de la Barca, Pedro
Calprenède, Gauthier de la
Calvin (Calvijn), Jean
Camerling, David Willemsz
Campen, Cornelis Jacobsz van
Camphuysen, Dirk
Carboniers, Eleonora
Cardinael, Sybrand
Carneiro, Manoel
Casas, Bartolomé de las
Casearius, Johannes
Castellio, Sebastian
Cats, Jacob
Cavendish, Thomas
Ceulen, Ludolph van
Celestinus a Sancta Liduina
Chamber, Anthony
Chambers, Robert
Chardin, Jean
Chauliac, Guy de
Cicero, Marcus Tullius

Claesz, Cornelis
 Claesz, Jan
 Clemente, César
 Cleyer, Andreas
 Cock, Simon
 Cockelet, Franciscus
 Coecke van Aelst, Pieter
 Coligny, François de
 Coligny, Gaspard de
 Coligny, Louise de
 Colom, Jacob Aertsz
 Coornhert, D.V.
 Cordes, Simon de
 Cordus, Valerius
 Cormano, Abraham
 Corneille, Pierre
 Corneille, Thomas
 Correa, Isabel (*ook: Rebecca*)
 Cortés, Hernán
 Coste, Pierre
 Coster, Samuel
 Coudenberghe, Pieter van
 Couplet, Philippe
 Courcelles, Etienne de
 Court, Johan de la
 Court, Pieter de la
 Cousynen, Jan
 Cowper, William
 Clusius, Carolus
 Dakan, Joesoef *abu zie: Abudacnus, Josephus*
 Danckaerts, Sebastiaan
 Dapper, Olfert
 Datheen, Peter
 David, Jan
 De Bry, Theodore *zie: Bry, Theodore de*
 De l'Ecluse, Charles *zie: Clusius, Carolus*
 Delft, Gerard van
 De l'Obel, Matthias *zie: Lobelius, Matthias*
 Descartes, René
 Desmarets, Henri
 Desmarets, Jean
 Desportes, Philippe
 Deurhoff, Willem
 Dieu, Lodewijk de
 Disselburg, Dirk van
 Dodoens, Rembert
 Doman
 Doncker, Dirk
 Donep, Christiaan van
 Donne, John
 Dou, Jan Pietersz
 Dousa, Janus
 Drake, Francis
 Drexelius, Hieronymus
 Duisberg, Jan van
 Duym, Jacob
 Dyrkinus, Joannes
 Eede, Johannes van
 Elsevier, Abraham
 Elsevier, Bonaventura
 Enden, Franciscus van den
 Engelbrecht, Simon
 Equicola, Mario
 Erasmus, Desiderius
 Erpenius, Thomas
 Erven, Gillis van der
 Estienne, Charles
 Estienne, Henri
 Euclides
 Euripides
 Eva (*tolk*)
 Everaert, Marten
 Fallet, Gideon
 Farnese, Alessandro
 Fenacolijs, Johannes
 Figuier, Bernard
 Filips II van Spanje (*koning*)
 Flavius Josephus
 Florianus, Johannes
 Frederik Hendrik van Oranje (*prins*)
 Froe, Balthasar
 Fuchs, Leonard
 Furmerius, Bernardus
 Gabelhouer (*ook: Gabelhover, Gäbelkover*), Oswald
 Galenus
 Gante, Pedro de *zie: Pedro de Gante*
 Gardin de Mortaigne, Louis du
 Geluwe, Arnout van
 Gennep, Jaspar van
 Gentius, Georgius
 Germez, Adam Karelsz van
 Ghistele, Cornelis van
 Ghysen, Hendrik
 Gillis, Marcus Antonius
 G.L.S.
 Giovio, Paulo
 Glazemaker, Jan Hendrik
 Goddaeus, Conradus
 Goes, Rijcklof van
 Golijs, Jacobus
 Golijs, Petrus
 Goropius Becanus, Joannes
 Gouda, Joannes van
 Graaf, Abraham de
 Graeff, Cornelis de
 Grave, Bartholomeus van
 Gravius, Daniël
 Grévin, Jacques
 Grindal, Johannes
 Groenewegen, Johan van
 Groot, Hugo de
 Grotius, Hugo *zie: Groot, Hugo de*
 Guadalupe de Lencastre, Maria
 Guarini, Battista
 Gucht, Adriaen van de
 Guevara, Antonio de
 Guicciardini, Francesco
 Guicciardini, Lodovico
 Guillemeau, Jacques
 Gymnick, Jan
 Haegen, Jan vander
 Haeghe, Carolus van der
 Haex, David
 Haga, Cornelis
 Hakvoord, Barend
 Halma, François

Halsbergius, Joannes
 Hamel, Hendrik
 Hannemans, Maria
 Hannibal
 Hasel, Jan van
 Havart, Daniël
 Heemskerck, Johan van
 Heere, Lucas d'
 Heinsius, Daniël
 Heliodorus
 Hemelaer, Joannes de
 Hendricksz van Breughel, Gerrit
 Hermanni, Philippus
 Hermansz, Wolfaert
 Herodianus
 Herry de Strandloper
 Hesteau de Nuysement, Clovis
 Heule, Christiaan van
 Heurnius, Justus
 Hexham, Henry
 Heyndricksen, Heyndrick
 Heyns, Jacques
 Heyns, Maria
 Heyns, Peeter
 Heyns, Zacharias
 Hiëronymus
 Hobbes, Thomas
 Hofman, Johan
 Hofslach (*ook*: Hofslagh), Anthonis
 Homerus
 Hommius, Festus
 Hoofman, Elisabeth
 Hoofst, P.C.
 Hoorn, Pieter van
 Horatius Flaccus, Quintus
 Houllier, Jacques
 Hout, Jan van
 Houtman, Cornelis de
 Houtman, Dirck
 Houtman, Frederik de
 H.S.
 Huygen van Linschoten, Jan *zie*: Linschoten, Jan Huygen van
 Hippocrates
 Hoffman, Willem
 Hogerbeets, Petrus
 Hubert, Anthonis de
 Hudde, Johannes
 Hugo, Hermannus
 Huygens, Constantijn
 Ibn Tufail
 I.G.H.
 Ignatius van Loyola
 Isabella Clara Eugenia
 (aartshertogin)

 Isocrates
 Israel, Menasseh ben
 Jacobsz , Laurens
 Jacobus I van Engeland (koning)
 Jacobus VI van Schotland (koning)
 Jager, Herbert de
 Janssonius, Johannes

 Jars, Louis le
 Jodelle, Etienne
 Johan Maurits van Nassau (graaf)
 Joosten, Jan
 Joosten, Jaques
 Jovius, Paulus *zie*: Giovio, Paulo
 Julius Caesar
 Junius, Hadrianus
 Junius, Robertus
 Juvenalis, Decimus Junius
 Kaempfer, Engelbert
 Karel V (keizer)
 Karel van Croÿ en Aarschot (hertog)
 Keckermann, Bartholomeus
 Kievit, Arnout
 Kiliaan, Cornelis
 Kina, Karel *zie*: Quina, Karel
 Kircher, Athanasius
 Koerbagh, Adriaan
 Kók, A.L.
 Krotoa
 Laet, Hans de
 Laet, Johannes de
 Lairesse, Hubert de
 Lamotius, Johannes
 Latomus, Sigismundus
 Laurier, Marius
 Le Clerc, Jean
 Leibniz, Wilhelm
 Leo Africanus, Johannes
 Léry, Jean de
 Lessius, Leonardus
 Leuze, Nicolas de
 Liefvelt, Theodoor van
 Liesvelt, Hans van
 Liesvelt, Jacob van
 Limborch, Philippus van
 Lingelbach, David
 Linschoten, Jan Huygen van
 Lipsius, Justus
 Livius, Titus
 Lobelius, Matthias
 Locke, John
 Lodewijk XIV van Frankrijk
 Lodewycksz, Willem
 Lope de Vega y Carpio *zie*: Vega y Carpio, Lope de
 Loyola, Ignatius van
 Lucretius Carus, Titus
 Ludolf, Hiob
 Luther, Martin
 Maçon, Antoine le
 Mander, Karel van
 Marcus Aurelius Antoninus
 Maria van Hongarije
 Marlot, Daniel
 Marnix van Sint-Aldegonde, Philips van
 Marot, Clément
 Martial, Marcus Valerius
 Martini, Martino
 Masius, Andreas
 Matthias van Oostenrijk (landvoogd)
 Mauden, David van
 Maurits van Oranje (prins)

Mazel, David
Medina, Pedro de
Meerhoff, Pieter van
Meersch, Israel van der
Meijer, Lodewijk
Mellema, Elcius
Melo, David Abenatar *zie: Abenatar Melo, David*
Ménage, Gilles
Mendes Pinto, Fernão
Metius, Adriaan
Meusevoet, Vincentius
Meyer, Lodewijk *zie: Meijer, Lodewijk*
Miggrode (*ook: Miggerode*), Jacques de
Miraeus, Aubertus
Moerentorf, Jan *zie: Moretus, Jan*
Montaigne, Michel de
Montanus, Benito Arias *zie: Arias Montanus, Benito*
Moretus, Balthasar
Moretus, Jan
Mornay, Philippe de
Mura, Pedro de *zie: Pedro de Gante*
Mussem, Jan van
Myl, Abraham van der
Narabayashi, Chinzan
Navarre, Marguerite de
Nicolay, Nicolas de
Nieremberg, Juan Eusebio
Nieustadt, Pieter Rutgersz van
Nieuwentyt, Bernard
Nommoa
Noort, Olivier van
Noot, Jan vander
Numan, Philips
Nutius, Martinus
Oldenbarnevelt, Johan van
Olearius, Adam
Oliver y Fullana, Nicolás de
Oosterwijck, Albertus van
Orlers, Jan
Orta, Gacía da
Ortelius, Abraham
Otfrid
Ovidius Naso, Publius
Paludanus, Bernardus
Panneel, Michiel
Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim)
Paraupaba, Antonio
Paré, Ambroise
Paulus (apostel)
Peake, Robert
Pedro de Gante (of: de Mura)
Pels, Andries
Perrot d'Ablancourt, Nicolas
Perkins, William
Petrarca, Francesco
Philo Judaeus
Phrisius, Jan Pauwelsz *zie: Vriese, Jan Pauwelsz*
Pierson, Christoffel
Pigafetta, Antonio
Pizarro, Francisco
Plantijn, Christoffel
Plato
Plautus, Titus Maccius
Plessis-Mornay, Philippe du *zie: Mornay, Philippe de*
Plutarchus
Pococke, Edward
Porta, Giambattista della
Potter, David de
Poty, Pieter
Puente, Luis de la
Puget de la Serre, Jean
Pythagoras
Questiers, Catharina
Quina, Karel
Quinault, Philippe
Quintilianus, Marcus Fabius
Raasvelt
Rabe, Jakob
Ramus, Petrus
Raphelengius, Franciscus
Rataller, Georg
Razet, Jacques
Reael, Laurens
Rechlinger, Jacob
Reland, Adriaan
Rembrandt van Rijn
Revius, Jacobus
Rheede tot Drakestein, Hendrik van
Ricci, Matteo
Ridderus, Franciscus
Riebeeck, Jan van
Rieuwertsz, Jan
Rivet, André
Robbertsz, Robbert
Rodrigues, João
Roelofs, Sara
Roest, Dirk
Rogerius, Abraham
Rolandus, Jacobs
Ronsard, Pierre de
Rotrou, Jean
Rougemont, François de
Rudolf II van Oostenrijk (keizer)
Rue, Jacques (Isaac?) de la
Ruff, Jacob
Rumphius, Georg
Ruyl, Albert Cornelisz
Ryer, André du
Saenredam, Pieter
Saint-Glan, Gabriel de
Salel, Hugues
Sambix, Felix van
Sambucus, Johannes
Santvoort, Melchior van
Scaliger, Josephus Justus
Schagen, Pieter Janssoon
Schall von Bell, Adam
Schipper, J.J.
Schooten, Frans van
Schouten, Wouter
Schrevelius, Theodoor
Schuere, Jacob van der
Schuttenius, Everardus
Scipio Africanus, Publius Cornelius
Scudéry, Madeleine de
Secundus, Janus

Sems, Johan
 Seneca, Lucius Annaeus
 Serlio, Sebastiano
 Shakespeare, William
 Sidney, Philip
 Silvius, Willem
 Smidt, Franciscus de
 Snellius, Willebrord
 Sophocles
 Soto, Pedro de
 Spanheim, Fridericus
 Spenser, Edmund
 Spiegel, Hendrik Laurensz
 Spinoza, Baruch de
 Staden, Hans
 Stanley, William
 Sterthemius, Judocus
 Stevin, Simon
 Stuyvesant, Peter
 Susius (Suys), Jacobus
 Sweerts, Emanuel
 Swinters, Anna
 Sylvius, Petrus
 Tack, Pieter
 Taemsz, Cornelis
 Taffin, Jean
 Tagault, Jean
 Teellinck, Willem
 Telle, Reinier
 Terentius Afer, Publius
 Theocritus
 Thevet, André
 Thomas a Kempis
 Thomas, Antoine
 Thuys, Jacques
 Tirado, Jacob
 Torche, Antoine de
 Tredehan, Pierre
 Tulp, Nicolaas
 Tuylt, Lambrecht van
 Urfé, Honoré d'
 Utenhove, Jan
 Vaenius, Otto
 Valentijn, Abraham
 Valverde, Juan
 Varthema, Lodovico
 Vasari, Giorgio
 Veer, Gerrit de
 Vega y Carpio, Lope de
 Vekiti, Turano *zie*: Kievit, Arnout
 Velde, Jacop van de
 Velius, Theodoor
 Vennecool, Johannes *zie*: Fenacolijs, Johannes
 Verbiest, Ferdinand
 Verbrigge, Joannes
 Vergilius Maro, Publius
 Verhulst, Mayken
 Verrijn, Gisbert
 Verroten, Jacob Willemsz
 Vesalius, Andreas
 Viau, Théophile de
 Vignola, Giacomo Barozzi da
 Vigo, Giovanni da
 Visscher, Anna Roemers
 Visscher, Maria Tesselschade
 Visscher, Roemer
 Vitruvius Pollio
 Viverius, Jacobus
 Vives, Juan Luis
 Voetius, Gisbertus
 Volck Holst, Pieter
 Vondel, Joost van den
 Voorburg, Gerard van
 Vorsterman, Willem
 Vos, Isaak
 Vos, Jan
 Vossius, Gerardus
 Vredeman de Vries, Hans
 Vries, Johan de
 Vriese, Jan Pauwelsz
 Waesberghe, Jan van
 Waghenaer, Lucas Janszoon
 Walaeus, Antonius
 Warner, Levinus
 Weltevree, Jan Jansz
 Werve, Jan van de
 Westerbaen, Jacob
 Willem van Oranje (prins)
 Willem II van Oranje (prins)
 Willem III van Oranje (prins)
 Wingen, Godfried van
 Winghe, Nicolaus van
 Winius, Andries Andriesz
 Wirsung, Christoph
 Wissowatius (Wiszowaty), Andreas (Andrzej)
 Witsen, Nicolaas
 Wouters, Jan
 Wreede, Georg Friedrich
 Wyermars, Hendrik
 Ympyn Christoffels, Jan
 Zamorano, Rodrigo
 Zárate, Augustin de
 Zuylen van Nyevelt, Adam van
 Zwijck, Jan
 Zwingli, Ulrich